1913
Кн. 12

Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft
der Wissenschaften in Kiew.

86

ЗАПИСКИ
Українського Наукового Товариства
в Київі.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

Мих. Грушевський, Вол. Перетц,
Мик. Василенко.

Книга XII.

КИЇВ
Друкарня Другої Друкарської Спілки, Велика-Володимирська 43.
1913.

Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft
der Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНОЇ і ФІЛЬОЛЬОҐІЧНОЇ СЕКЦІЇ

Українського Наукового Товариства

в Київі.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

Мих. Грушевський, Вол. Перетц,
Мик. Василенко.

Книга XII.

КИЇВ.
Друкарня Другої Друкарської Спілки, Велика-Володимирська 43.
1913.

ЗМІСТ XII ТОМУ.

Стор

1. **Ор. Левицький:** Про Василя Тяпинського, що переклав Євангелїє на просту мову 5
2. **Л. Добровольський:** Михайло й Золоті ворота 22
3. **Ів. Каманін:** Походженнє Богдана Хмельницького . . 72
4. **В. Модзалевський:** До історії коломийцїв у Гетьманщинї 78
5. **Ів. Стешенко:** Новий твір Я. Кухаренка(?) — „Харько, Запорозький кошовий“ 80
6. **М. Порш:** Робітництво України. (Нарис по статистицї працї) 131
7 **Хронїка** за 1912 р. 158

INHALT DES XII BANDES.

1. **O. Levyćkyj:** Basilius Tjapynśkyj, der Übersetzer des Evangeliums in die Volkssprache 5
4. **L. Dobrovolśkyj:** Mychajło und das Goldene Tor. . . . 22
3. **Iv. Kamanin:** Abstammung des Bohdan Chmelnyćkyj 72
4. **V. Modzalevśkyj:** Ein Beitrag zur Geschichte der „Kolomyjci“ in der Hetmanenzeit 78
5. **Iv. Stešenko:** Charko der Zaporoger-Košovyj—ein neues Verk des J. Kucharenko(?) 80
6. **M. Porš:** Das Arbeiterwesen in der Ukraine (Eine Skizze auf Grund der Arbeitsstatistik) 131
7. Chronik für das J. 1912 158

Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову.

(Критична розвідка).

Написав **Ор. Левицький.**

Серед численних перекладів св. письма на „просту мову“, якими так характерно відзначаєть ся XVI вік в історії українського й білоруського письменства, особливу увагу з боку учених людей здавна приваблює до себе так зване Євангеліє Тяпинського. І справди, зроблений Тяпинським і виданий переклад заслуговує на таку увагу не тільки як інтересний літературний твір, а ще більше як характерна ознака тодїшнього громадянського настрою на Україні і в Білоруси. То була доба глибокого розстрою православної церкви в Польсько-Литовській державі, повного занепаду давньої церковної освіти, збільшеного натиску на Русь з боку польських елементів, а разом з тим—доба культурного й національного руху, який так могутно зняв ся серед приспаного й омертвілого українського й білоруського життя, доба палких силкувань усякими мірами піднести освіту в краї, розбудити серед свого народу релїґійну свідомість і національне почуттє, захистити його від шкодливих впливів чужої культури та пропаґанди чужої віри і обстояти його національне істнуваннє. Допомагаючи таким високим змаганням, якийсь відомий нам тільки на йменнє русин-шляхтич Тяпинський, „з зичливости (як сам він каже) ку свій отчизні“, щиро приймаєть ся за таке діло, яке, на його думку, власне „пристояло б митрополїту, владикам“ і взагалї духовенству—за переклад Євангелія на просту мову і свій твір друкує у власній „убогій друкарнї“, „услугуючи тим з убогої своєї маєтности народу своєму“. Факт, як бачимо, сам по собі великої важности й інтересу. Звичайно, хотїлось би знати як найбільше подробиць, які освітлювали б такий незвичайний прояв національного й громадянського почуття. Хто був сей щи-

рий „русин“, що так гаряче любив свій народ? Коли й де він жив і працював? Де була та „убогая друкарня“, з якої він видав у світ свій побожний твір? На такі й инші подібні питання треба шукати відповіди поперед усього в самім творі Тяпинського.

Єдиний друкований примірник його Євангелія переховуєть ся в Петербурзькій Публичній Бібліотеці. Тут маємо тільки двох неповних євангелистів, Матвія й Марка; тексти надруковано паралельними рядками на двох мовах, славянській і „руській“ (по термиології перекладача), і поділено на „главы“, а разом з тим і на церковні „зачала“. До сих друкованих листків пришита рукописна „Предмова“, з якої й можна дізнатись, що перекладач і видавець Євангелія і автор передмови єсть Василь Тяпинський. Коли й де був надрукований його твір, чи видана була повна книга, чи так і лишилась недокінченою—про се ні слова в передмові [1]). Так само й про себе автор не подає певних біографічних указок; каже тільки, що він чоловік невчений, „не влох (італієць), не нѣмець, або не доктор; и ниякій постановеный межи попы“, а що він своїм виданнєм „зъ убогое своее маетности народу своему услугуетъ“, не шкодуючи того, що йому прийшлось своє „именьечко невеликое“ обтяжити довгами „для накладу (друкарського), а звлаща книг старих давних на розних і неблизких месцах доставаючи и тяжкіе дороги для друку и потребъ тому належачих подыймаючи“. За те в сїй передмові досить виразно висловлюють ся національні почуття Тяпинського, громадські його думки й релїґійні переконання. На жаль, його передмова зложена так нескладно, такою мішаною мовою, що в деяких місцях її нелегко зрозуміти; і се дивна річ, що так незграбно пише той самий автор, чию мову в євангельськім перекладї академик Соболевський похваляє як „живой чистый бѣлорусскій языкъ“[2]).

---

[1]) В передмові, правда, автор каже, що в його друкарнї „Євангелия св. Матфея и св. Марка и початокъ Лоуки есть выдруковано“, але не ясно, чи на сїм й кінець працї, чи се тільки її частина.

[2]) Проф. Карський, „Къ исторіи звуковъ“, 119. Повний текст передмови Тяпинського був надрукований проф. Володимировим в „Кіев. Старинѣ“ 1889 р., але не зовсїм справно, бо єсть там чимало слів і виразів, які навряд чи вірно прочитані. Проф. М. Грушевський в недавнім своїм творі „Культурно-національний рух на Українї в XVI—XVII в.“ подав фототипний знимок з першої сторінки сього рукопису. Було б вельми корисно, коли б хто потрудив ся так видати цїлу передмову.

Насамперед Тяпинський виступає в своїй передмові як палкий русин-патріот, який серцем уболіває, що його народ, колись то „зацний, довстїпний і учоний“, тепер упав „в простоту грубую про недостаток науки“ і що його предківська, з давних віків „славная умієтність устала, загинула“. „Хто богобойный (покликає він) не задръжить [1]) на такую казнь Божію гледечи, хто бы не мусил плакати, видечи так великих княжат, таких панов значных... в таком зацном руском перед тым довстипном учоном народе езыка своего славнаго занедбанье, а просто взгарду, с которое, за покаранем Панским, оная ясная их в слове Божьем мудрость, которая им была праве яко врожоная, от них отъишла, а на ее местьце такая оплаканая неумѣстность пришла, же вжо некоторие и писмом се своим, а звлаща в слове Божемъ, встыдают! А на остаток, што может быти жалоснейшая, што шкарадшая, иж и тые, што се межи ними зовут духовными и учители, смѣле мовлю, намней его не вмеют, намней его вырозуменя не знают а ни се в нем цвичат, але и ани школы ку науце его нигде не мают, зачим в полскіе або в иные писма за такою неволею, не маючи их у себе [2]), и дѣти не без встыду своего немалого заправуют!“

Тут Тяпинський пригадує стародавню славу славянського письменства й народу, над міру його величаючи; він мав перебільшені й хибні погляди на се славянське письменство, прилучав до Славян навіть грецьких отців церкви, „Иоанна або Григория, которых для вдячное их вымовы аж Золотоустыми звали“, а найкращою представницею славянства вважав Русь. З великим захватом підносить Тяпинський високі прикмети славянської, взагалї східньої церкви; вказує, що в справі перекладу св. письма на народню мову славяне випередили всї инші народи Европи, які „за їх прикладом ледве се аж за тых наших веков обачили и до того пришли (не без малого забуреня), же слово Боже з латинских и иних писмь своим теж езыком прирожоным перекладати и читати почали“. І з жалем згадавши, який то був колись „зацный, славный, острій, довстипный люд Словяне, которым а што может быт прироженшого, одно не Русь“, автор гаряче взиває

---

[1]) У проф. Володимирова навряд чи добре прочитано: „не задержить“.

[2]) Гадаємо, що так мусить стояти в рукопису замість того, що у Володимирова: „немало и оу себе“.

сучасну суспільність стати до помочи в пекучій національній потребі—подвигнути свій народ з гіркого занепаду. „Дал бы то Пан,—пише він,—иж бы вы каждый от себе, о зацные панове, которі есте тои речи якобы отцами по таких хвалебных предках своих позостали, и на мѣстьца их вступили, поневаж в том жадное помочи людцкое нет, толко вы сами тому з милости ку отчизне вашой помочи бысте могли, гды ж простота человѣка бедного постолитого на вас очи завжды удавала и удает и за вами идет. Для заплаты себе от Пана вечное, тому народу вашому неумеетностью заведеному и утрапеному допомогаючи, митрополита вашого, владыкъ и учителей ваших до того прозбами вашими ведите, жебы не подкупов, не посулов для поседаня столиць один перед другим (пильнували), але слова Божего сами се и других учили, а з маетностей и іменей, от ваших предков имъ не на марнотрацства, не на строи (убори) и што такого, але для наукъ наданых, абы ку науце,—леч не такои, яко тепер, на вѣчный свой встыдъ, толко прочести, и то ледво в своем языку, не болшь учатсе,—школы заложити и науку слова Божего, от так много лѣт запедбаную, выдвигнути братьи вашой хотели и усиловали. Которих (братью) я не одному которому, але всим и с тою потребою отчизны вашои богобойной пилности, ростропности и верности поручаю и зоставую, просечи Пана, абых был готов, если она (отчизна) до конца згинет, з нею згинути, але если через вашь ретунокъ будет выдвигнена, з вами и з нею выбринуть“.

В таких сильних виразах виливати свій гіркий жаль над занепадом свого народу, над занедбаннєм рідної мови і освіти, міг тільки щирий русин-патріот, що радий був, як він каже, і сам загинути разом з „отчизною“, коли б їй судила ся така нещаслива доля. Він добре розумів, якою небезпекою загрожує Руси брак національної культури, і єдиний дійсний ратунок для неї справедливо вбачав в орґанізації національної школи, науки, задля чого й звертав ся до земляків-маґнатів з палким закликом, аби вони й сами допомогли в сій поважній справі, і духовенство православне до того ж подвигнули. Се якраз була та спасена думка, що швидко стала загальною серед більш свідомої частини тодішнього суспільства на Україні і Білоруси, серед діячів культурно-просвітного руху, і певно, що на палкий заклик отаких піонерів сього руху, до ряду яких треба зачислити й Тяпинського, обзивались ті русини-маґнати, що закладали своїм коштом школи та друкарні. Першим поміж ними був видатний український маґ-

нат, гетьман Литовський Григорий Олександрович Ходкевич, який наприкінці 1560-х років заложив друкарню в Заблудові. Він немов навмисне відповідав бажанням Тяпинського, оголошаючи, що закладає друкарню з таким заміром: „еже бы слово Божіе розмножилося и наученіе людем закону греческого ширилося“ [1]), з чого проф. М. Грушевський виводить дуже правдоподібну гадку, що Тяпинський писав свою передмову перед заложеннєм друкарні в Заблудові, бо, будь инакше, він певно вказав би на Ходкевича, як на достойний приклад для наслідування. Приступаючи в 1568 р. до першого видання в своїй друкарні Учительного Євангелія, Ходкевич мав замір видати його так само, як Тяпинський видав своє Євангеліє—в перекладі „на простую молву выразумѣнія ради простыхъ людей“, але його відмовили від сього заміру, вказуючи на можливість помилок при перекладі [2]). Знаходились і такі маґнати, що, немов по указці Тяпинського, і сами ставали до послуги народній освіті, і духовенство до того ж примушували; таким був насамперед князь Конст. Острозький, за „напомненьем“ якого Володимирський владика Феодосій Лазовський фундував в 1588 р. при своїй катедрі школу з викладом грецької й славянської мови [3]). Так здійснялись помалу щирі бажання русинів-патріотів, в роді Тяпинського; згодом ся справа пішла прискореним темпом,

Отсе і все, що запевно ми знаємо про Тяпинського, користуючись його власною передмовою. Можна навіть догадуватись і про час, коли він зложив і видав свій твір: се могло статись не пізнійше, як наприкінці 1560-х років. Докладнійших відомостей про своє життє, як і про те, де власне була його „убогая“ друкарня, Тяпинський не подає.

Але ж ми сказали, що твір Тяпинського з давніх часів приваблює до себе особливу увагу з боку учених людей. Ще в 1884 р. архим. Леонід присвятив йому докладну розвідку, і з того часу чимало істориків та філолоґів потрудились коло наукового обслідування сього загадкового твору, і коли зібрати до купи все, що доси написано в сій справі, то вийде вже чимала література. Цікаво ж тепер довідатись, скільки нового й певного сї наукові

---

[1]) Передмова до Заблудівського Учительного Євангелія 1569 р. у Каратаєва.

[2]) Там же.

[3]) Архивъ Юго-зап. Россіи, ч. I, т. 1, 235.

праці додали до того, що ми знаємо про Тяпинського з його власного твору.

Перше питаннє—про його національність: хто він був, Українець, чи Білорусин? Сам Тяпинський взиває себе „русином“, але так іменувались в XVI ст. зарівно Білоруси й Українці. По мові їх писань теж нелегко їх пізнати, бо вони ще за попереднього віку виробили спільну літературну мову, о стільки подібну, що без помочи фахової філолоґічної аналізи не можна певно дізнатись, чи автор—Українець, чи Білорусин. Так трапилось і з перекладом Тяпинського, мову якого відомий бібліоґраф Каратаєв признав „малороссійскою“, але пізнійші дослідувачі (проф. Володимиров, проф. Соболєвський і проф. Карський) довели, що вона є властиво білоруська [1]). Сей присуд можна вважати за безперечний, бо його довели науковим способом фахові філолоґи.

Питаннє про друкарню Тяпинського, де вона була, чи довго істнувала, меньш обходило учених і доси лишаєть ся не вирішеним; зате вони занадто вже потрудились над обслідуваннєм питання про віру Тяпинського: хто він був, православний, чи нововірець, і до якої власне секти належав? Здавалось би, що се питаннє зовсім зайве, бо „Передмова“ Тяпинського о стільки виразно свідчить про його горливість та відданість інтересам православної віри, що не може бути ніякого сумніву в його православії; але тоді, бачите, на Україні і Білоруси вільно ширилось нововірство, усякі протестантські секти, а особливо—соціняїнство, або, як його звичайно звали тоді, „аріянство“, і деякі нововірці, задля пропаґанди своєї віри, перекладали св. письмо на просту „руську“ мову, так от декому й приходило на думку, чи не з тим же заміром і Тяпинський зложив і видав свій переклад. Таку гадку висловив перший учений, що взяв ся науково обслідувати твір Тяпинського, архимандрит Леонід. Він доводив, що Тяпинський був протестант, користував ся протекцією князя Радзивила і пробував з своєю „кочевою“ друкарнею в його маєтности Несвіжу, де й видав свій переклад Євангелія в 1570 році [2]); але сей домисел був досить безпідставний. Навпаки, проф. П. Владимиров почитав переклад Тяпинського, зарівно з Пересопницьким, за памятники православного письменства і доводив, що обидва сї перекладачі мали за зразок біблїйні переклади Скорини;

[1]) „К. Старина“ 1889 р. I, Прилож. Карскій, „Къ исторіи звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи“, 1893 р., 119.

[2]) Журн. Мин. Нар. Пр. 1884 р., V.

навіть шрифти видання Тяпинського він признавав дуже подібними до видань Скорини [1]). Скоро після сього (в 1891 р.) проф. Є. Карський вдруге зняв річ про Тяпинського і на сей раз рішуче доводив, що він був сектант-антитринітарій (соцініянин теж), бо порівнюючи текст його перекладу з текстом польського Євангелія, що переклав соцініянський віроучитель Будний, д. Карський запримітив між ними велику подібність і через те гадає, що Тяпинський видав свій переклад після Будного, не раніше 1580 року [2]). Проте доводи Карського ні трохи не переконали проф. Владимирова, і він до смерти не змінив своєї гадки про Тяпинського і його твір [3]). Нарешті кінець змаганням учених людей про віру Тяпинського зробив проф. Брікнер, оголосивши в 1896 р. ось які свідоцтва, вишукані в творах соцініянського віроучителя Будного: в передмові до своєї книги „O przednieyszych wiary christyańskiey artykulech“ (1576 р.) Будний згадує, що в 1574 р, було соцініянське зібраннє в Литві, на якому Будний викладав головні тези своєї віри, і що те зібраннє відбулось „w domu brata miłego Wasiła Ciapińskiego“. В другім творі своїм „Urząd miecza“ (1583 р.) Будний згадує про инше зібраннє його одновірців в м. Лоску, на якому обмірковувалось дражливе для сектантів питаннє про те, чи подоба їм ходити на війну, карати горлом злочинців, володіти земельною власністю і невільною челядю. Під час сих дебатів, каже Будний, „ozwał się jeden szlachcic Bazil Ciapiński, a przy nim i innych kilka, że to nie jest przeciw nauce ewanielskiey urząd meczowy, także imienie szlacheckie trzymać, na wojną jachać, praw wżywać i t. d. Sparli się z nim bracia polscy, ale iż wieczor był, dali sobie pokoj; nazajutrz też rózno się rozjechali [4]).

З сього свідоцтва, правду кажучи, виходить тільки те, що Будний особисто знав якогось Василя Тяпинського, який був Литовським шляхтичом і в 1570—1580-х роках належав до соцініянської секти; але чи був се той самий Тяпинський, що переклав і видав Євангеліє, про се у Будного немає анї слова; значить, його свідоцтво треба приймати з великою обережністю, бо воно не тільки не підпираєть ся иншими подібними свідоцтвами,

---

[1]) Докторъ Фр. Скорина, 1888 р. 30.

[2]) Западно-русскіе переводы псалтири въ XV—XVI в. 1891 р.

[3]) К. Ун. Изв. 1898 р.

[4]) Замітка проф. Брікнера уміщена в Archiv fur Slavische Philologie, 1896, XVIII, 629.

а ще й гостро суперечить тому, що Тяпинський сам свідчить про себе в своїй передмові. А проте стало ся так, що всї учені прийняли свідоцтво Буйного на віру, як безперечний факт, і тепер кожний, хто тільки згадує про Тяпинського, не вагаючись прилучає його до стану нововірців, здаючись на „компетентне“ свідоцтво Будного. А деяким ученим се свідоцтво показало навіть дорогу до дальшого розшукування історичних даних про особу Тяпинського.

Як тільки стало відомо з вишуканого проф. Брікнером свідоцтва Будного, що Тяпинський був литовським шляхтичом, академик Соболевський порадив проф. М. В. Довнар-Запольському пошукати в актах Литовської Метрики, чи не знайдеть ся там яких документів про Тяпинського. Той так і зробив, і справди знайшов там цїлу низку Тяпинських, земян воєводства Полоцького. Родовим їх гнїздом було с. Тяпино, в теперішнім Лепельськім повітї, Вітебської губ., де ще в 1558 р. жили два брати Миколай і Матвій Івановичі Тяпинські. У першого був син Василь Миколаєвич Тяпинський, або як в деяких документах він пишеть ся подвійним призвищем: Тяпинський-Омелянович. В перший раз сей Василь згадуєть ся в актах в 1564 р., коли він правував ся з п. Остиком, який силоміць відобрав у його з застави маєтність Свірани, в Віленськім повітї, а в 1603 р. його сини уже позивались за батьківщину, значить самого Василя не було вже на світї. Був він жонатий з княжною Софією Данилівною Жижемською, нащадком захудалого князївського роду, і мав двох синів, Аврама і Тобіаша. Про його заможність документи подають точні відомости: володїв він невеликою батьківщиною в с. Тяпині, та взяв за жінкою теж невелику маєтність Версоку, в Лідськім повітї, де було 5 служб землї, на якій сидїло 11 сїмей підданців, та в дворі було 12 чоловік „невільної челяди“. Сю маєтність Василь Тяпинський купив у жінки за 600 кіп гроший литовських і в 1579 р. проміняв її на иншу маєтність в Ошменськім повітї. Сю останню маєтність Тяпинський, мабуть, прожив, бо коли він помер, то його сини дїлили між собою одне тільки Тяпино. Проф. Довнар-Запольський гадає, що, мабуть, він її стратив на виданнє Євангелїя, але ся гадка нїчим не доведена [1]).

Отсе і все, що знайшлось про Тяпинського в актах Лит. Метрики. Як бачимо, сього дуже мало, щоб судити, чи се той

[1]) М. В. Довнаръ-Запольскій. Изслѣдованія и статьи, т. I, 1909 р., 245—255.

самий Василь Тяпинський, що переклав і видав Євангеліє. Окрім ймення, нема між ними нічого спільного; але Тяпинських тоді було багато, то чому б не бути й двом Василям. Із актів навіть невидно, якої віри був той полоцький земянин Василь Тяпинський. Підписував він своє йменнє на документах завжди „руським“ письмом, чого звичайно не робили католики, але один з його синів звав ся Тобіаш—йменнє не православне. Правда, проф. Довнар-Запольський звертає увагу на те, що обидва сини полоцького Тяпинського звались біблейними йменнями, які дійсно любили вживати тоді сектанти; але одно з них, Аврам—звичайне і у православнихъ, а друге, Тобіаш, вживаєть ся й у поляків-католиків, і власне в сїй полонїзованій формі. Навряд, щоб на таке йменнє згодив ся той Тяпинський, що в передмові до Євангелїя так обурював ся проти спольщення русинських дїтей.

Коли б проф. Довнар-Запольський, розшукуючи по актах Тяпинського, не обмежив ся тільки актами Литовськими, а звернув увагу й на акти Волинські, то він би й тут знайшов Василя Тяпинського. Прочитавши інтересну розвідку шановного профессора про сього загадкового Тяпинського, я згадав, що менї се йменнє нераз траплялось зустрічати в актових книгах Київського Центр. Архива; і от тепер, наскоро переглянувши тільки десятків зо три книг Луцького та Володимирського судів (за 1561—1580 роки), я знайшов тут більш десятка документів, що тичать ся до особи пана Василя Тяпинського. На жаль, сей волинський Тяпинський нїгде в актах не йменуєть ся по батькови, то через те й не можна судити, чи се той самий Василь Миколаєвич Тяпинський, якого проф. Довнар-Запольський вишукав в Лит. Метрицї, чи який инший. Ще менш я маю даних, щоб судити й про те, як стосуєть ся сей волинський Тяпинський до того, що переклав і видав Євангеліє, бо акти, які я встиг розшукати, дають занадто малозначні, дрібязкові відомости, трохи не скупійші навіть тих, які зібрав д. Довнар-Запольський про полоцького Тяпинського. Проте я й сей дрібязок подаю до відомости учених людей, бо менї здаєть ся, що на підставі його можна зробити де-які цїкаві виводи.

Ранїйш усього ми знайомимось по актах не з самим Тяпинським, а з його жінкою, але се була не княжна Софія Данилївна Жижемська, яку держав за собою полоцький Василь Тяпинський, а инша. 22-го октября, 1572 року в Луцькій актовій гродській книзї записане таке „оповідання“ (скарга): „Присы-

лала до мене, подстаросты Луцкого, пани *Василевая Тяпинская Олена Солтановна княжна Соколская*, жалуючи и оповедаючи, иж дей року тепер идучого 1572, октября 20, служебник пана Миколая Харлинского Олехно Иванович, нашодши моцно, кгвалтом с поддаными пана своего Любецкими на властный дом мой корчемный в мѣстѣ Любчу, врядника и подданых моих позбивал, пошарпал и поранил и меду двѣ бочки, а пива три бочки выпустил, начинье домовое, бочки и конвы побил, порубал и шкоды немалые починил, а у того урядника моего выдрал з рук шаблю, которая коштовала пяти коп грошей литовских, а готовых грошей моих властных, которые онъ был выбрал з подданых моих, воловщины и цыншовых, и теж корчемных, всѣх пятдесят коп, у того врядника моего на он час, при том збитью и зраненью его, згинуло. А коли я назавтрее послала есми слугу моего до пана Харлинского, суседским обычаем просечи о тое все на его служебника справедливости, то пан Харлинский не так, жебы ми на того служебника своего справедливость вчинити мел, але дей еще на мене самую словы невчтивыми и барзо доткливыми торгал и ктому отповеди (погрозы) и похвалки на здоровье мое чинил“ [1]).

Через тиждень (окт. 29) возний дав записати до актових книг свою „реляцію“ про те, що він оглядав зраненого урядника, „корчмиту“, його жінку й инших підданців п. Тяпинської, і стверджує все те, що вона писала в своєму „оповіданні“ [2]).

Того ж дня (окт. 29) пані Олена Тяпинська знову скаржилась на того ж п. Миколая Харлинського: послала вона свого служебника з „бортником“ і з підданими до бору „бчол своих власних подгледати; то пан Харлинский, наехавъши моцъно, кгвалтомъ самъ особою своею з слугами и с помочниками своими под власные пъчолы мои и под властное дерево мое бортъное, помененого слугу моего Станислава Балабановича казалъ перед собою слугамъ своимъ збити и зранити, а потомъ и сам панъ Харлинский, зсѣдши з коня, оного слугу моего ногами билъ, при которомъ збитю и зраненю у него згинуло готовых гроший копъ пять, шабля, за которую дано копъ двѣ, и взято коня карого з сѣдломъ, з опанчею, за которую дано пять копъ грошей, меду взято вѣдер дванадцать, коней четверо“, і т. п. Тут же разом

[1]) Актова книга К. Ц. Архива № 2046, л. 576.
[2]) Там же, л. 587.

записана її „реляція“ возного, який „оглядав“ рани на Ст. Балабановичу [1]).

Через девять місяців (в липню 1573 р.) перед тим же Луцьким ґродським урядом уже пан Харлїнський скаржив ся на п. Олену Тяпинську, либонь вона покосила сїно на його сїножатях і самовольно осадила „волицю“ (слободу) на його землї, в Любецькім ключі. Возний оглядав ті сїножати і бачив, що з одної сїно було вже звезене, а на другій „в копицахъ стоитъ“. Він же свідчив, що „на волицѣ Тихотинской, которую пани Василевая Тяпинская на кгрунте власнымъ пана Харлинского осадила, виделъ халупъ три, и кгды есми пыталъ тых подданых, хто бы имъ тамъ казалъ садитися, они поведили, же намъ пани наша ее милость Тяпинская казала тутъ на том кгрунте садитися [2]).

Тут спинимось на хвилину, щоб пояснити, де й між якими особами дїєть ся ся справа. Справа дїєть ся в м. Любчу [3]), яке з кінця XV в. стає родинним гнїздом князїв Любецьких, що попереду звались князями Друцькими, правдивих нащадків Рюриковичів. До половини XVI ст. сей рід значно підупав і збіднїв. В 1564 р. княжна Ганна Богданівна Любецька вийшла заміж за польського шляхтича Миколая Харлїнського, який вийшов на Волинь з Люблинського воєводства і пристав у приймі до жінки [4]). Її рідний дядько князь Іван Романович Любецький був жонатий з княжною Оленою Солтанівною Сокольською, але наприкінцї 1560-х років умер, залишивши недорослого сина кн. Григорія. Його удова не довго сидїла „на вдовьем стольцы“ і пішла заміж (мабуть, на початку 1570-х років) за пана Василя Тяпинського, узявши його до себе вприйми. Таким чином річ зовсїм була звичайна, що пани Харлїнській Тяпинські, живучи в близькім сусїдстві і маючи сумежні землї, часто могли мати усякі непорозуміння і навіть скаржитись однї на других, але до судових росправ між ними дїло нїколи не доходило. Як близькі родичі, вони хоч і сварились, та зараз і мирились.

Тепер продовжимо перелїк відомих нам актів, в яких згадуєть ся п. Василь Тяпинський або його малжонка.

1573 р., сент. 4, панї Олена Тяпинська видала Луцькому

---

[1]) Там же, л. 588.

[2]) Акт. книга № 2047, л. 229.

[3]) Тепер с. Любча, в Луцькім повітї.

[4]) Акт. книга № 2036, л. 38 і 40.

жидови Єську Кгудичу заставний запис на дім в Луцьку, на Жидівській вулиці, за позичку 100 кіп грошей [1]).

1573 р. сент. 8, п. Василь Тяпинський скаржив ся про те, що коли його боярин повертав ся з торгу, з м. Торчина, то на його напали Березолупські піддані п. Сопіги [2]).

1574 р. іюля 2, п. Василь Тяпинський разом з п, Миколаєм Харлїнським скаржились на п. Федора Загоровського, що він „кгвалтовно“ покосив їх спільні сїножати Любецькі [3]).

1574 р. іюля 10. Реляція возного в сїй справі [4]).

1574 р. сент. 22. Скарга Тяпинського і Харлїнського, що п. Загоровський не виконав миролюбної з ними угоди: не прибув на змовлений термін, щоб розмежуватись з ними по згодї [5]).

1574 р. окт. 25. Реляція возного в тій справі [6]).

1575 р. сент. 21. П. Миколай Харлїнський скаржив ся, що піддані п. Василя Тяпинського „збили, зранили“ й пограбували його служебників [7]).

1576 р. февр. 18. Панї Федора Дзялинська, жінка Холмського подкоморого, скаржилась на п. Василя Тяпинського і на його пасерба князя Григория Івановича Любецького, що вони „описали ся їй з будъ або лѣсовъ її до Устилуга, реки Бугу, на рок певний дванадцать лаштовъ попелу (поташу) вывезти, на што вже и пенези од неї взяли, и в том листе обовязалися, иж кгды бы на тотъ помененый рокъ попелу дванадцати лаштовъ до Устилугу не поставили, тогды їй по тому, по чому в Кгданску будеть, так теж шкоды и наклады на реченье слова платити мають. Ино пан Тяпинский и князь Любецкий тому листу и запису своему досить не вчинили и оного попелу на тотъ рок поменений до Устилуга не выставили и не вывезли и тымъ во всѣ обовязки свои, в листе помененые, попали“ [8]).

З сього часу згадка про Василя Тяпинського та його жінку зникає з актових книг Луцького повіту [9]); за те тут часто зга-

---

[1]) Акт. книга № 2047, л. 387.

[2]) Там же, л. 360.

[3]) № 2048. л. 177.

[4]) Там же л, 181.

[5]) Там же, л. 337.

[6]) Там же, л. 371.

[7]) № 2049, л. 419.

[8]) Акт. книга № 2050, л. 42.

[9]) Принаймнї, се можна сказати про книги за роки 1577—1580, які я переглянув.

дуєть ся князь Григорий Любецький, як дійсний володар маєтностей, якими до сього часу порядкувала його мати та вітчим. Се треба так розуміти, що князь Григорий, дійшовши дорослих літ, узяв до своїх рук батьківщину, а його мати під той час або вмерла, або ж син сплатив їй віно, і вона мусила покинути Любчу і йти кудись за мужом. У всякім разї В. Тяпинському не було вже тут що робити, бо він, як приймак, сидів на жінчиному добрі, яке перейшло тепер до рук пасерба. Як „неосїлий“ на Волини шляхтич, він мусив шукати хлїба десь инде і, здаєть ся, подав ся до Київського Полїсся. Так гадаємо, маючи в руках ось який документ. В сїчнї 1582 р. добре відомий за тих часів Филон Кмита Чорнобильський, воєвода Смоленський, міняв ся маєтностями з ченцями київського Пустинно-Микольського манастиря: їм давав с. Радин, а в заміну брав половину с. Шепелич, у Київськім повітї. Будучи у той час забавлений королївською послугою у себе на воєводстві, він не міг сам прибути до Чорнобиля, а прислав до київських земських урядників листа, в якому писав, що „вместо особы своее“ він дає „во всѣм моц зуполную на зыскъ и страту около тое замѣны вѣчистое приятелю своему пану *Василю Тяпинскому* и наместнику своему Чорнобыльскому пану Ивану Марковичу“ [1]), Яким би чином Тяпинський міг бути „приятелем“ п. Кмити Чорнобильського, гідним до того, щоб заступати його в маєткових його справах, коли б він сам не був місцевим чоловіком в Київськім повітї? Так воно дійсно й було і доказ на те маємо в документї, відшуканім в Архиві греко-унїятських митрополїтів заходами самого ж проф. Довнар-Запольського, який помилково, на нашу гадку, пристосовує його до того п. Тяпинського, що жив у Полоцькій землї: се—реляція возного 20 серпня 1585 р. перед київськими гродськими урядниками про те, що положив він в с. Воробьєвичах (маєтности Київського митрополїта) „вспоминальний лист“ і разом гродський позов по митрополїта в справі п. Василя Тяпинського „о неучстенье и зсоромоченье“ слуги його отаманом і підданцями с. Воробьєвки (теж митрополїчої маєтности), „о пограбенье коня из сѣдлом и о иншеи речи“ [2]). На жаль, київські актові книги погоріли ще в половинї XVII ст. і ми не можемо довідатись, чим скінчилась су-

---

[1]) Лист сей в оригіналї маємо в своїм зібраннї.

[2]) М. В. Довн.-Зап. Изслѣдованія и статьи, т. I, 253. С. Воробївка тепер не істнує. Лежало воно в тепер. Радомисльськім повітї між сс. Забілочем і Осовцями.

дова справа Тяпинського з митрополітом; але у всякім разї вона натякає про те, що Тяпинський під той час пробував у київськім Поліссї, мабуть держав у орендї або в заставі чиюсь маєтність.

Таким робом виходить, що одночасно з Полоцьким земянином Василем Тяпинським, про якого зібрав документальнї відомости проф. Довнар-Запольський на протязї 1564—1603 рр., жив на Волини, а потім в київськім Поліссї й другий Василь Тяпинський. Повстає питаннє: чи се одна особа, чи дві різні?

Власне кажучи, не було б нічого неможливого в тім, коли б той самий убогий білоруський земянин В. Тяпинський, про якого ми знаємо з дослїдів проф. Довнар-Запольського, що він, шукаючи собі лїпшої фортуни, оселяв ся на якийсь час в різних повітах В. Кн. Литовського,—нарештї завітав і на Волинь та й пристав у прийми до заможної удови. Таких приходнів з Литви, з Польщі та й з инших країн чимало було тодї на Українї. Але хоч як бракує нам докладних відомостей взагалї про обох Тяпинських, полоцького й волинського, а проте між тими відомостями єсть одна, яка рішучо забороняє признати обидві сї особи за одну: се власне те, що полоцький Тяпинський держав за собою княжну Софію Жижемську, а волинський—удову княгиню Олену Любецьку, і неможна й думати, щоб якась з них була першою, а инша другою жоною однієї особи, бо жили вони одночасно: княжна Жижемська (як свідчить проф. Д.-Запольський) згадуєть ся як жінка В. Тяпинського в актї 1574 р., хоч видно з усього, що вони побрались далеко ранїйше, а княгиня Любецька, як ми бачили, сама виступає в актах як „панї Василевая Тяпинская“, починаючи з падолиста 1572 по лютий 1573року; а хоч далї в актах про неї не згадуєть ся, але коли б припустити, що вона в тім останнїм роцї вмерла, а її чоловік зараз оженив ся з княжною Жижемською, то не сидїв би він у Любчі, як ми бачимо по актах, ще три роки і не порядкував би чужим добром до 1576 р,, позиваючись за його з сусїдами як за своє власне, а господарював би коли не в Тяпинї на своїй батьківщинї, то хоч в Лїдськім повітї, де у кн. Жижемської була власна маєтність с. Версока.

Таким чином треба признати, що в другій половинї XVI в. істнував не один Василь Тяпинський, а одночасно їх було два. І в тім немає нічого дивного, бо родина Тяпинських, як видно з усього, була така ж дрібна, „ходачкова“ шляхта, як от і наша так звана „околична шляхта“ в Радомисльскім та Овруцькім по-

вітах, де, наприклад, в с. Чоповичах усї мешканцї — шляхтичі Чоповські, в Левковичах—Левковські, в Болсунах—Болсуповські і т. д. Що ж дивного, коли ми й тепер знайдемо тут десятками людей, що мають однакові йменння й призвища?

А коли так, то котрого ж з двох відомих нам Василїв Тяпинських треба признати за перекладача й видавця Євангелія? На се питаннє неможна дати нїякої відповіди, бо відомі нам до сього часу актові матеріяли не подають задля сього найменьшої підстави, а вдавати ся в безпідставні гіпотези не хочемо. Нї в тих актах, які вишукав проф. Довнар-Запольський про полоцького земянина В. Тяпинського, нї в зібраних нами документах про волинського В. Тяпинського немає й згадки про те, щоб той або инший Тяпинський хоч як небудь дотикав ся до лїтературних чи друкарських справ. Так само трудно відповісти рішуче й на друге питаннє: про якого з двох відомих нам Тяпинських Будний згадує як про свого одновірця-унїтарія? Беручи до уваги вираз Будного, що сектантське зібраннє 1574 р. відбулось в *Литві* „w domu brata miłego Wasila Ciapińskiego“, можна б гадати, що тут мова йде скорійше про полоцького Тяпинського, як взагалї про *литовського* шляхтича, а вже нїяк не про волинського, який в тім роцї пробував в с. Любчі і навряд, щоб мав десь в Литві власний дім. Та взагалї ми гадаємо, що се питаннє має другорядну вартість, бо оте свідоцтво Будного про належність якогось В. Тяпинського до соцінїянської секти нїяким чином не може стосуватись до того Тяпинського, що переклав і видав Євангеліє. Про релїґійні переконання сього останнього досить виразно свідчить його передмова до Євангелія, а в нїй немає найменьшого натяку на якесь сектантство автора. Так гадав і проф. Владимиров, що вважав Євангеліє Тяпинського, зарівно з Пересопницьким Євангелієм, за памятники православного письменства; так гадає й проф. М. Грушевський, який в останнїм своїм творі ось що пише про сю справу: „В інтересній передмові, в виразах дуже сильних, виливає він (Тяпинський) гіркий жаль над занедбаннєм рідної мови й освіти між своїми земляками та звертаєть ся до земляків-маґнатів з бажаннєм, аби своїми маєтками послужили дїлу освіти і духовенство православне до того ж подвигнули. Се останнє бажаннє характеризує становище Тяпинського далеке від усякої сектантської виключности, і дуже сумнївно, чи належав він взагалї до яких небудь нововірцїв“ [1]). Тепер, коли по актах ви-

[1]) Культурно-національний рух на Українї в XVI—XVII в., 56.

шукано вже двох Василїв Тяпинських, свідоцтво Будного, на нашу гадку, губить усяку вартість.

Зводячи тепер до купи все, що ми хотїли сказати в своїй розвідцї, можемо так резюмувати її зміст.

Інтересуючись так званим Євангелїєм Тяпинського і бажаючи знати про загадкову особу його перекладача й видавця щось яснїйше й докладнїйше, нїж те, що сам він оповідає про себе в передмові до свого твору, учені дослїдники звертались до инших історичних та лїтературних джерел і все, що тільки знаходили там про Василя Тяпинського, не вагаючись прикладали до його особи. Так проф. Брікнер вишукав свідоцтво Будного про належність якогось В. Тяпинського до секти унїтарїїв, чи соцїнїян, і всї зараз прийняли за аксїому, що Євангелїє Тяпинського єсть такий же твір нововірської пропаґанди, як і переклад Негалевського; а проф. Довнар-Запольський роскопав в актах Лит.-Метрики, з якого роду Тяпинський походив, хто був його батько, жінка, дїти, якими він володїв маєтками, з ким і за що позивав ся і т. и. Так склалась нїби то повна біоґрафія Василя Тяпинського, хоч в їй бракувало одного: хочай би малого натяку на те, що се був власне той самий Тяпинський, що переклав і видав Євангелїє.

Згадавши, що й в актових книгах Київського Центр. Архиву теж приходилось менї не раз зустрічати акти про якогось Василя Тяпинського, я спробував розшукати їх та звести до купи, і поки що знайшов з десяток документів, які свідчать, що й на Волинї в 1572—1576 рр. пробував якийсь Василь Тяпинський; але придивившись до його ближче, мусив признати, що се зовсїм не той Василь Тяпинський, якого вишукав в актах Лит. Метрики проф. Довнар-Запольський, а якась инша особа. Значить, в другій половинї XVI ст. істнував не один Василь Тяпинський, а принаймнї було їх двоє, а може й більше.

А з сього виходить, що коли хто знаходить в актах чи в инших джерелах якісь згадки про Василя Тяпинського, то неможна зараз же тулити їх до особи загадкового перекладача й видавця Євангелїя, коли в них немає виразного свідоцтва, що то власне про його йде мова; а таких виразних згадок не маємо й доси. Значить, усї такі згадки і вказівки треба відсунути на бік, бо вони тільки мильно зводять нас з дороги до знаємости з тим В. Тяпинським, який один нас цїкавить; і в першу чергу треба рішуче відкинути свідоцтво Будного про нововірство якогось Тя-

пинського, бо воно цілком суперечить тому, що ми знаємо про релїґійні переконання перекладача Євангелїя з його власної передмови. Так само непевні що до особи справжнього В. Тяпинського й ті відомости, які вишукав проф. Довнар-Запольський, як зарівно й ті, що вишукали ми в волинських актах. Може, згодом такі розшукування й дадуть більш певні наслїдки, але до сього часу ще їх не маємо.

Що ж взагалї маємо певного про того Василя Тяпинського, що переклав і видав Євангеліє? Тільки те, що подає філолоґічна аналїза тексту в його перекладї та його ж власна передмова—та й годї.

Михайло і Золоті ворота.

Подав **Л. Добровольський.**

(Докінченнє).

Як бачимо з наведеного тексту, варіянт Ревякіна уступає кулїшевій записи що до безпосередности: в нїм будь що будь— тілько стислий виклад леґенди, переданий до того автором не в мові оповідача. Взагалї ж варіянт — близький до кулїшевого, який був без сумнїву відомий Ревякіну. Характерною рисою його є відокремленнє, по-перше, Михалка від „вдовиного (сина) семилїтка“, які в версіях, відомих одному з знайомих Кулїша і Костомарову, ототожнюють ся. Далї Михалко, що живе й досї в Царьгородї (звідси й назва у Ревякіна начерка „лицарі — невмираки“), держить на копії Золоті ворота і все їсть лаврську проскуру. Він колись знов повинен зявити ся для оборони Київа від Татар, що руйнують церкви Божі. Сї дві риси, укупі з відповідними місцями варіянтів Трусєвича й Новицького, вказують нїби на церковну, апокріфічну оболочку переказу. Цїкава нарештї, як здаєть ся, і та обставина, що лицар, названий, як і у Трусєвича, Михалком, завозить Золоті ворота і їде з Київа, не бажаючи служити Татарам і зоставати ся укупі з боязкими городянами. Нї про Батія, нї про стрільбу Михалка, нї про плюндрованнє Київа в варіянтї Ревякіна нема згадки.

Невідомою теж зосталось для Веселовского і послїдуючих дослїдників перша з записей (на *російській* мові) леґенди у Трусєвича [1]). В одному з його начерків („Батый“), льокалїзованих до Київа, зустрічаємось з таким оповіданнєм.

„Коли я здивував ся, що в Київі Татари не знищили всїх памяток старовини, мій співбеседник зауважив:

---

[1]) „Кіевлянинъ“, 1866, № 5.

— Самі тільки нехристи—Татари могли підняти руку на храми Божі, але сього не дозволив їм тодішній їх начальник Ба́тій, який сам виховував ся в Київській Лаврі.

— Як? Татарин, язичник?

— Який Татарин! — заперечив старий — Ба́тій був родом з України. Майже хлопчиком він вступив до Лаври в послушники. Коли він зявивсь до Лаври, його запитали, як призвище і звідкіля він. Але Ба́тій був сиротою, не памятав призвища і тому одповідав, що він просто *батьків* син. Ось всї й почали дрочити його батьків, Ба́тів, або Ба́тій. Коли він був ще послушником, ченцї часто бачили, як в ночи або й у день, коли засинав Ба́тій, десь з над хмар злїтав орел і, нїби захищаючи його, розкривав над ним крила і грозив всїм, хто підходив до сплячого, пазурами та дзьобом. Передчуваючи зраду Ба́тія, ченцї просили його, щоб він, коли стане великим лицарем і воюватиме Київ, не зруйнував Лаври. Ба́тій обіцяв, але ченцї не вірили і просили написати росписку, в якій би він присягнув, що не чіпатиме Лаври. Але Ба́тій не вмів писати. Ченцї налили чорнила на блюдечко, а Ба́тій вмокнув в нього руку і приклав її на папері. На папері лишила ся чорна відбитка руки з усїма пятю пальцями. Папер сей і досї переховуєть ся в Лаврі.

Небавом Ба́тій покинув Київ. За кілька лїт став начальником Татар і зявивсь під Київом на чолї величезної орди. Військо його розташувало ся у Вишгородї.

Багато разів силкував ся він здобути Київ, а марні були його зусилля. У Київі жив тодї славний лицарь Михалко, який побудував Михайлівський собор,—гроза Татар і хоробрий оборонець Київа. Ба́тій знав, що доки Михалко живий, то Київа не подолає нїяка сила.

Одного разу Михалко, обїзжаючи сторожу, що стояла на валах, побачив Ба́тія, який сидїв з своєю татарвою на вишгородській горі, — вони обідали. Михалко написав листа, в якому радив Ба́тієви покинути Київ, привязав лист до стріли і пустив її в Ба́тія. Срібна ложка покотила ся з рук татарського отамана: стріла проколола йому руку. Прочитавши листа Михалка, що був повний лайки й насмішок, Ба́тій, розлючений болем, послав до Киян послів. Прибувши в місто, вони вимагали видачі Михалка, грозили, як не видадуть, до щенту зруйнувати місто і знищити всїх мешканцїв, не виключаючи навіть немовляток.

Михалко присягав ся розбити Ба́тія і визволити місто, але перелякані Кияне не зважались. Збирали ся на улицях, радили ся й плакали. Михалко був улюбленцем цілого народу, нарід щиро вірив йому і жалів його, але ще більше бояв ся Татар. Нарешті переміг переляк, і Кияне зважили ся видати Михалка Ба́тієви. Довідавшись про се, Михалко попрохав, щоб йому дозволили попрощати ся з Київом. Він одів всю свою зброю і, сївши на улюбленого коня, виїхав на плац біля Золотих воріт. Там він в небагатьох словах змалював перед народом, який зібрав ся біля його, всю плачевну майбутність Київа і закінчив словами:

„Кияне, кияне,
Погана ваша рада!“

Мовив се, встромив копіє своє в Золоті ворота, зхопив їх на плечі і вилетів з міста. Золотих воріт не стало.

Ба́тій, довідавшись про відїзд Михалка, увійшов до Київа, огнем та мечем знищив нарід і місто і не лишив живим ні одної дитини. Київ уявляв тепер таку страшну пустку, що в величезнім Софійськім соборі львиця привела під престолом дітей.

Одна Лавра уцїлїла. Як тільки ченцї прочули про вхід Ба́тія, вони вивісили на стїнї росписку, на якій була чорна відбитка його руки. Ба́тій пригадав обіцянку, яку дав колись ще будучи послушником, і під загрозою смерти заборонив Татарам навіть наближати ся до Лаври.

Про Михайла не було й чутки. Думали, що він поїхав кудись на *низ*.

— „Золоті ворота, які забрав Михалко, — сказав я, — були мабуть просто дахом від тих стїн, що зостали ся тепер?“

— „Золотих воріт нема, — відповідав старий, — їх заніс Михалко. Таких воріт, які стоять тепер, було багато: одні на Хрещатицькій товкучцї..., другі коло дому Калїти“...

Зміст української леґенди передано в Поляка Трусевича недоладнею місцями російською мовою, до того ж — з претензією на стилїзацію. Польський пересказ, що зявив ся слїдком за російським, повторений і Веселовским, мало чим — принаймнї, в епізодї з Михалком і Золотими ворітьми — відріжняєть ся від первісного пересказу леґенди любителем-етноґрафом.

Епізод з Михалком та Золотими ворітьми, як бачимо, в інтересах льокалїзації, якій Трусевич в своїх начерках надає велике значіннє, вкраплено в оповіданнє про зруйнуваннє Київа Батієм,

Та уподобленнє леґенди сказанням про епонімів (пригад. ототожність Михалка з тим, хто побудував Михайлівський манастир) — не хитре, а сціпленнє в леґенді імен і Михалка й Батія — чисто механічне, як і в відомому Новицькому варіянті і в наведеному нижче варіянті з д. Почтової Віти. Церковний вплив тут ще дужче помітно, аніж в версії леґенди у Ревякіна. До цікавих прикмет варіянту треба залічити, — розумієть ся, маючи на увазі лише епізод про Михалка й Золоті ворота, — спосіб зникнення лицаря з ворітьми, натяк на уход до Запоріжа і думку, що справжні Золоті ворота заніс геть Михалко, а ті, що стоять на розі Великої Підвальної („Ярославова валу") і Театральної улиць, — пізнійшого походження і належать до того часу, що й напр. виїздні ворота, які знаходили ся ще за Миколаївських часів на плацу біля теперішньої Европейської гостиниці [1]).

Ів. Новицький, що двічи висловлював ся в пресі [2]) з приводу леґенди про Михайла й Золоті ворота, обидва рази знайомив (правда, в пересказі) з окремими рисами знайомого йому варіянта.

„Безбожний" Ба́тій, повідомляє Новицький, в його варіянті був сином мужика з околиць Київа, що кинув батька і пішов в пастухи. Він знав, що його чекало в майбутности. Коли біля сеї пори вмер турецький цар, то постановили дати волю його шаленому коневи. Хто зможе поїхати сим конем, того повинно обрати за царя. Кінь помчав в руську землю і зупинив ся перед Ба́тієм, який таким робом став царем. В дальшій своїй части варіянт Новицького сходив ся з пересказом у Трусєвича і також з костомарівською версією. Принаймні, відповідну частину останньої нагадують наведені Новицьким чотири вірші:

„Кияне, кияне, панове-громадо!
Погана ваша рада:
Коли б ви Михайлика не оддавали,
Ніколи б Татари Київа не достали!"

Не зупиняємось на особливостях, що здавались Трусєвичу „мітичними подробицями", тої части варіянта, яка має в дійсности відношеннє до Батія, — задоволимо ся лише вказівкою на те, що в відповіднім епизоді лицаря названо, як і у Куліша, Михайликом [3]).

---

[1]) Вказаннєм місця бувшої Хрещатицької товкучки автор начерка зобовязаний Вол. Ів. Щербині.

[2]) „Кіевлянинъ", 1871, № 77 і 1874, № 110.

[3]) Про передрукований в 1889 р. Веселовским варіянт Ґрабовского вказано буде в другій части начерка.

В 1900 р. вийшла невелика брошура проф. Вас. Ляскоронського [1]). Тому що вона мала головно історично-топоґрафічні завдання, що і зазначено на заголовку відповідними шрифтами, вона мабуть зосталась невідомою навіть такому знавцеви місцевої етноґрафії, як неб. Грінченко. Сей останній закінчив свій бібліоґрафічний показчик [2]) як раз роком появлення вказаного начерку.

В кінці сього начерку (ст. 21—2) проф. Ляскоронський, покликаючи ся на вищезазначену костомарівську статю „Черты народной южнорусской исторіи“, подав попереду зміст леґенди з часу нападу, як думав Костомаров, Татар на Київ. Далї дослїдник минулого Триполя познайомив з переказом, який чув він, поміж иньшими народнїми сказаннями, від місцевих селян і який оповідає, почасти переказуючи зміст, в такій версії.

„Як Ба́тій обложив Київ, то Михаїл (сїмнадцятилїтнїй) пустив стрілу до Ба́тія з такою запискою: „простояв ти сїм лїт і ще будеш стоять стільки, а нас не возьмеш, поки я буду“.

От Ба́тій баче, що Києва узять йому не можна, послав у Київ сказать так: „отдайте минї мальчика Михаїла, і я нїколи не буду брать Києва и его розбивать!“.

Далї йде вже скорочений пересказ автором відповідної части оповідання про те, як зібралась громада і постановила віддати хлопчика Михайла.

„Тодї Михаїл потребовав собі коня, сїв на його та й каже:

„Громадо, громадо!
Г.....а ваша рада:
Був сокіл,
Да випустили з рук!
Нї Ба́тію (не дам ся), нї вам!“

Сїв на коня, взяв Золоті ворота на копіє та й каже:

„Тодї я Золоті ворота принесу,
Як кум до куми пирогів не буде носити,
І син батька не почитатиме,
І батько — сина...
Тодї я принесу і поставлю на ті ставнї ворота“.

Тодї не стало чути за Ба́тія“...

Як видко, варіянт сей, як і нижче наведений з Почтової Віти, передано на попсованій через змішанне народньої з мійською мо-

[1]) „Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія“, Київ, ст. 1—24.

[2]) „Литература украинскаго фольклора“, 1777—1900, Черниговъ, 1901 г.

ві селян з околиць Київа. Богатир, як і в згаданому нижче почтово-вітянському варіянті, називаєть ся повним іменем Михайла, хоч автор і вказує на його молодий (замість семилітнього в деяких версіях) вік, а в тексті Михайла двічи названо хлопчиком. Імя Батія, що простояв під Київом сім (епічне число!) літ, згадано в трипольськім варіянті, але, як і в слідуючій за сим почтово-вітянській версії леґенди, нема назви ворогів Татарами. Наведено також і стрільбу Михайла з лука, але, як і в Трусєвича,—з метою, анальоґічною літописному пострілу корсунянина Анастаса. Замість есхатольоґічного, на думку Веселовского, характера кінця варіянта, бачимо цікаві екскурси в сферу сучасних нам побутових зявищ. Ознаки версифікаційно-рітмичної ніби обробки відповідних частин сказання з словами Михайла—теж доволї характерні для варіянта проф. Ляскоронського.

Майже одночасово з появою в друку варіянта проф. Ляскоронського й авторови сього начерка уперше довело ся з живих уст познайомити ся з уривком тільки, на жаль, леґенди, яку ми розглядаємо.

Під час одвідин київської церкви Спаса на Берестові, що тимчасово була тоді в руках єдиновірців, від місцевого причетника довело ся почути в безсвязній, правда, формі оповіданнє, де згадувано про церковну дзвіницю, Татар в Вишгороді і киданнє стріл. Обставини не дозволили, на жаль, в свій час звернути відповідну увагу на спільні риси сього оповідання з леґендою про Михайла та Золоті ворота, яка до сього часу зберегла ся у Київі та його околицях і ніби то має звязок з татарським нападом.

В почутім мимохідь там варіянті, по анальоґії з записями Кулїша й Трусєвича, цікава, розумієть ся, згадка між иньшим про Вишгород.

Трохи ще пізнїйше, літ шість тому, під час систематичних екскурсій (з метою історико-топоґрафічною) в околиці Київа, авторови начерка поталанило серед значного, цікавого для історичної ґеоґрафії й етноґрафії матеріялу, натрапити знов на сліди переказу, який нас цікавить.

В д. Почтовій Віті, поблизу Боярської залїзничої станції [1]),

[1]) Пор. начерк „Городище у д. Почтовой Виты“ („Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца“, кн. XXI, вып. I, К., 1912, відд. II, стор. 26—7).

пощастило зробити ряд записів етноґрафічного характера, значна частина яких ніби стоїть в певних відносинах з памятками місцевої старовини, що належать ще до початкових часів державного житя в нашій країні. Одною з найбільш цікавих записей являєть ся наведене нижче оповіданнє місцевого старожила, глибокого старика, бувшого миколаївського салдата Пилипа Овраменка. Чуте уперше мимохідь ще весною 1907 року оповіданнє по пятилітній перерві, з метою провірки ранійшої записи, знов двічи було прослухано і записано з того самого джерела.

— „Бог його знає, не можу сказати, що тут (себ-то в Почтовій Віті) було. Тут перше (с. т. до секулярізації за часів Катерини II) монашеські люде були. Монахи завідували, й шинки монашеські були.

Городок (с. т. місцеве городище)? То ще за княжество було! Тут город був Тулчин, і церква була на „селищі“, де „глинище“... А річка здешня прозиваеть ся Сіверка (с. т. Віта)...

Так сказать, було ще княжество, а не царство. Князьки воювали, один на другого нападав. Самоправство було! Давно то було. Куди!

От колись-то битва була. От — „городок“, а де-де по лїсу — страсть могилок, де поховано вбитих (с. б.-т. зв. могильник).

У тому городку сидів Ба́тій „багатир“ (sic). Не руський: то ще до православія було! І йон воював на Київ. А в Київі був Михаїл. Ба́тій був сильний багатир, а Михаїл — ще сильнїщий.

І, значить ся, він (с. б. Михаїл) було як пустить стрілу з лука — перше цих ружій не було: із луків воювали, — то стріла як у раз попаде в блюдо (с. б. Батія).

Він (с. б. Батій) давай просить київське общество:

„Видайте, говорить, одного чоловіка (с. б. Михаїла), так я не буду воювать на вас!“

Так собралось общество тай кажуть (alias — порадились): „Що нам одного чоловіка? Оддамо!“

Ну тим часом оддали (с. б. то постановили видати) його (с. б. Михаїла).

А він (с. б. Михаїл) і каже (alias — говорить):

„Кияне, городяне (alias — київська громада)!
Погана (alias — г....на) ваша рада:
Пропадете, як руда миша!“

Так тодї сїв він на коня і узяв копіє. Приїхав до Золотих воріт і вдарив в Золоті ворота і поїхав.

А поїхав — Бог його знає куда, неізвестно!..

Так він (с. б. Батій) як почав біля города (alias—воювати на Київ) да й розбив (alias—сплюндровав) його у прах (alias—дочиста).

Оце Київ, де манастир (alias субор) Сохвіївський, тридцять літ пустовав розбитий, і львиця на хорах дітей привела [1]). Тут ліс страшений був: леви були тут, не то відмеді!..

Так обманув Ба́тій: казав — не буде воювати, бо боявсь Михаїла...

Поки як прийшло — от я позабув, хто побідив Ба́тія! — як його побідили, то тоді началось княжество. Прежде багатирі воювали, потім стало княжество, а потім стало й православіє"...

Як бачимо, почтово-вітянський варіянт в важнїйшій своїй части не дуже ріжнить ся від всїх попереду зазначених. Зважаючи на інтерполяції, які поясняють ся, певно, змаганєм вирозуміти переказ з помічю льокалїзації, доводить ся констатувати всеж таки незначність змісту в наведеній версії. Фабулу розписано додатками з початку і в кінці варіянта. Не говорячи, напр., про оріґінальні хронольоґічні екскурси в оповіданні, цікаво зазначити притягненнє Софійської катедри з хорами. Згадка про львицю, що привела дітей, нагадує відповідну частину варіянта Трусєвича. Як здаєть ся, простодушне витолкованнє давньої фрескової живописи нашої катедри, особливо намальованих (на стїнах сходів, що йдуть на хори) циркових сцен полювання на вепря, вовка, відмедя або нацьковування парда на оленя, нїби поясняє уміщену в кінці оповідання амплїфікацію основної теми...

II.

Пізнїйша лїтература питання [2]).

Як що не рахувати ранїйшої думки Олександра Веселовского (1874, 5 и 7 років), погляди осіб, що цікавились в поперед-

[1]) Опріч вищезгаданого варіянту Трусєвича про спустїннє Київа див. у Руликовского („Zapiski etnograficzne z Ukrainy" в етнольоґічнім віддїлї третього тома „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej", Kraków, 1879, стр. 72, отсе місце з переказу про Батія: „Kijów przez 40 lat taką był puszczą, że w monastyrze (Софійськім?) wilczyca wilczęta wywiodła". Порів. також там иньший переказ (стр. 78): „O pochodzeniu mogił".

[2]) Через поспіх друковання на стор. 50-1 попереднього тому „Записок", трапила ся прикра для автора похибка. В уривку, що починаєть ся з слів „Отсї важнїйші погляди" і т. д., пропущено вираз „до початку 80 р.р минулого столїтя", а два попереднї уступи („В виданих недавно" і „Нема, здаєть ся"), замість того, щоб увійти в примітку, уміщено попереду вищеназваного уривку, в невідповіднім для них місцї.

ній період часу (1856—83 р.р.) даним зразком словесної творчости, сходили ся в признанні місцевого, себ-то українського його походження. При сім вказівки—спостерження, напр., Л. Майкова, Ор. Мілєра, Костомарова, особливо ж досліди в самому початку 80 років минулого столїтя Веселовского і Дашкевича сприяли зясуванню звязку українського сказання і з відповідними зразками великоруської народньої творчости в відношенню як не цїлої фабули, то окремих мотивів, а також і в відношенню методів епічної творчости.

За період часу після появлення вказаних робіт ми вже більш не зустрічаємо ся, як здаєть ся (що й було вже почасти зазначено), в лїтературі питання з спостереженнями в напрямку, вказаному зпочатку Кулїшем і висловленому в поглядах покійного київського вченого, великого до речи знавця всесвітньої лїтератури.

Останнїх півтора десятка років минулого столїтя (1885—99 р.р.)—не стільки як реакція проти погляду на один з епизодів в лїтературі українського народнього епосу, який мав упрочити ся в науцї, скільки може з бажання знов переглянути питаннє або принаймні поширити підлеглий перегляду краєвид—принесло новий, цїкавий матеріял в видї відповідних спостережень і гіпотез.

Халанский, який мав намір вчинити ґрунтовну зміну в поглядах на великоруський бильовий епос, який вважав за безпідставне припущеннє про повстаннє на полудню *всїх взагалї* билин Володимирового циклю, але який проте не відріжняв фактично походження билин від їх циклїзації і перероблення в відомий нам вид,—він в своїх „Великорусскихъ былинахъ Кіевскаго цикла“ вважав можливим зупинити ся трохи і на нашім сказанню [1]).

Халанский, як видно з його вказівок, під час уложення своєї маґістерської дісертації був знайомий з працями Веселовского і Дашкевича, але вважав для себе можливим користувати ся—і то тільки почасти—матеріялом, зібраним у автора „Южно-русскихъ былинъ“. Виходячи з принятого ним погляду і тримаючись своєрідної методольоґії, він в кількох місцях своєї працї висловлював ся з приводу сказання про Михайлика.

---

[1]) „Русскій Филологическій Вѣстникъ“, т. XII, 1884, вип. 2-й, начерк „Иванъ Даниловичъ“, ст. 236—42, і 1885, т. XIII, начерк „Василій Игнатьевичъ“, ст. 120—3

Уперше покійний харківський професор говорить про нього в начерку „Иванъ Даниловичъ“. Тут Халанский зпочатку послав ся на місце в Никоновській літописи з згадкою під 1136 р. про битву на р. Супої і про богатиря Івана Даниловича („Ивана Данилова, богатыря славнаго“), який в числї иньших загинув там, а потім, після справки в Іпатієвській літописї і міркувань про так званих храбров, прійшов до таких висновків.

На його думку богатир великоруських билин Михайло або Іван Данилович називав ся в дїйсности Іваном Даниловичом, був на службі великого князя Ярополка Володимировича, вважав ся храбром і був убитий 1136 року разом з иньшими київськими храбрами (богатирями) в баталії при Супої. От же зявляєть ся, як твердив автор, фактична підстава для загальної думки дослїдників про українське, київське походженнє билин про сього богатиря.

З признаною за досить влучну спробою академика Веселовского визначити схему старинної пісні, від якої походили великоруські билини про Михайла Даниловича та Василя Гнатовича, а також українські оповідання, як він висловлюєть ся, про Михайлика, Халанский не згоджував ся. Йому здавало ся, що билини про Івана Даниловича утворювали окреме коло, відмінне основним мотивом від билин про Василя Гнатовича. До останнїх, як він припускав, і прилягають українські сказання про Михайлика.

Цїкаве далї в дослїдах молодого ще тодї вченого порівнаннє відповідних місць великоруської билини і української думи про Івана Коновченка, на що лише почасти натякав вже мимохідь Ор. Мілєр.

З вказаної думи Халанский насамперед наводив відповідь Івася корсунському полковникови Хвилонови [1]):

„Возми ти утя єдно стареє
А друге малеє,
Пусти ти на воду!
Чи не равно буде плисти младе,
Як би старе“ і т. д.

[1]) Халанский має тут на увазї стару запись Максимовича чи Метлинського, а не варіянт, який щойно перед тим зявив ся в друку і виконував ся кобзарем Вересаєм („Кіевская Старина“ 1882, серпень, статя К. Ф. У. О. „Кобзарь Остапъ Вересай, его пѣсни и думы“, ст. 270—6). Порівн. також варіянт Руликовского („Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, т. Ш, 1879, отд. Ш, статя „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“, ст. 135—9).

Він згадував при сім, як locus communis, майже тотожню відповідь Михайла Даниловича Володимирови. Правда, він тут покликав ся на відому нам „гисторию“ Веселовского і навмисне поки забував про відповідне місце в менчіцько-драгоманівськім варіянті: маючи на увазі вихідну точку погляду, дослїдник, як і його попередник, вважав для себе більш важним першу в порівнянню до другого.

Дослїдник далї вказав подібність в невдатнім наслїдку другого виїзду Івася та Михайла Даниловича проти ворогів, але зазначив одночасово разом з тим і неподібність розвязки обох творів: в українськім герой вмирає, а в великоруськім урятовуєть ся.

Порівнаннє української думи з великоруською билиною давало між иньшим Халанскому підставу припускати, що уміщений в нїй поетичний образ утворений був ранїйше часів козаччини: він належить мабуть до Руси до-татарської, але підчас козаччини тільки одержав нове призначеннє, був инакше зясований, відповідно історичним обставинам часу [1]).

На закінченнє автор, що виявив тут, як бачимо, потяг до історичного зясування відповідних взірців народньої словесности, згадав з такою характерною для ученика її потім товариша не

---

[1]) Автор зазначеної статї в „Кіевской Старинѣ“, переказуючи думку Максимовича, Метлинського, Жеготи Паули і Кулїша про зарахованнє думи до 1684 р., залїчував її до часів Джеджелїя, соратника Богдана Хмельницького з 1649—58 (ст. 278). В звязку з припущеннєм Халанского і автора наведеної ним статї в „Кіевской Старинѣ“ про особу героя думи не вадить згадати і про винуватця невдачного походу Запорозцїв до Перекопу 1672 р.—Микиту Вдовиченка, тодїшнього отамана кошового та гетьмана польного (Соловьевъ, „Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ“, СПБ, 1894, изд. „Общественной Пользы“, кн. III, т. XII, ст. 438—40). В статї Ів. М. Каманіна, що друкувала ся одночасово з початком даного начерку („Українські богатирі козацької доби“, „Записки“, кн. XI, ст. 66 і 7) він так само зближуєть ся автором з Іваном Коновченком або Вдовиченком української думи.

На запитаннє московського посла про особу Вдовиченка у Соловйова наведено між иньшим сповнену іронії і такого властивого Українцям гумору відповідь запорозької старшини, дуже важну фактично в однім відношенню.

„Прийшов він, Вдовиченко, на Запороже в образї жебрака, сказав ся харьківським жителем, свят муж і пророк; дано (начеб-то) йому від Бога власть будуче знати. Тому семий рік, як звелїв мовляв йому Бог, діждавшись сього часу з військом запорозьким зруйнувати Крим і *в*

тільки Потебні, але й Дрінова, манерою досліду і про відповідні паралелї в сербській піснї про Секула і т. п.

В другому свому начерку „Василій Игнатьевичъ“ Халанский, як уже було зазначено, українське сказаннє про Михайлика (або леґенду про Золоті ворота) залїчував до одного роду з билинами про Василя Гнатовича. Хоч, як ми бачили, попередниками в справі зближення в вказаному напрямі були вже Л. Майков, Ор. Мілєр, Костомаров і, розумієть ся, Веселовский,—новітнїй дослїдник підійшов до цікавого для нас взірця народньої творчости з нового ориґінального боку, і його спроба історичного зясування сеї останньої була спочуйливо прийнята, як побачимо, потім і проф. Вс. Мілером.

На думку Халанского, цікавою паралелею до сказання, яке розглядаємо, хоч би з боку відповідання українського переказу дійсним відносинам удільно-вічевої Руси, уявляє лїтописна звістка [1]) про одну подію з житя князя Михайла Юрєвича, брата Андрея Боголюбського і Всеволода III Велике гнїздо.

Царьгороді взяти Золоті ворота і поставити в Київі на тім самім місцї. Князь Ромодановский (тодїшнїй московський воєвода на Українї) до сього доброго дїла (Вдовиченка) не допускав і мучив; тільки його муки сї не беруть: писано, що син вдовицї всї землї усмирить. Бусурмени стріляти (в нього) не будуть, бо він невидимо буде під городи приходити; стїни падатимуть самі, брама сама же розчинить ся, і від того прославить ся він, Вдовиченко, по цїлій землї“ і т. д.

Зкинений з уряду після безславного походу і змушений втїкти, Вдовиченко проте знов було почав проповідувати своє, доки його знов арештували...

На містичних вигадках полїтичного авантюриста епохи „Руїни“ можна, розумієть ся, на бажаннє, угледїти між иньшим і потрібный Веселовскому вплив „Откровенія“ Методія Патарського. Але визначене курсівом місце, невідоме не тільки Веселовскому і Халанскому, але яке не звернуло на себе мабуть уваги в свій час навіть Дашкевича, дуже важне як фактична вказівка (terminus non post quem) на істнуваннє на Українї в другій половинї 17 віку леґенди про Золоті ворота. В наведеному проте епізодї не згадано ймення Михайла, відсутнього, до речи, і в наведенім трохи пізнїйше, давнїйшім з записанних варіянтї Ґрабовского... Професор Бороздїн („Очерки по исторіи русской литературы“, ст. 108—9) наводить—пригадати до речи—з сеї думи 4 вірша на потвердженнє вказівок на те, що розмір віршів в українських думах—звичайно вільний, так що в однім творі чергують ся вірші ріжної довгости (як напр. тут 6-ти складові і 10-ти складові).

[1]) Пор. Лаврентівську лїтопись під 1175 р., стор. 353—4 в виданню 1897 р.

Михайло Юрєвич був діяльний, хоробрий і улюблений народом князь. Про його подвиги, згідно з вказівкою Хрущова в спеціяльній роботі, істнувала ціла повість, вписана в літопись. По смерти Андрія Боголюбського володимирці прийняли до себе Михайла Юрєвича, тоді як суздальці й ростовці покликали на княжий стіл Ростиславичів. Вчинок володимирців не подобав ся жителям Ростова і Суздаля, і останнім пощастило силою вигнати Михалка з Володимира[1]) і понизити молодше місто. Віддаленнє Михалка Юрєвича з Володимира на вимогу ради полохливих городян і могло, як припускав Халанский (що нагадував тут почасти Веселовского), стати предметом дружинної пісні.

Встановити проте дійсне відношеннє літописної відомости до української леґенди про Михайлика дослідник, за відсутністю позітивних даних, вважав, як і ранійше перед тим Новицький[2]), важкою справою, хоч і знаходив між ними досить велику подібність. З відомих йому варіянтів леґенди Халанский вважав найбільш цікавим польську версію Трусєвича, уміщену в відомій моноґрафії Веселовского.

Очевидно, проте його інтріґувала головне тотожність ймення Михалка в літописнім повідомленню і в зазначеній версії...

Що до варіянту сказання у Менчиця-Драгоманова, то він, на думку Халанского, так близько зходить ся з великоруськими билинами Володимирового циклю, не говорячи вже про мотив, своїм загальним характером і окремими виразами, що в дослідника виникло припущеннє, чи не зявляєть ся варіянт переказаною Українцями великоруською билиною. Инакше Халанский, дякуючи свому упередженому погляду на походженнє билин, з трудом міг собі зясувати, як на Україні могло повстати сказаннє про Михайлика, київського богатиря, що виступав проти Татар за Володимира. Деякі вирази, як „Татарове-Юланове“, належать, після його вказівки, швидше до великоруського епосу, аніж до українського.

Та й взагалі сказаннє про Михайлика, яке займає, що і зауважив Халанский, самітну позіцію в українській словесности, чи не є воно—думало ся вченому спостерегачеви—звязана з Київом стародавня великоруська билина київського циклю? По справедливому її тоді твердженню Халанского, всї видані до того часу варіянти записані або в самому Київі або в його околицях.

---

[1]) Де, до речи пригадати,—теж єсть, як і в Київі, свої Золоті ворота.

[2]) Майбутній автор рецензії в „Кіевлянинѣ“ 1871 р. на книгу Трусєвича.

Раз припустивши се, дослїдник яснїйше бачив нитки, що звязують українське сказаннє з подїєю, яка трапила ся в північно-східній Руси, головнїйшої наче-б то, на його думку, родинї билин київського чи Володимирового циклю[1]).

Ще пізнїйше, в останнїм (XVIII) роздїлї своєї роботи[2]) Халанский підводячи ітоги своїм дослїдам, твердив між иньшим, що билини, які вбирали в себе звідусїль зайшлий відповідний матеріял, з Московського царства розповсюджували ся на всї боки, в тім числї на Дон, Волгу і т. д., звідки вони передавались наче-б то Запорозцям, від яких в свою чергу могли заходити і на Україну. Після його твердження, великоруські сказання могли переходити на Вкраїну і шляхом устного передавання.

В період сього, почасти наче-б то зворотного, руху бильового матеріялу з півночи на південь зайшло нїби сюди і прилїпило ся до Київа багато великоруських сказань, напр., про Ілю Муромця, про Михайлика та иньших...

В трохи парадоксальній і тому не вповнї удатній роботї більш або меньш випадковий екскурс Халанского з приводу сказання про Михайлика цїкавий, насамперед, не стільки катеґоричним твердженнєм про самітність останнього в українській словесности, бо такі твердження вже були[3]), скільки спробою історичної ексеґези даного взірця народної словесности. Цїкава далї замічена подібність в відповіднім місцї сказання з одною з дум, як свого часу й Кулїш вказав на тотожність звертання Михайлика до Киян з подібним же місцем в иньший думі[4]). З окрема ж, нарештї, припущений дослїдником заносний характер сказання

---

[1]) Заперечаючи гіпотезу південного походження *всїх* билин, Халанский проте признавав, що в колї їх є дїйсно кілька богатирів і бильових сюжетів київського, українського походження.

[2]) „Русскій Филологическій Вѣстникъ“, т. XIV, 1885 р., № 3, стор. 145.

[3]) Пригад. думки від Кулїша до Антоновича (р. 1883).

[4]) Кулїш („Записки“, I, 169—70) з приводу подібности чотирьох віршів в записи його леґенди з відповідними місцями думи про жидівські відкупи (пор. у Антоновича і Драгоманова, т. II, вип. I, ст. 24, ряд. 117—18) висловив припущеннє, що вони складені давно і стали навіть загальним місцем. Такого ж погляду в анальоґічному випадку тримав ся, як бачили, потім і Халанский. До речи пригадати, анальоґічною з словом „рада“ походження, здаєть ся, і народна етімольоґія назви с. Безрадичи на р. Стугнї в Київським повітї; див. у Новицького („Еще по поводу народной пѣсни о взятіи Торческа или же Азова“, „Кіевская Старина“, 1882, IX, 432, приміт.).

знайшов, як побачимо по сїм, дальший розвиток в досліджуваннях проф. Вс. Мілера та д. Потанїна.

Досліду Халанского пощастило разом з тим в інтересній для нас своїй частинї звернути на себе увагу між иньшим також і з боку Голубовського[8]), Ор. Мілера[9]) та Олександра Веселовского, з яких найбільше проте важливі уваги останнього. Правда, відмінно від приведених безпосередне по сїм вказівок безперечного майже авторитету в данім випадку, уваги двох перших рецензентів вдовольнялись міркуваннями більш або меньш загального характеру, не маючи на метї методольоґічних завдань, не перевіряючи вихідних точок погляду дослїдника і не додаючи нового фактичного матеріялу.

Запитливий і совісний дослїдник, академик Веселовский не задовольнився результатами досліджувань в першім начерку своїх „Южно-русскихъ былинъ“ і до цїкавого питання повертав ся по сїм ще кілька разів.

Насамперед він висловив ся з приводу даного випадку

---

[1]) Покійний київський професор, згоджуючись („Кіевская Старина“, 1886, червень, ст. 340—2) взагалї з деякими думками Халанского, проте заявив між иньшим, як чистий історик, з приводу розслїдження останнїм билин про Михайла та Івана Даниловича, про неможливість пристосовання другого з названих богатирів до певної особи. На українському сказаннї про Михайла—Михайлика рецензент проте не зупиняв ся.

[2]) В своїй критично-бібліоґрафічній статї з приводу розвідки Халанского („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, 1888, липень, статя „Опять къ вопросу о былинахъ“, ст. 175—91) Орест Мілер в двох місцях висловлював ся з приводу цїкавого для нас питання. Він насамперед знаходив (ст. 180) дуже влучним порівнаннє билини про Івана Даниловича з українською думою про Івана Коновченка, яке цїлком начеб-то давало Халанскому підставу думати, що сей поетичний образ належав мабуть Руси до-татарській. Сей роздїл в роботї Халанского автор статей „Великорусскія былины и малорусскія думы“ та „Малорусскія народныя думы и кобзарь Остапъ Вересай“—з зазначеною, як бачили, вже в половинї 70-х років минулого столїтя подібностю (в відповідній рисї—влучній стрїльбі з лука) Івана Коновченка з Михайлом та Василем Пяницею—вважав за найбільш удатний. Трохи згодом (ст. 186) з приводу зближення у Халанского Василя Гнатовича з українським Михайликом і припущення дослїдника, нїби все взагалї сказаннє про Михайлика, що стоїть окремо в українській словесности, є звязана з Київом стара великоруська былина київського циклю, Ор. Мілер зауважував, що як ся билина все таки київського циклю, то з Київом тут звязало ся те, що вже й ранїйше було звязане з Київом же.

в двох місцях другої половини „Южно-русскихъ былинъ“ [1]), яка вийшла в світ майже одночасово (1885 р.) з досліджуваннєм Халанского.

В начерку „Какъ перевелись на Руси богатыри“ Веселовский між иньшим в наведеному в нього кінці уривка з грецької трапезунтської пісні в зібранні Іоанїда розглядав відношеннє своє до розповсюдженого повіря, до якого дослідникови доводило ся повертати ся не один раз (в „Опытахъ по исторіи развитія христіанской легенды“, „Южно-русскихъ былинахъ“ и „Разысканіяхъ“), повіря про прийдешнього визволителя, про імператора, який повертаєть ся. Покликавшись на Політа, що згадує за грецькі леґенди про царя, замурованого в криптї св. Софії, Веселовский згадував і про руські інтерпольовані „Откровенія“ Псевдо-Методія, які кажуть, що в останні роки Ізмаїльтяне підступлять до Царьгороду, прийдуть до Золотих воріт, „иже суть заключены издавна, никому же не отверзошася, тѣмъ же повелѣніемъ Божіимъ отверзуться имъ и пойдуть и досѣкутся святыя Софіи“; тоді зявить ся визволитель: „возстанетъ на ня царь отъ нищихъ архангелъ Михаилъ во имя его“, янгол принесе його з Риму й покладе в святій Софії на вівтарю... В київськім переказї про Михайлика такий визволитель в прийдешности виїздить з міста, обложеного Татарами, несучи з собою геть Золоті ворота; він їде до Царьгороду, де ворота стоять досї; але буде, кажуть, час, коли Михайлик (пересказ—по варіянту Куліша) повернеть ся і поставить їх на старе місце і т. д. Веселовский нагадував при сїм колишнї свої зближення билини про Михайла Гнатовича та леґенди про Михайлика з піснями про Василя Пяницю і Батигу...

В начерку „Алексѣй Поповичъ і Тугаринъ—Илья Муромецъ и Идолище“ Веселовский зазначував, що хоч київська леґенда про Золоті Ворота, яка відбила ся в великоруських піснях про Михайла Гнатовича, говорить про Татар, але не можна ручити ся, що вона утворила ся на Половцях. Автор пригадував при сїм київський епізод про Боняка, про руїну манастирів і дома Святия Владичиці нашея Богородиці, рівно-ж як і лїтописну по-

---

[1]) „Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ“, т. XXVI, СПБ., 1885, очерки VII („Какъ перевелись на Руси богатыри“, стр. 263—5) и X („Алексѣй Поповичъ и Тугаринъ—Илья Муромецъ и Идолище“, стр. 373).

хвальбу Бонякова сина Севенча, „дикаго половцина“: „хощю сѣчи в Золотая ворота, якоже и отець мой“.

Веселовский далї припускав, що царище Уланище великоруських билин, вражений Михайлом, являєть ся може ще половецьким відгуком. Він вказував при сїм, що у Ruysbroeck'a Valani—Кумани (с. т. Половцї), що одна половецька орда називала ся Уланами (можливо—Улашевичи нашої лїтописи) і таке ж було імя їх хана. Дослїдник нагадував до речи, що bogatur (богатир) зустрічаєть ся вже в куманськім словнику і покликав ся також на Антоновича та Драгоманова, які добачали в колядцї про герць руського богатиря з турським царем до-татарські, с. т. половецькі, мотиви [1]).

Татари-Юлани менчицько-драгоманівського варіянта, як бачимо, у Веселовского поясняють ся трохи инакше, анїж у Халанского...

За два місяцї до наведеного нижче розбору розвідки Халанского Веселовский, що, не вважаючи на всю солїдність своєї капітальної працї і нїби досконалий метод роботи, все ще збирав новий та новий відповідний матеріял і старав ся відкривати нові точки погляду, внїс знов доволї значний вклад в лїтературу питання.

В однїй (пятій) з своїх „Мелкихъ замѣтокъ къ былинамъ“, початкова серія яких почала зявляти ся в друку, очевидно, як пізнїйше доповненнє до „Южно-русскихъ былинъ“ ще з кінця 1885 р., він знов відгукнув ся з приводу дуже цїкавої для нього леґенди про київські Золоті ворота [2]).

Перша половина його невеличкої, правда, статї „Золотыя врата въ Кіевѣ и Царьградѣ“ складаєть ся з відтворення давнїйшої навіть в порівнаннї з кулїшевою, зовсїм, здаєть ся, забутої і тому невідомої, як і ряд иньших, колишнїм дослїдникам, версії нашого так цїкавого для історії бильових сюжетів сказання.

Версія ся, як показуєть ся, була уміщена в дуже рідкій тепер книзї [3]) згаданого на початку сеї статї польського етно-

[1]) „Историческія пѣсни“, т. I, ст. 29. Професор Лобода в своїй маґістерській дісертації („Русскія былины о сватовствѣ“, Київ, 1904, ст. 25) знайшов потрібним навести у себе се місце з Веселовского.

[2]) „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, 1888, травень, замітка „Золотыя врата въ Кіевѣ и Царьградѣ“, стор. 74—6.

[3]) „O gminnych ukraińskich podaniach“, t. VI, 1845, „Legenda o Złotej Bramie Kijowskéj“, стор. 161—2 (записана „Około Kopaczowa w okolicach Stuhny“). З книгою Ґрабовского Веселовский познайомив ся дякуючи помочи д. Вол. Калаша.

ґрафа і археольоґа Михайла Ґрабовского. Книга Ґрабовского, який сильно вплинув, між иньшим, на національно-політичні погляди Кулїша, зявила ся в друку ще в 1845 р., себ то підчас переходу останнього на службу в Київ [1]).

Сказаннє (в польськім, розумієть ся, переповіданнї) такъ виглядає у Ґрабовского.

„Коли Татари все ближче підходили до Київа і опоясували його валами, з яких вони мали намір його взяти, невідомий богатир зійшов на одну з київських високих веж і, натягнувши лук, пустив з нього стрілу, яка долетїла аж до Стугни і впала в самий табор татарський, в саму миску, з якої старшина полудновала. Як тільки Татари помітили сю стрілу, зараз же зрозуміли, що не візьмуть Київа, бо в ньому є такий богатир, якого вони не подужають. Тому вони ухвалили розпочати переговори, послали в місто заяву, що відступлять від нього спокійно і не візьмуть з нього викупу, аби лиш було видано їм богатиря, який влучає з Київа до Стугни.

Зрадїли в містї, але не знали, де шукати невідомого їм лицаря. Шукали-шукали і нарештї розвідали про нього. Тодї зібрала ся рада, і радили ся, чи видавати його чи нї. Ухвалено було видати, але коли хотїли відпровадити його з міста, нї один кінь не міг його винести. Тодї аж сам богатир порадив, щоб привели батьківського коня з батьківської стайнї, який витримає його.

Сїв тодї богатир на сього коня, рушив з Київа, а коли виїхав під Золоті ворота, повернув ся до народу й сказав:

„Кіяне, кіяне! панове громадо!
Дурна ваша рада:
Колиб (як би) мене не оддали,
Поки сонце на небі,
Нїколи б Татари Київа не достали!“

---

[1]) Уміщена у Ґрабовского леґенда була, розумієть ся, відома Кулїшеви, про що можна міркувати, здаєть ся, хоч би з тотожної назви її у обох упорядчиків українського етноґрафічного матеріялу. Кулїш одначе в видрукованих одинадцять років згодом після книги Ґрабовского своїх „Запискахъ о Южной Руси“ покликаєть ся тільки на словесне звідомленнє йому Ґрабовского, який начеб то почув леґенду в с. Гвоздові, на північ від Стугни, тодї як у польського етноґрафа місцем записи названо околицї с. Копачева, на південь від Стугни. Наведена справка доволї характерна для зясування степени точности поклпкань у Кулїша.

Так сказавши, підняв вверх коня, надів на нього Золоті ворота і держачи їх на ратищі (na włocznie), завіз з собою в татарський табор.

Дуже зраділи Татари, одержавши богатиря й Золоті ворота, одіслали (обох) до Царьгороду, а самі, забувши про обіцянку, взяли місто.

Живе й досї богатир в Царьгородї; перед ним лежить святий хлїб (проскура), одного виду якого вистарчає йому за їжу та питво. Стоять і Золоті ворота, і коли той, хто проходить крізь них думає, що вони там до віку лишать ся, (останнї) затуманюють ся (mgłi się) і мерхнуть. Коли ж (прохожий) в думц скаже: „о Золоті ворота! ви знову повернете ся на старе місце“, Золоті стїни і блищать (lśnią się) і сяють (promieniją), мов сонце, бо повернуть ся до Київа і Золоті ворота й богатир. Сього вже недовго очікувати“...

Знайомий перед тим усього тільки з трьома варіянтами леґенди, Веселовский вважав, що пересказ Ґрабовского найбільш близький до кулишевої редакції сказання. Зазначивши курсівом ріжниці з сею останньою в варіянтї Ґрабовского, він вказував, що й там і тут Золоті ворота переносять ся з Київа до Царьгорода,—згідно з ідеєю, що знайшла вираз і в иньших леґендах—дублєтах, що уявляли Золоті ворота Царьгорода або Київа за палядіум [1]), з яким звязана доля міста.

Версія Ґрабовского дїйсно близька з кулїшевою, а також в відповідних місцях (напр., в віршованім звертаннї богатиря до городян і в есхатольоґічнім фіналї) з ревякінською та костомарівською леґендами—дублетами, як тепер трохи докладнїйше (замість колишньої назви „леґенд“) висловлював ся Веселовский, переконавшись нарештї, очевидно, що ми маємо справу не з кількома переказами, а лише з незначними взагалї варіяціями тої самої теми.

Дуже цїкавими особливостями версії Ґрабовского, як зазначив почасти і Веселовский, зявляють ся дві отсї риси: 1) указаннє на міць богатиря, до стати якого і відповідний кінь [2]),

[1]) Такий же вираз уживає в себе потім і д. Потанїн.

[2]) Порів. такий самий епічний мотив у Драгоманова („Малорусскія народныя преданія и разсказы“, ст. 251—4, билина „Богатырь і конь“), Манжури і Янчука („Этнографическое Обозрѣніе“, № 18, 1893, ст. 164, увага „Къ вопросу объ отголоскахъ богатырскаго эпоса въ южно-русскихъ сказаніяхъ“ з приводу версії переказу „Богатырь и конь“ і т. д.

і 2) невідомість, навіть анонімність, богатиря, якого не названо тут навіть семилїтком і т. п. або взагалї малолїтнїм.

Як що перша з сих особливостей цїкава, як відгук може давнїх епічних мотивів, то друга з невідомістю ймення богатиря проте, здаєть ся, цїкава для кожного, хто займав ся даною леґендою.

Імя, загадкове для Трусєвича, тотожне у нього з будовничим Київо-Михайлівского манастиря, зближене цїлим рядом дослїдників на підставі відповідних ознак з билинними великоруськими богатирями Михайлом Даниловичом, Василем Гнатовичом, а також, як побачимо трохи нижче, Суровцем, Сауром (Ле) Ванидовичем [1]), навіть (у д. Потаніна) з монгольським Микеле, залїчене Ревякіним до катеґорії, „лицарей-невмирак“, ототожнене в рядї варіянтів з українськими семилїтками і т. п., а у Дикарева потім навіть з грецьким Діонисом,—імя богатиря в зазначеній версії не названо зовсїм.

Вважаючи епізод з занесеннєм Золотих воріт вставним, випадковим мотивом в нашім сказаннї, чи не повинні ми, на перекір твердженню—спробі Халанского і на підтвердженнє думки про несталість особових імен в епічнім передаваннї, визнати таким робом вставним і імя Михайла?

В другій половинї своєї замітки Веселовский на спогад про подібність мандрівних мотивів дав, на доповненнє до уміщеного в двох попереднїх начерках, ще новий матеріял. Він навів там оповіданнє у Сімона Кези про мадярського (нїмецького) героя Ботонда, який наче під час облоги Царьгорода якимсь знарядєм (dolabro) зробив в мідних городських воротах таку величезну щілину, що, як каже Будинська хронїка, пятилїтня дитина могла свобідно проходити в сей отвір.

На закінченнє Веселовский згадував, що таку ж подію польські лїтописи приписують Болеславови Хороброму (пізнїйше—Болеславови II), але, замість Царьгорода, стоїть в них Київ з його Золотими ворітьми. Досїктись до Золотих воріт, або розсїкти їх—казав дослїдник—зробило ся епічним виразом, рівносильним з здобутєм міста, при чім зроблено у нього і покликаннє на слова сина половецького хана Боняка в лїтописї під 1151 роком...

---

[1]) Проф. Бороздїн („Очерки по исторіи русской литературы“, СПБ.—Кіевъ, 1913, ст. 71, називає їх меньш видатними богатирями „служилого“ характеру.

Розвідка Халанского (в тім числї і екскурс останнього з приводу сказання про Михалка) також заслужила на увагу, в рядї иньших критиків, і Веселовского. Може з огляду особливо на заяву починаючого вченого про незгоду з поданою автором „Южнорусскихъ былинъ“ структурою-схемою стариної пісні, від якої пішли великоруські билини про Михайла Даниловича та Василя Гнатовича, а також і версії українського сказання про Михайлика, Веселовский ще раз (здаєть ся, вже останнїй) повернув ся до нього в однім з своїх критичних начерків [1]).

Покликаючись на колишнї свої занятя билинами про Михайлика, вчений в розглядї працї Халанского дозволив собі між иньшим в відповіднім місцї докладнїйше зупинити ся, щоб провірити і нову думку і методольоґічні прийоми молодого дослїдника.

Навівши зпочатку лїтописне місце з епізодом про Михалка Юрєвича і ростово-суздальцїв, Веселовский передав гіпотезу Халанского, наче сей епізод місцевої північно-руської історії дав сюжет північно-руській же билинї, в якій Володимира замінено було Київом, а Михалка з князя понижено до ролї богатиря київського князя, так що перенесена таким способом на південь билина перемінила ся в відому леґенду про київські Золоті ворота. Переказано також зміст леґенди, рівно ж і чотирі вірші (в варіянтї Менчиця—Драгоманова) з зверненнєм Михайла до князя Володимира.

Не вважаючи на певну ріжницю між леґендою та билиною про Михайла Даниловича в розположеннї частей і в мотивуваннї відїзду Михайла, що легко, на думку оглядача, помирити припущеннєм більш давнього типу піснї, яка розпала ся на варіянти, Веселовский впевняв, що билина й леґенда в сути розвивають той самий зміст. В леґендї імя богатиря лишаєть ся незмінним, в билинї в трьох варіянтах держить ся імя Михайла, в двох воно замінено Іваном, як рівно і в думі про Івана Коновченка, притягненої в Халанского для порівнання.

Як бачимо, дослїдник не брав під увагу зазначену незадовго перед тим ним же самим версію української леґенди в передачі Ґрабовского без зазначеного в нїй імени богатиря...

Далї вказував Веселовский, що зазначений комплекс билин, леґенд і дум Халанский розбиває на 2 ґрупи: леґенда про Ми-

---

[1]) „Вѣстникъ Европы“, 1888, липень, статя „Русскій эпосъ и новые его изслѣдователи“, ст. 148—50, 52, 7 і т. д.

хайлика розбираєть ся в звязку з билиною про Василя Гнатовича, в відділї про богатирів татарського періода, бо Михайлик-Михалко Юрєвич, тодї як билину про Михайла-Івана (Даниловича) відділено від київської леґенди. На думку критика, відміни в даному разї не торкають ся, в дїйсности, загальних зарисів мотиву і не переступають міри, можливої в варіянтї тої самої піснї. Опріч того, згідно з твердженнєм Веселовского, апольоґ про утя—не випадковий звязок, що лучить леґенду про Золоті ворота з билиною про Михайла-Івана (Даниловича). Ще не знаючи думи про Івана, критик вважав потрібним звернути увагу на сей звязок; тим більш обовязковою уявляла ся остання тепер Веселовскому, урадованому, очевидно, як і Халанский, новою вказівкою не тільки на подібність мотивів, але і на однакове імя персонажів в однородних творах великоруської і української народньої словесности.

Критик робить по сїм відповідні уваги з приводу методу дослїдження в данім випадку у Халанского, а у слїд за сїм у нього йде й справка в лїтописи-про місце з згадкою про битву 1136 року при Супої, де забито було Івана Даниловича, богатиря до-татарського і південно-руського, про якого, на думку Халанского, істнувала стара билина, що перейшла в думи про Івана і в билину про Івана Даниловича, занесену потім на північ.

Веселовский нагадував тут, що в сїй билинї імя Івана чергуєть ся з іменем Михайла. Сю обставину легко було б зрозуміти, як випадкове, звичайне в народнїй поезії зявище, як би між билиною про Михайла-Івана і київським сказаннєм про Михайлика, а також українською думою про Івана, не було звязку, не помічало ся подібности сітуацій і подробиць, що мимохіть викликає ряд питань.

На думку вченого, ми знаходимо ся в зачарованому колї, згоджуючись з ґрупуваннєм Халанского. Бо як що леґенда про Михайлика—північно-руська билина татарського періоду, причеплена (з своїм героєм Михайлом Юрєвичом) до Київа, то билину про Михайла Даниловича від неї важко одчепити, і одночасово варіянт останньої з іменем Івана Даниловича і українська дума про Івана зявляють ся в основі українськими і до-татарськими, викликаними подїєю 1136 року!...

Нагадував Веселовский ще далї, що, згідно з Халанским, як південні богатирі заходили на північ, так иноді і північні піснї заносили ймення своїх героїв на південь, де сї останнї і при-

чепляли ся до місцевости: Михайло (Михалко Юрєвич) опинив ся Михайликом в леґенді про київські Золоті ворота.

Наче забуваючи свою власну досить значну еквілїбристику в пізнїйшій своїй гіпотезї що до двох версій давньої пісні про Михайла, Веселовский виявляв взагалї цїлковиту незгоду з Халанским [1])...

Чи так, чи инакше поставити ся до методів дослїдування і вихідної точки погляду харьківського вченого [2]), все ж таки не можна не признати значіння його розвідки хоч би з того боку, що вона зявляєть ся нїби новим етапом в зясуваннї цїкавого для нас зразка народньої словесної творчости, викликала більш-меньш уґрунтовані статї, але, головне, споводувала, як побачимо зараз, з другого боку, і появленнє нових розвідок, які пробували сприяти поширенню виднокруга для дальших спостережень над відповідним матеріялом.

80-ті роки минулого столїтя, як ми бачили, більш були щасливі що до спроб і способів розяснити цїкаве нам питаннє не тільки в порівнаннї з попередними десятилїтями (які давали головним робом лише вказівки на ті чи иньші варіянти сказання і вдовольняли ся тільки відповідними простими спостереженнями), але навіть в порівнянні і з більш близькими до нас часами.

Тепер можна сконстатувати порівнюючи невеликий відповідний епічний матеріял, не так часто зявляють ся і працї з даного питання. З останнїх і кількістю і якістю визначають ся статї високоавторитетного сучасного вченого проф. Всеволода Мілєра.

Московський вчений, як відомо, судячи з його ж власних слів, не задовольняв ся нї мітольоґічною ексеґезою підстав епосу, нї теорією запозичення індо-европейської або загально-словянської спадщини, нї навіть гіпотезою східного походження сюжетів у руських билин. Мілєр, правда, і виявляв нахил до теорії

---

[1]) Оцїнку методу дослїдів акад. Веселовского див., між иньшим, у Жданова („Живая Старина“, 1894, № 2, ст. 276—82) і проф. Лободи („Русскій богатырскій эпосъ“, ст.190—6, і „Русскія былины о сватовствѣ“, ст. 24—29).

[2]) Про Халанского див., напр., його некрольоґ в статї д. Соловйова („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, 1910, жовтень, ст. 60—71), а також уваги в книзї проф. Лободи „Русскій богатырскій эпосъ“, ст. 209—15.

запозичення шляхом відшукування джерел впливу на руський богатирський епос в тюркських переробках іранського епосу, що перейшов на Русь крізь Кавказ та Половців, але він заразом з тим не заперечав і історичного елементу билин, хоч би через велику кількість в них історичних особових імен.

В цікавому для нас випадку проф. Вс. Мілєр йде, напр., слідами Веселовского, хоч результати сих розвідок не завжди переконували його; але дослідник пробує разом з тим поглубшити і розширити історичний метод зясування у Халанского, допускаючи до останнього иньше, ніж у петербурзького академіка, відношеннє.

Проф. Мілєр підійшов до нашого сказання уперше ще на початку 90-х років в своїй статї „Былины о Саурѣ и сродныя по содержанію“ [1]), головне в тій частині другої половини, де говорить ся про билини з малолїтнїм богатирем Іваном або Михайлом Даниловичом і про вищезазначену вже „Гисторию о киевскомъ богатыре Михайле сине Даниловиче двенадцати летъ“.

Пригадуючи зміст ряду відповідних билин і сеї побувальщини, дослїдник добачав тїсний звязок між кількома богатирськими персонажами: Саура-батька, напр., він не може відрізнити від Саула і старого Данила Гнатовича, а Сауловича (Константина)—від Сурога, Суровця, Суровена, Михаила (Івана) Даниловича.

Хоч як і нетрівкі, каже вчений далї, особові йменя в устній традиції, проте—для історії билин, для зясування процесу перероблення яких-небудь мандрівних казкових сюжетів в билини, себ то quasi—історичні, по його виразу, піснї, усе ж таки імення уявляють значний інтерес, даючи иноді хронольоґічні вказівки.

Виходячи з сеї точки погляду, вчений автор далї ставить

---

[1]) Зпочатку въ „Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ за р. 1893 (жовтень, ст. 379, 391—407), пізнїйше—в видї 14-ого начерку в його „Очеркахъ русской народной словесности“ (Москва, 1897, ст. 328—61 і доповнення на ст. 449—51), а також в иньшій статї тої ж книги—„Новыя записи былинъ въ Якутской области“ (ст. 417—26). Прирівнаннє робіт на однородну тему у Веселовского („Былины о Саулѣ Леванидовичѣ и греческая пѣсня объ Армури“ з його „Южно-русскихъ былинъ“ в т. XXVI-ім „Сборника отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ“, ст 1 — 35), проф. Вс. Мілєра (щойно названий етюд) і д. Потанїна (згадана трохи пізнїйше статя його „Сауръ Ванидовичъ“ в „Этнографическомъ Обозрѣніи“ за 1895 р., № 4, ст. 57—70) дуже цікаве для характеристики методів дослїджування кожного з сих вчених.

собі питаннє, звідки зайшли в билини йменння нашого богатиря Івана, напр., Даниловича або Михайла.

По сім у проф. Вс. Мілєра—великий витяг з літописи і роботи Халанского, від себе ж, опріч того,—додаток з приводу згаданої баталії на р. Супої. Він при сім не думає, щоб тотожність билинного імени (Івана Даниловича) з історичним (літописним „храбром“) була випадкова. Імя билинне і разом з тим історичне, як і багато иньших історичних імен в наших билинах, вказує, на його думку, на те, що в основі сучасного народнього, дуже зіпсованого епосу лежали колись історично-епічні пісні, утворені в дружиннім осередку, який робив військову історію Руси. Сюжети сих колишніх пісень багато разів переробляли ся, і тепер вже нема їх в змісті великої кількости билин; але йменння були трівкійші за сюжети і переживали часто дальші переробки останніх, зявляючись таким робом свідками раннїх ступнів історії епічних пісень.

Під впливом отаких міркувань проф. Вс. Мілєр ставить між иньшим і питаннє, звідки міг узяти ся варіянт імени Михайла.

Щоб підійти до можливого розвязання сього питання, дослїдник звернув звагу на деякі риси змісту билин про Михайла Даниловича в звязку з леґендами,як він по традиції висловлював ся, про Михайлика, звязаними з Київом.

Він наводив при сім виведену Веселовским схему, а по сьому—і в своїм місці вже занотований загальний висновок автора „Южно-русскихъ былинъ“ що до даного випадку.

Ранїйше нїж визначити характер відносин київської місцевої леґенди про Михайлика до великоруських билин, вчений вважав потрібним звернути увагу і на деяки факти, власне—на схожість деяких мотивів у відповідних зразках народної словесної творчости.

Він насамперед згадав, що в українській леґендї [1]) говорить ся про стрільбу юного богатиря у вороже військо, зраненнє ворога і про домоганнє його видати Михалка, тодї як в великоруських билинах про Михайла Даниловича сього мотиву нема: останнїй—звязаний з богатирем Василем Гнатовичом, Пяницею або Казимеровичом. Хоч далї схожість між билиною та леґендою зникає, але наведена подібність, в очах вченого, остільки яс-

[1]) В редакціях Кулїша, Трусєвича і Стоянова, тодї як версії Ґрабовского не принято було в обрахунок.

крава, що мусить бути взята під увагу і може бути зясована, як занесеннє мотива з великоруської билини в українську леґенду.

Характерну відповідь (апольоґ у Веселовского) Михайла Володимирови з приводу своєї молодости (в варіянті української леґенди у Менчиця—Драгоманова) порівняно у автора з такою ж заявою в „гисторіи“ Майкова—Веселовского і відповідною реплікою Хвилонови з боку Івася Коновченка в одноіменній українській думі,—місцем, вказаним уперше Халанским і оцінєнім в свій час по заслузі і Веселовским, але — додамо від себе — може й випадковім, яке зустрічаєть ся тільки в однім чи двох варіянтах.

Маючи в данім разї для потвердження думки про мозаїчність епічних творів попередником своїм може ще Куліша [1], проф. Вс. Мілєр думав, що щойно занотована відповідь може, здаєть ся, вважати ся за locus communis (τοπικόν), яке вставляло ся в билини та пісні, коли йшла річ про молодого героя, а молодими, навіть малолїтнїми, вказував він, малювали ся і Іван, і Михайло Данилович билин, і Михайлик в українськім переказї.

Відсутність далї в великоруських билинах про Михайла мотива з вигнаннєм богатиря з города громадянами, тодї як такий мотив є в київській леґендї про Михайлика, примушував дослїдника шукати яких-небудь історичних фактів, звязаних з іменем Михайла, які могли б пояснити, чому вигнаний городянами герой названий іменно Михайлом.

Пробуючи знайти реальне, сказати б історичне, поясненнє сьому имени і йдучи в данім випадку вказаним у Халанского напрямком, проф. Вс. Мілєр згадував лїтописну звістку про події 1175 року і дану його безпосереднїм попередником характеристику Михайла Юрєвича, при чім додав від себе ще й вказівку на удатний похід сього князя на Половцїв в 1171 роцї для оборони Київської землї.

Звідси у автора—дальші зближення лїтописного князя Михалка з героєм київського сказання Михайликом-Михалком.

Звертаючи потім увагу на те, що в київській леґендї менчицько-драгоманівської версії, особливо близької до великоруської билини, зустрічаєть ся вираз „Татарове-Юланове“, звичайне для великоруських билин, а не для українського епосу, і що взагалї

[1]) Вказане вже порівнаннє звертання Михайлика до городян з місцем в думі про жидівські одкупи на Українї перед повстаннєм Богдана Хмельницького.

сказанне про Михайлика окремо стоїть в українській народній словесности, автор вважав правдоподібним припущенне Халанского, що в українській леґенді відбив ся вплив великоруської билини. В супереч думці Веселовского про захованнє в київській леґенді памяти про колишнє значіннє громади-віча, сучасний нам дослідник знаходить тут (почасти—слідком за Халанским, а може й Дашкевичем) швидче відгуки козацької громади пізнійшого часу або, може, випадково захований відгомін старої редакції північної дружинної пісні про Михалка. Перше з сих припущень уявляєть ся проте йому більш правдоподібним.

Визнаючи далї, що деякі риси лишають ся все ще невповні зясованими в розглянутих ним леґендах і билинах з іменем Михайла (Івана) Даниловича, проф. Вс. Мілєр зробив цікаву ориґінальну спробу відновити процес їх утворення.

Автор даної розвідки не зрік ся, розуміеть ся, методів ексеґези міжнароднього запозичення, але в данім разї він зявив ся, як вже було зазначено, прихильником—навіть в більшій мірі, ніж Дашкевич—історичного толковання двох билин, що утворили ся з дружинних пісень. Він висловив припущеннє, що утворена під впливом події 1136 року сучасна дружинна пісня з іменем Івана Даниловича поплутала ся, зплїла ся з сказаннями або дружинними співами другої половини того же XII віку про Михайла Юрєвича. Поділяючи загальну долю устних творів, сказання та пісні про ту чи иньшу особу на протязї часу губили реальні, історичні риси, заплутувались, переплїтали ся з иньшими і підпадали під вплив улюблених мандрівних казкових сюжетів. Пригадались тут авторови і відповідні епічні мотиви з руського, іранського і взагалї східнїх епосів...

Ось через що між иньшим, на думку проф. Вс. Мілєра, і билини про Івана Даниловича і Михайла взаємно впливали одна на одну. Михайло одержав наче б то, дякуючи анальоґічним сюжетам, те саме отчество, що й Іван: він став Даниловичом; але в одних билинах увагу скупчено на однім переважнім мотиві, а в иньших—на иньшім.

Таким чином, думав вчений далї, сюжет, коли його перероблюють, розвиваєть ся в окремих подробицях, втрачуючи одні і набуваючи иньші з епічного запасу, і наслїдком, як поясню́є вчений, переробок на протязї богатьох віків зявляють ся і сучасні варіянти билин про Івана (Михайла) Даниловича і місцеві київські леґенди про Михайлика.

Але сама леґенда проте, на думку Мілєра, як зараз же побачимо,—все ж порівнюючи давнього походження...

Дослїдник, слїдом за Халанским, звернув при сїм увагу на те, що леґенди сї містять в собі майже всї риси великоруських билинних варіянтів і що, з окрема, сказаннє про Михайлика записане не в ріжних місцях України, а виключно в Київі та його околицях. Тримаючись при сїм, як побачимо і далї, усталеного в науцї погляду на відсутність справжнїх билин на Українї, він не зважав ся бачити в сказаннї про Михайлика давню київську спадщину.

На думку автора, яка так відрізняєть ся майже від усїх попереднїх, швидше можна уявляти, що численними прочанами-великоросами занесено було в Київ билинні оповідання про Михайла, які сплелись з одною місцевою леґендою (про Івана Даниловича 1136 року).

Щоб пояснити собі се представлене в такім ориґінальнім зясованнї перенесеннє (релїґійно-успособленими — додамо від себе—прочанами) билинами світських мотивів з півночи на південь, проф. Вс. Мілєр пригадував закінченнє українських леґенд, точнїйше—трьох версій (Кулїша, Трусєвича і Менчиця-Драгоманова) тої самої, з їх есхатольоґічним відтїнком. Він згадував при сїм і про дуже правдоподібну, як здається й сучасному дослїдникови, першу думку Веселовского, що в леґендї ми маємо народний, причеплений до Київа переказ епізоду, що знаходить ся в пізнїх руських текстах откровеній Методія інтерпольованої редакції і т. д.

На зясуваннї думки, яку й сам Веселовский значно змінив, як бачили, до часу уложення ним „Южно-русскихъ былинъ“, проф. Вс. Мілєр і вважав можливим зупинити ся, як на гіпотезї, що майже і за 20 років після її повстання міг найшвидче приняти, не вважаючи на всї відомі мабуть йому дальші етапи наукової думки в данім напрямку. До речи нагадати, усього пять лїт перед тим (1888 року) Веселовский в останнє повертав ся, як бачили, до мандрівного мотиву про Золоті ворота...

Пригадуючи ранїйше сказане з приводу билин про Михайла Даниловича і зміст українських леґенд про Михайлика, проф. Вс. Мілєр і вважав можливим знайти причину, з якої риси великоруських билин пригадували ся великоруськими подорожнїми, що приходили в Київ, і розповсюджували ся від них в місцевому населеннї.

Оглядаючи київські святині і руїни старовини, прочане— утворює дослїдник гіпотезу психольоґічного характера—чули леґенду про Золоті ворота, руїни яких досї стоять у Київі. Леґенда обовязково *повинна була* скласти ся, мабуть навіть дуже рано, бо *Золотих* воріт не було на місцї" [1]), а проте купа каміння носила сю назву: яка-небудь відповідь на природні запитання з приводу невідповідности факту дїйсности повинна була бути [2]).

---

[1]) Пор. відповідне віруваннє у оповідача в начерку Трусєвича „Батый" („Кіевлянинъ", 1866, № 5).

[2]) Не є, розуміеть ся, завданнєм сього начерку спробувати пояснити відповідне місце (епізод з Золотими воротами) даного зразку народної поезії з погляду, напр. ,сімволїзму в дусї Потебнї. Як відомо, сей останнїй не співчував теорії запозичень з її спробами поясняти багато народнїх переказів і вірувань з книжних жерел християнського часу; він більше прихиляв ся до старої мітольоґічної теорії. Центром в дослїдах Потебнї являеть ся сімвол, первісний артистичний образ, в його мітичній або побутовій основі. Через се ми й не зважуємось робити висновки з епізодом увозу Золотих воріт на ратищі. Можна лише просто покликати ся на книгу сього вченого („Объясненія малорусских и сходных пѣсень", ч. II, „Колядки и щедровки", Варшава, 1887, відбитка з „Русскаго Филологическаго Вѣстника") з приводу українських колядок на тему: „N добываетъ городъ" (ст. 647 sq.). Для відповідних порівнань в них взято місця з великоруських пісень, як напр.:

„Он ткнул копьем в широкіе ворота,
Он отнес ворота" і т. д.

Потебня (653—4, прим.) в розбиваннї воріт і т. д., яке знаходимо, яко обрядї, в весїльних великоруських піснях, годен був бачити підстави такі ж давнї і такого ж роду, що і в епітетї індуського божества Індри (Пурандара=urbem findens). З тих же причин ми задовольняємо ся простим нагадуваннєм про Золоті ворота, що, як відомо, взагалї часто зустрічають ся в українських колядках і щедрівках; їх, в pendant до відповідних зразків білоруського і великоруського епосу, притягав Потебня до потрібних йому висновків (пор. роздїл „Золотыя ворота, двор на столбах", ст. 608 sqq., а також ст. 144, 147—9, 189, 459—60). Не зупиняємо ся, розуміеть ся, і на дитячій грі „Золоті ворота", яку нагадує польський „Wpust do raju" („Живая Старина", 1892,, I, ст. 94). Нарештї, могла би бути проба, хоч і без достатної підстави, пояснити сімволїчно унесеннє Михайлом київських Золотих воріт, колись головного виїзду крізь укріплення нашого міста. Але се привело б до ризиковного пояснення сеї події нїби тим, що відмовив ся покровительствувати Київу під час лихолїття давнїй патрон міста, небесний охоронець арх. Михаїл, як, розуміеть ся ще більш ризиковним було б толкованнє надії на занесеннє з Царьгороду Золотих воріт начеб алеґорією сподїваного упадку Порти і її столиці (пригад. до речи слова з трапезунтської пісні у Веселовского „σαΐᾶς Σοφίας τὴν Πόρταν" і т. д.).

Автор заявляв при сїм, що ми не знаемо докладно подробиць сеї давньої леґенди, але вона уявляє, на його думку (у слїд за академиком Веселовским), льокалїзацію сказання Методія про царя Михайла, який повертаєть ся. В кожнім випадку імя Михайла вже було дано в леґендї. Тому великоруські подорожні, пригадуючи під впливом самої обстановки свої піснї про київських богатирів князя Володимира, могли при імени Михайла дванадцятилїтка (або Івана Даниловича) и поповнювати билинними подробицями місцеву київську леґенду.

Через вказані міркування обмежуємо ся зазначеними в підзаголовку начерку рамками для дослїджування; се і також матеріял, яким роспоряжали, не дають, на жаль, змоги докладнїйше зупинити ся на причинах через що в данім сказаннї зустрічаємо київські Золоті ворота.

Проте про вражіннє від київських Золотих воріт, точнїйше—про приточені до них перекази, можна почасти судити з слїдуючих вказівок.

Як свідчить Закревський („Описаніе Кіева“, М., 1868, т. I, ст. 326—7, прим.), давнї дослїдникі Київа Берлинський і Сементовський вірили чутцї, що в 1096 р., в погрому К.-Печ. Лаври Половцями, хан Боняк („шолудивий Буняка“ українських переказів; про нього див. у Драгоманова, а далї в „Кіев. Стар.“, 1887 VIII і IX статя Кузмічевського, 1887, XI—замітка Авенаріуса, 1891, VIII—замітка Р. Л. Н., 1892, VI—замітка В. Антоновича, „Україна“, 1907, I—замітка Франка і т. д., пор. також у Жданова в статї „Пѣсни о князѣ Романѣ“ в його ж „Русском былевом эпосѣ“, ст. 442—53, Веселовского в його „Былины о Саулѣ Левандовичѣ и греческая пѣсня объ Армори“ з т. XXVI-го „Сборника отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“, ст. 1 — 35, Халанского в його начерку „Добрыня Никитичъ“ з т. XII-го „Русскаго Филологическаго Вѣстника“ 1884, № 2-й, ст. 227—8, Потанїна в статї „Греческій эпосъ и ордынскій фольклоръ“ з „Этнографич. Обозрѣн.“, 1894, № 2, ст. 1, прим. I, у Котляревського в „Сборникѣ отдѣленія русскаго языка и словесности Импер. Акад. Наукъ“, т. 48, ст. 423, де є примітка на статї Вагилевича, і т. д.) виламив також Золоті ворота і як трофей відвіз в землю половецьку.

Можливо, що Берлинський був знайомий з яким-небудь варіянтом нашої леґенди; але він ще покликав ся на якийсь рукописний Сінопсіс, в якім, очевидно, історичні факти було перемішано з місцевими устними переказами. Таким робом в сїм Сінопсісї приписуєть ся половецькому ханови завезеннє Золотих воріт, яке нагадує в нашім сказаннї вчинок Михайла. До речи цїкаво буде зазначити, що, описавши лихолїтє половецького нападу 1096 р., лїтописець (Іпат. лїтопись, від. р. 1871, ст. 161) покликуєть ся на зазначений вище твір Методія Патарського...

Той же лїтописець (Іпат. лїт., 249) вкладає в уста убитого під Київом в 1151 р. сина Боняка Севенча Боняковича („дикаго половцина“) вираз, занотований і в останнїй статї Веселовского: „хощю сѣчи в Золотая ворота, якоже и отець мой“. Може бути, що се поясняє можливість історичного переказу, який попав в відомий Берлинському Сі-

Так поясняв собі вчений походженнє варіянтів київських сказань (усе—pluralis!) про Михайлика, які дійшли до нас. В них мовляв внесено було: Татари-Юлани, (царь) Батий, стрільба Михайла (в родичів Батия—з якого-небудь варіянта билини про Михайла, який наче не дійшов до нас), вимога Батія видати богатиря—стрільця та иньші риси великоруської билини.

В такім переробленім вигляді місцева леґенда передавала ся мовляв *тільки в Київі*, куди сходились прочане з Великоросії і куди вони легко могли заносити свої билинні оповідання, бо згадувати їх трапляла ся особливо добра нагода підчас місцевих споминів, звязаних з київською монументальною старовиною. В иньші проте країни з українськім населеннєм, не відвідувані великоруськими прочанами, ся леґенда не мала начеб то нагоди заходити...

Такі можливі виводи уявляли ся дослідникови з розглянутих билин та леґенд. Проте, як совісний вчений, він додав при сім, що не може, розуміеть ся, бути певним того, що правильно вгадав головні риси їх історії. На додаток автор висловлював думку, що нові варіянти й леґенди і, може, билин, внесуть поправки в той, признаний ним самим за гіпотетичний настрій...

Так закінчив проф. Вс. Мілер свою влучну що до висновків розвідку, друга, більша половина якої ціла, як бачимо, належить до цікавої нам теми.

нопсіс. Очевидно, з другого боку, і в літопись перейшло се буквальне, не зовсім продумане толкованнє военно-технічного, як видно, терміну „сѣчи в ворота“ так, що се начеб-то значить, що ворота були висічені, виламані. Се мабуть нагадуе анальоґічне помішаннє давнього виразу „взять городъ на щитъ“ з привішуваннєм в літописнім переказі переможцем Олегом щитів на царьгородських воротах (пор. також вирази в бувальщині у Майкова—Веселовского: „за щитомъ взять“, „подъ мечъ подклонить“, ст. 21) і т. д.

В деяких відносинах з вказаним виразом „сѣчи в ворота“, здаеть ся, стоїть і відомий польський переказ про київські Золоті ворота. Болеслав Хоробрий, віздкаючи в 1018 році в Київ, наче б то вдарив мечем в Золоті ворота на знак своеї побіди (проте про Золоті ворота узнаемо пізнійше тільки з 1037 р., бо ранійше на їх місці було поле за містом). Сей меч, начеб то даний Болеславови ангелом, називав ся *щербцем* від одержаної щерби при нанесенні згаданого вдару в ворота; він переховував ся в Кракові, і польські королї перепоясувались ним при коронації і брали з собою на війну. Див. у Закревського, „Описаніе Кіева“, I, 1. с.—з відповідними покликуваннями на Длуґоша, Боґухвала, Кадлубка, Мартина Ґала, Немцевича, далї—у Руликовского („Słownik geograficzny“, т. IV, під назвою Kijów, ст. 65)— з такими ж покликуваннями на Дітмара, Мартина Ґала, Шайноху і Свежинского, а також, як вже бачили, і у Веселовского.

Автор переглянутої роботи, як бачимо, не вніс тут нового етноґрафічного, особливо українського походження, матеріялу; йому, як правда і Веселовскому та иньшим попереднім дослідникам, лишила ся невповні відомою і попередня література питання [1]). Вихований виключно на фільольоґічних методах дослідження і звичці шукати джерела лише в друкованій книзі або рукописи [2]), він до того оперує над дуже і незначним по сути літературним (однорідним при сім!) матеріялом не тільки фактичного але й гіпотетичного характеру, перейнятим від Веселовского і особливо Халанского. В такій обстановці, при мізерности фактичного матеріялу, надаєть ся дуже часто, на жаль, надто велике значіннє живости уявлення, багацтву бажаних справок і відповідним діалєктичним методам.

Не будемо проте дуже чіпляти ся до зазначеної роботи [3]) і не чекатимемо від її автора, як і від Веселовского та иньших попередників, того, чого він і не зберав ся нам дати: проф. Вс. Мілєр—не історик, не соціольоґ і не етнольоґ, а в історично-літературних досліджуванях психольоґія творчости, як відомо, грає ж дуже важну ролю...

---

[1]) Хоч би з часів Ревякіна і висловленого, напр., останним погляду, не гіршого, правда, від гіпотези про вплив Методія Патарського.

[2]) Пор., напр., думку д. Коробки („Малорусская сказка объ убіеніи стариковъ и миѳъ о происхожденіи свиньи у туземцевъ Гервеевыхъ острововъ“, („Живая Старина“, 1908, № II, ст. 158).

[3]) Чому, напр., Золоті ворота власне, а не иньші памятники київської старовини (хоч би давні руїни до-могилянських часів Десятинної церкви, Софійського собору, Видубецького Михайлівського монастиря і т. д. з звязаними з ними переказами, про що див. у Закревського, в „Кіевской Старинѣ“ і взагалї—в відповіднім етноґрафічнім матеріялї), зявили ся обєктом народньої творчости в зазначенім напрямку? Чому даний, а не який-небудь иньший місцевий, переказ було так цікаво розроблено? Чи правдоподібне псіхольоґічно занесеннє в Київ великоруськими прочанами, при їх підвисшеному релїґійному настрою, не духовних віршів, апокріфів і відповідних вірувань, а творів великоруської народньої творчости *світського* характеру, в роді того як билина про Василя *Пяницю* і такі иньші мотиви? З яких причин відповідна народна творчість повстала не серед тубольців (як нї як, а леґенда в теперішнім своїм виглядї—продукт українсько-київської творчости!), навколо яких зберігають ся святинї і величнї памятки сивої старовини, а тимчасові відвідувачі, які йдуть з Київа з дуже значним без сумнїву запасом емоцій етичного та естетичного характеру? Чи випадково перероблена в напрямку, вказанім у проф. Вс. Мілєра, леґенда не повернула ся назад до Великоросії, рівно ж як не перейнята вона не-київськими Українцями Волини, Поділя, Чернигівщини, Полтавщини та иньш.?

Інтерес переглянутої розвідки—в спостереженнях над можливою ґенезою структури в данім циклї творів народньої словесности, в спробі установити ґенетичний звязок мотивів українського сказання і відповідних творів великоруської переважно творчости і в тім, нарештї, що вона все таки, не вважаючи на еклектично-мозаїчний нїби характер виконання, викликала і на далї поставленими в нїй проблємами спроби (і самого автора і його сучасників або наступників) подавання нового матеріялу з цїкавого питання...

Припущеннє проф. Вс. Мілєра про нові варіянти леґенди—сказання, як можна почасти заключити з представленого одночасово в даній статї відповідного матеріялу, справдило ся. Потвердило ся до певної міри і його допущеннє нових варіянтів, які тичать ся великоруських билин, про що можна судити з наведених у слїд за сїм витягів, з власних же дальших статей вченого [1]), рівно ж як і з розвідки д. Потанїна.

В иньшій своїй статї, яка вийшла за рік по зазначеній розвідцї під заголовком „Наблюденія надъ географическимъ распространеніемъ былинъ“ [2]), проф. Вс. Мілєр, констатуючи між иньшим факт виключної досї записи билин в великоруських ґуберніях, вказав, що нї в українських, нї в білоруських ґуберніях вони не зустрічали ся, хоч і як їх вишуковано. Згадують ся тут працї Цертелєва, Максимовича, Срезневського, Бодянського, Лукашевича, Метлинського, Костомарова, Кулїша, пізнїйше—членів київського відділу Імператорського Російського Ґеографічного Товариства, учасників далї відомої етноґрафічно-статистичної експедиції Чубінського, потім—Антоновича і Драгоманова, Рудченка, Житецького та иньших місцевих етноґрафів. Всї пошукування билин в межах українського племени лишають ся, як заявляв автор, досї безплодними.

Правда,—вказував він далї—було де-не-де записано казки про Ілю Муромця, які не вільні від підозріння про їх велико-

---

[1]) Про характер методів дослїджування проф. Вс. Мілєра, мимо власних вказівок в його „Очеркахъ русской народной словесности“, див. в разборі Дашкевича його ж „Экскурсовъ въ область русскаго народнаго эпоса“ („Отчетъ о 36-мъ присужденіи наградъ графа Уварова“) і у проф. Лободи („Русскія былины о сватовствѣ“, стор. 10—11, 14—24 і „Русскій богатырскій эпосъ“, ст. 204—8).

[2]) „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, 1894, травень, ст. 45 і 6.

руське або лубочне походженнє. Зустрічають ся думи про Олексія Поповича, який не має нічого спільного, опріч імени, з билинним богатирем. Маємо ми колядки з іменем Журили (Чурили), князя Романа, також, між иньшим, і леґенди про Михайлика, які мають де-яке відношеннє до великоруської билини про Михайла Даниловича. Справжніх билин проте не вдало ся записати ні одному етноґрафови [1])...

Ще 2 роки згодом, майже одночасово з виходом в світ роботи, яку вже занотовано, проф. Лободи зо зведеним в ній по змозї матеріялом що до даного питання на початку 90-х років минулого століття [2]), зявила ся ще одна статя проф. Вс. Мілєра „Новыя записи былинъ въ Якутской области“ [3]).

Тут між иньшим, після побіжної згадки про богатирську зброю, себ то амуніцю, в варіянтї з зібрання Кірєєвского, автор в самому майже кінцї свого начерку каже, що на його думку, колимська леґенда (себ то варіянт її) зберегла, укупі з записю XVIII віку („гисторією“ Майкова — Веселовского), риси більшої правдоподібности що до первісної редакції, анїж варіянти архангельський та сімбірський у Кірєєвского: в обох, напр., князь Володимир відограє не зовсїм гарну ролю. Чи кінчала ся основна (себ то первісна) редакція смертю Михайла або віддаленнєм його в манастир,—в кожнїм разї юний лицар в ній зходив з сцени. Віддаленнє Михайла потвержуєть ся київськими леґендами про Ми-

---

[1]) В первіснім виглядї (в „Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія“) по сїм було додано слова: „і навіть ймення билинних богатирів невідомі українському простому народови“, не включені при передруку у відповідний роздїл „Очерковъ русской народной словесности“ —під впливом тут, очевидно, Дашкевича. Такої ж думки про незнайомість Українцїв з билинами тримаєть ся і проф. Бороздїн („Очерки по исторіи русской литературы“, ст. 48).

[2]) Думки про методи дослїдження у проф. Лободи див., між иньшим, у д. Маркова („Къ вопросу о методѣ изслѣдованія былинъ“, „Этнографическое Обозрѣніе“, 1907, № 1+2, ст. 25 і далї) і у д. Трубіцина, рецензента маґістерскої дісертації київського вченого (див. „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ за 1905 рік, ст. 400 — 39, в якому того-ж року, XII, ст. 435—9, уміщено було і відповідь автора „Русскихъ былинъ о сватовствѣ“).

[3]) „Этнографическое Обозрѣніе“, 1896, № 2+3, начерк (в записи д. Тана-Богораза) „Старина про Михайла Данильевича“, ст. 72—86; заголовна сторінка журналу помічена проте 1897 роком, тодї як № 4 того ж видання податовано 1896-м роком. Статя, яку переглядаємо, теж увійшла, як і попередня, в „Очерки русской народной словесности“.

хайлика або Михалка, розібраними академиком Веселовским і самим Вс. Мілєром.

Автор нагадував, що по версії сеї леґенди у Куліша Михайлик відїздить з Київа до Царьгороду, по версії Трусєвича їде з міста невідомо куди, по версії Менчиця—Драгоманова за якісь гори [1]). Словом, всюди роля його обмежувала ся одним подвигом, вчинивши який богатир зникає.

На закінченнє сього свого невеличкого начерку проф. Вс. Мілєр заявив, що билина про Михайла перейшла до Сибіру в редакції, більш близькій до первісної, і що сучасні її записи в европейській Росії зявляють ся результатом пізнїйшої переробки.

В сїм, на погляд вченого, і полягає головний інтерес колимської леґенди [2]), яку констатовано в данім випадку...

Місце записи „старовини“ (Якутська область), порівнюючи недалеке від теріторії розповсюдження переказів, наведених в праці, у слїд за занотованим щойно начерком, становить наче б то міст між розвідками по даному питанню двох сучасних дослїдників-етноґрафів.

Але і без того переглянута вслїд за сїм статя д. Потанїна стоїть в тїсному звязку з розвідкою і вказівками проф. Вс. Мілєра.

Вказівка останнього в однім місцї своєї розвідки на східне походженнє билини про Саура, на збереженнє в нїй ще тюркських імен для богатиря і його ворогів, причепленнє імени Саура до південно-руських степних курганів—могил, запись всїх варіянтів не на півночи Росії, а на сходї, в Поволжщинї, непристосованнє билини до двору київського Володимира і т. п.,—все се було майже негайно підхоплено сучасним нам дослїдником фолькльору.

---

[1]) Про закінчуючий момент варіянтів Ґрабовского, Ревякіна та иньш. див. у відповідних місцях нашої справки про минуле даного питання.

[2]) В „Очеркахъ русской народной словесности“ проф. Вс. Мілєра, що вийшли за рік по сїм (Москва, 1897), передруковано, між иньшим, всї згадані статї з занотованими вже вище місцями (ст. 67—8, 328—61, 417—26); але, опріч того, до начерку „Былины о Саурѣ и сродныя по содержанію“ додано ще невеличку замітку „Къ былинамъ о Саулѣ Левандовичѣ“ (ст. 449--51), а показчик в самому кінцї книги, проти імени „Михаилъ Данильевичъ, малолѣтній богатырь“ (на ст. 457), дає і відповідні справки.

Відомий подорожник та дослідник Монґолії д. Потанін, який відродив, відповідно змінивши, гіпотезу Стасова про східне походженнє російського богатирського епосу (почасти навіть і західно-европейського), виходить головне, як відомо, з припущення, що до-будійський культ в середній Азії Арія Бало (астрального походження) перенесений був в Европу з рухом племен на захід і що від давнійших вірувань беруть свій початок і російські билини, які таким робом зявляють ся культовими мовляв леґендами, занесеними з культом же.

Опираючись на висновки розвідки московського вченого, д. Потанін захотів звернути ся до степового епосу для знайдення подібного сюжету з подібними ж іменами, що він й виконав в своїй статї „Сауръ Ванїдовичъ“ [1]).

Дослїдник ранїйше згадав три записаних і до нього у астраханських Калмиків варіянти билини Джанґар, яка співаєть ся під акомпанїмент балалайки або гуслїв; вказав потім він на ознаки істнування сеї билини і у иньших представників калмицького племени, розсїяного на обширному просторі між Поволжчиною і центральними частями Тібету.

Переказавши зміст записаних ранїйше варіянтів, д. Потанїн заявив далї, що калмицька билина, в порівнанні її з руськой билиною про Суровця, має деякі східні риси в сюжетї і східні ж імена.

Не зупиняючись тут на вказаній у автора подібности рис [2]) в сюжетї і на відповідних персонажах билин руської і калмицької, дозволимо собі навести цїкаві докази подібности імен, які мають більше відношення до нашої теми.

Савур великоруської билини нагадує д. Потанїну калмицького богатиря Сабара або Савара. Імена сорочинського або татарського царя в руській билинї зближують ся у нього з відповідними монґольськими: Курґан Смородович з Ґурко, Кумбал Самородович з Замбалом, Кунґур з Улан-Хонґором або Джанґаром, Курбан же Курбанович нагадує наче „ґурбан“ (три) у відповіднім сполученнї з иньшими словами.

Ворожий царь в билинї про Суровця Уланіще (або Бахмет Тавруєвич) теж нагадує авторови першу половину подвійного імени Улан-Хонґор або Хара-Джилен, а се останнє—може попсо-

[1]) „Этнографическое Обозрѣніе“, 1895, № 4, ст. 57—70.

[2]) Може проте се—найбільш переконуюче з наведених автором доказів.

ване монґолами тюркське слово ілан, зілан (змія). Билинні, нарешті, мужики углицькі порівнюють ся з калмицькою галузею Олютов, Ольотов, Ульотов, яка могла колись прийти з Китая в південну Русь і, зливши ся з місцевим, не-арійськими племенами, втратити свою мову, але все таки зберегти попередні перекази...

Мимо зближення назв в їх зверхній формі, д. Потанїн оперує і над зближеннєм змислу назв.

Автор, напр., незадовго перед сим згадує при нагоді монґольську леґенду про Абатая, який віз в Монґолію статую бога Ґамбоґуру або Махаґала. В пути статуя не захотїла далї рушати, і Абатай отсїк тодї верхню частину тулуба і тільки її завіз в Монґолію. Ся верхня частина, як припускає д. Потанїн, і є може Алтин-цеджі, себ то золотий торс (або золоті груди) [1]). Ся остання монґольська назва зближена також з иньшим майже однозвучним словом, яке в перекладї значить „золота чаша". Згадуєть ся до речі авторови при сїм казка про богатиря, що стереже „золоту чашу" з животворною водою біля „золотої берези", подібність же сього останнього слова у Сойотів з созвучним у Ольотів иньшим словом нагадало йому Полярну звізду [2])...

З приводу зближення проф. Вс. Мілєром билини про Суровця з київською билиною про Михайла Даниловича, названня богатиря Суровця двома християнськими іменами—Константином та Михайлом, далї—з приводу спроби свого попередника в трактованнї даної теми, д. Потанїн дав своє поясненнє.

Він при сїм припускає можливість як що не відхилити останнї міркування проф. Вс. Мілєра, то, принаймнї, спробувати зясуваннє питання, чи не приготувала подана ним услїд за сїм билина своїми ординськими іменами і ґрунт для перенесення імен Михайла і Константина в руську билину.

Д-їй Потанїн вказав по сїм на билину, записану у Дюрбютів біля озера Убса.

В останнїй стрічаєть ся, між иньшим, епізод про загнаннє царського табуна.

---

[1]) В иньшому місцї статї говорить ся про богатиря (за хана Джанґара) Далай-алтин-цеджі („море золоті груди"), вівчара грізного бога Махаґала, який знає на 99 років вперед і може не помиляючись розповісти за 70 лїт назад. В берґманївськім списку калмицької билини Алтинацеч(-д)жі замінено золотим оракулом (Golde Wahrmittel, себ то якийсь віщий засіб).

[2]) Цїкаво, чи знав д. Потанїн про „золоту чашу", що зустрічаєть ся в варіянтї Менчиця-Драгоманова?

Царський син Ірін-Сайн-Ґунин-Настай-Микеле, трьохлїток, зберається ся їхати навздогін за загнаним табуном. Подібно до Володимира, який відмовляв семилїтка Михайла, в дюрбютській билинї родителї не пускають Ірін-Сайна. Табуни, як показало ся, одігнав богатир, імя якого нагадує д. Потанїну билинного Курбана Курбановича. Прогнано в тім числї і богатирського коня Ірін-Сайна, так що малолїтнїй богатир переслїдує табун пішки. Ірін знаходить свого коня з обрубаними ногами. Він вилїчує коня. Придбавши коня, богатирь по сїм видирає дерево і з ним продовжає переслїдувати загнаний табун. Табун, нарештї, повернено, а злодїя забито. Ірін-Сайн їде далї. Йому на зустріч— иньший богатир. Вони зїздять ся для герця, але тут пізнають себе: богатир, якого зустрів Ірін-Сайн, оказуєть ся його небожом...

Дюрбютська билина, зміст якої передано тут в короткім уривку, має в очах д. Потанїна таке ж право на зближеннє з билинами про Суровця, як і київська про Михайла, бо в нїй наче є всї ті теми, що і в останнїй: 1) богатир-малолїток, 2) відмовленнє родителїв, 3) позбавлений руху кінь, 4) дубина, замість зброї, 5) зустріч з непізнаним молодим родичем і опізнаннє. Відсутність епізоду (в руській билинї) з сидженнєм через намовленнє в льоху поповняєть ся у д. Потанїна справкой в ординським фолькльорі за відповідною темою.

Маєть ся на увазї монґольське ж сказаннє про богатиря Шуно.

Шуно сидить в ямі через обмови, як і Михайло в київській леґендї (себ то билинї). Його піднїмають з ями, і він увільняє царство від полону чужоземним царем, але ображений несправедливістю батька не хоче більше зоставати ся в його царстві і їде в чужоземне царство (в Русь).

Д-їй Потанїн зближає Шуно з персонажем иньших монґольських же леґенд, який заносить од Чінґіз-хана стяг, мутовку (або золотий прикол), і иноді теж на Русь. Сї зграбовані річи—щось подібне до народнього палядіума, згідно з вказівкою дослїдника: з ними сполучене щастє народу.

Отсей переказ про сидженнє Шуно в ямі, який доповнено темою про украдену річ і який входив може в склад билини про богатиря, що повертав загнаний табун і виганяв ворогів, які набігли, дійшов, згідно з гіпотезою монґолїста до Київа і перемінив ся наче тут в переказ про Михайлика [1]), що заніс геть

[1]) Найменованнє двічи „Михаликом“ (замість Михайликом, Михалком) немов вказує на знайомство автора з нашим переказом тільки в пересказї одного з своїх попередників.

„Золоті ворота“. Останній стоїть поруч з билиною про Михайла Даниловича, в склад якої він мабуть і входив.

Загнаннє табуна і переправа через море в руських билинах зникли. Сї епізоди, думає автор, були в них; але тепер, тільки мов блїдий слїд колишньої редакції, лишила ся в однїй з билин переправа через р. Смородину (монґольский Орхон).

Д-їй Потанїн і уявляє собі колишнїй вигляд сеї билини в такім видї: царь Кунґур напав на царство Алиберське і загнав табун, але богатир Константин здогнав його в той час, як грабіжник переправляв ся через Смородину.

З огляду на подібність, як уявляло ся дослїдникови, сюжетів київської і дюрбютської билин і дякуючи припущенню, що мотив занесено з сходу, з орди, автор і висловив здогад, що християнське (себ то християнїзоване імя великоруських билин Константин зявило ся на місцї Ґунин-Настай, а Михаїл, Миха(й)лик [1])—замість Микеле“...

Ми не освідомлені про розміри спеціяльно-фільольоґічного підготовлення автора щойно пореглянутої роботи, мало знаємо про вагу його розвідок в очах оріенталїстів і взагалї язикознавцїв. Роботи його в сфері монґольского епосу можуть, розумієть ся, зробити ся важним жерелом в справі зясування характеру взаємин епосу Азії і Европи, бо дають цїкавий та багатий матеріял відповідного змісту.

В данім проте випадку, маючи на увазї рисковані вправи в лїнґвістицї, досить велику непевність методів трактування, а тому, розумієть ся, і хиби в доказах його (пор., напр., надзвичайну мозаїчність, в тлумаченнї автора, теми даного народнього сказання, висновки про схожість цїлого твору на підставі частичної, випадкової подібности, допущеннє очевидних натяжок при спробах вказати на дїйсну чи не дїйсну подібність особових імен і т. д.), дотепна розвідка д. Потанїна цїкава і дякуючи свому

[1]) Характеристику методів розвідок д. Потанїна див., напр., у проф. Лободи („Русскія былины о сватовствѣ“, ст. 10—14, „Русскій богатырскій эпосъ“, ст. 207—9); порів. також замітку д. Максимова з приводу „Восточныхъ мотивовъ въ средневѣковомъ европейскомъ эпосѣ“ згаданого автора („Этнографическое Обозрѣніе“, 1899, № 3, ст. 189). Що до статї з переданим щойно змістом, то, як і про начерк проф. Вс. Мілєра, нам досї майже не трапляв ся в друку одзив з даного приводу, як що, розумієть ся, не рахувати дуже стислого переказу змісту етюда в „Науковій хронїцї“ „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“ (т. XIV, 1896, кн. VI, ст. 21).

етноґрафічному матеріялу і, головне, оріґінальною гіпотезою зясування безладного з поверху факта—занесення київських Золотих воріт, як народнього палядіума [1]).

Ще більш дотепною (проте-цілком безпідставною) зявляєть гіпотеза сімволічно-лінґвистичного, сказати б, характеру по даному ж питанню у Дикарева.

Працьовитий, очитаний і талановитий етноґраф, який розробляв питання з обсягу фолькльору взагалї і мітольоґії й лінґвістики з окрема, покійний Дикарев не пройшов строгої наукової школи. Звідси—відсутність систематичности в його розвідках, безпідставне захопленнє привабливими до фантастичности висновками, в роді, напр., вихідної точки його, немов словянська мітольоґія веде свій початок від ґрецької [2]).

Дикарев, між иньшим, в одній з своїх статей [3]), зпочатку схарактеризувавши зниклу з сцени стару мітольоґичну школу і теорію запозичення, яка прийшла на зміну їй і, укупі з антропольоґічною школою, теж більш-меньш переконуючо силкуєть ся пояснити так чи инакше причину розповсюдження того чи иньшого звичаю, обряду, повіря і т. п., — заявив, що найбільш, на його думку, певним методом визначення того, на користь якої теорії служить пристосованнє деяких назв, обрядів, повірь і т. д., мусить бути признаний такий, який розглядає питаннє в звязку з етімольоґією.

Далї казав Дикарев (ст. 34), що може зразу здати ся дивним, на приклад, те, що в українських піснях замісць Діониса,

---

[1]) Дякуючи деяким висновкам в щойно переглянутих розвідках, автор даної історично-лїтературної справки відмовив ся від колишнього погляду на можливість притягнення до теми біблїйного епізоду з занесеннєм Газських міських воріт. Ізраїльський народний герой Самсон, який відбив ся і в билинах про Святогора-Самсона і який фіґурує, як доказ впливу памятників місцевої (київської) плястичної штуки на народню уяву (пригадай, на приклад, старинний барелеф на фронтонї лаврського друкарського будинку, відому статую на Подільській товкучцї і т. п., в pendant до народнього ж зясовання мозаїки „Нерушимої стїни“, фресок на сходах на хори Софійського собору і т. п.), видаєть ся тепер персонажем, що зовсїм випадково нагадує Михайлика.

[2]) Порівняти рецензію д. В. Н. (ауменка?) на посмертні твори Дикарева („Кіевская Старина“, 1904, квітень, ст. 39—43).

[3]) „Замѣтки по исторіи народной ботаники“ („Этнографическое Обозрѣніе“, 1899, № 1+2).

бога сонця, дуже часто фіґурує місяць або „молодик“ (се б то місяць, який щойно народив ся). Та сю недоладність автор замітки пояснює тим, що по-перше по-українськи назва сонця— не мужеського роду (як по ґрецькому), а середнього, а по друге —тим, що слово „молодик“ є (наче б то) переклад ґрецьких назв Діониса Κόρος Νεοσσός—себ то Юнак, відомий у галицьких піснях під іменем „Младенця“ (див. у Головацького, III, ст. 225, № 95; I, ст. 210, № 36, а також ст. 211, № 37), вираз же 'Ορφεύς (замість 'Ερεβεὺς Νεοσσός, „Эребській Юнак“, себ то Διονύσιος Χθόνιος в галицькій пісні наче б то має переклад „Орябичок Птачок“ [1]) (Головацький, III, 228, № 98).

Користуючись нагодою, Дикарев заявляв при сім, що те, що сказав академик Веселовский про Михайлика або про Михайла Даниловича і про тотожних з ним богатирів, відносить ся буцім то до „Юнака“ Діониса.

На думку автора, Олександр Веселовский не відгадав значіння ріжних назв сього божества, а через се і всї богатирі, на яких вказував вчений дослїдник, зістали ся для нього не розгаданою загадкою...

Після зробленої попереду характеристики вихідних точок і методів дослїду у Дикарева, наведений майже цїлком з даного приводу витяг з гіпотезою про Михайлика—Діониса, який непідтверджено до речі нїякими фактичними доказами і який таким робом носить більш-меньш випадковий характер, промовляє, здаєть ся, сам за себе досить виразно. І проте, в трактуванні Дикаревим даної теми є щось таке, що нагадує його попередників...

З 1900 року, який дав, як вказано вже було вище, нам трипольський варіянт проф. Вас. Ляскоронського, ми, здаєть ся, вже не зустрічаємо ся з більш чи меньш значними екскурсами на дану тему. Цікавість до сього питання вже наче втрачено.

Наукова думка, зробивши в данім напрямі ряд етапів, замкнула таким робом за півстолїттє в самому кінцї XIX віку наче повне коло і нїби повернула ся до методів мітольоґічного пояснення ще часів Кулїша та Ревякіна...

Кількість матеріялу, який підлягав перегляду і зоставав ся по старому незначним в свому составі, мусїла відбити ся, без сумнїву, і на збідненнї відповідної наукової творчости...

---

[1]) Дїйсне, у сїй „скотарській“, як висловлюється Головацький, думі річ йде про нашого звичайного горобчика.

Оскільки могли, ми старались констатувати записи сказання, які зявили ся в друку цікавого для нас зразка української народної словесности, і також дати уявленнє про важнійші думки з приводу леґенди.

Що до тексту записей, то в нас тепер, як бачимо, є доволї великий матеріял для відповідних спостережень. В порівнянні ж з попереднїми дослїдниками, перед нами тепер і більш широка основа для відповідних висновків, які ранїйше робились досить часто без бажаного ознайомлення з думками, вже попереду висловленими з приводу даного питання.

В порівнанні з добою дослїдів переважно 70 і почасти 80-х р.р. ми маємо, розумієть ся, більш сприяючі умови. Маємо тепер тексти не трьох, а девяти більш-меньш повних записей (включаючи і російський пересказ Трусєвича і двічи поданий зміст варіянту Новицького). Замість відомих ранїйше в тім чи иньшім вигляді лише семи редакцій переказу, ми маємо можливість тепер констатувати не меньше 12 версій.

Наведеними вказівками усувають ся, здаєть ся, давні сумніви що до оріґінальности даного зразка народньої творчости...

Далї, ми тепер можемо визначити, з деякою певністю, і район поширення сказання, або, принаймнї, захованости, яким є або сам Київ (в варіянтах Кулїша, його знайомого і автора сього начерку), або недалекі від нього місцевости Київської губ. [1])

Таким робом і що до льокалїзації або циклїзації сей твір народньої словесности треба визнати за київський переважно.

Потім ми маємо змогу виробити понятє і про внїшню його захованість і характерні відміни окремих варіянтів.

Варіянт Менчиця-Драгоманова, що все ще зостаєть ся по старому цікавійшим по своїй повности і характерности, стоїть поруч, напр., з трипольською записю. Нагромаджені з механїчною спайкою відповідних частей варіянти Трусєвича, Новицького і почтово-вітянський чергують ся з давнїйшими записями Ґрабовского, Кулїша і Ревякіна, що характеризують ся простотою, витриманістю схеми і не зєднують, напр., в одній особі Михайла і Семилїтка. Варіянти з ледви помітною (у Трусєвича і автора начерку) або з ясно вже зазначеною (у Кулїша, Новицького, Ля-

[1]) Немає лише змоги визначити точно місця, де було чути варіянти Костомарова, Новицького, Менчиця і, як здаєть ся, Ревякіна.

скоронського і особливо Менчиця-Драгоманова) рітмичною обробкою деяких частей оповідання походили, можливо, в відповідній стадії свого розвою від пісні про Михайла, яку колись чув Стоянов і яка викликала свого часу сумнїв Веселовского.

В результатї— повна ґама відповідних вражінь...

Ми тепер також, як здаєть ся, можемо до певної мірі розібрати ся і в сїм пестрім калєйдоскопі думок, висловлених свого часу з приводу даного зразка народньої української словесности.

Ріжноманїтність думок про даний зразок народньої творчости поясняєть ся, певно, старими ваганнями про те, що треба визнати за його первісну основу. В еволюції поглядів Драгоманова і Веселовского — приклад вагань хоч би з приводу того, чи признати центром тягару Золоті ворота чи лицаря-богатиря Михайла, який ще Трусєвичу видавав ся таємничим. Як що признати факт істнування колись в київськім богатирськім епосї оповідання про малолїтнього богатиря Михайла, то епізод (можливо, вставка мандрівного мотиву) з Золотими воротами, які виглядом своїх руїн викликали цїкавість народа, а також і малюнки колишнього спустїння Київа, що зустрічають ся в деяких варіянтах, треба визнати пізнїйшим, певно, епічним напластованнєм.

Ріжноманїтність назв (від переказу, міта, сказання, пересказу, леґенди до казки і епічної пісні і навіть до билини і думи) також, як здаєть ся, поясняєть ся, поглядом того чи иньшого дослїдника на те, в якій фазї витворення, на його думку, ми зустрічаємо даний зразок народньої словесности.

В розглянутім зразку словесної творчости ми можемо, без сумнїву, бачити наочний приклад процесу безперервного повставання і наступної передачі оповідань про колишнї події у нашої народности, що етнїчно і культурно вже з давних давен усталилась, зміцнїла і посїдає історичні перекази.

В первісній стадії творчости ми мали б справу з фактом або утворення міта (инакше —сказа переказу, с. б. оповідання) про те, що не може бути провірено щоденним досвідом (чим в данім разї зявляєть ся завезеннє київських Золотих воріт, що нїби, напр., нагадує вчинок біблїйного Самсона) або складаннє сказання про минуле, себ то оповідання, що було б ймовірним поясненнєм загадкового факту (яким зявляють ся, напр., руїни колись міцних Золотих воріт). В сїй стадії, розумієть ся, можна було б припустити запозиченнє мітом з одного боку части свого змісту (напр.,

ремінїсценція про спустїннє Київа після монґольського погрому) з сказанїя і перехід, в свою чергу, мітичних подробиць (с. б. завезеннє Золотих воріт) в сказаннє.

Признаючи, що даний зразок словесної творчости ми знаходимо лише в первісній стадії розвою, можна було б зрозуміти і способи іменовання його переказом, мітом, сказаннєм, навіть леґендою. Правда, в утворенні сеї останньої (рівняючи до сказання та міта, що признають ся як би стихійними) звичайно бачуть початок поетичної ідеалїзації, себ то акцію вже надуманої творчости [1]).

При указанім вище комбінаторнім утворенні оповіданнє про видатну подію могло вже дати матеріял і для більш сложного сюжета, подібно як сказання про богів, себ то для якоїнебудь саґи або героїчного сказання, частина яких походить від історичних фактів.

В інтересї захования змісту і для одержання вищої степени виразности і здатности повнїйше і живійше переноситись в минуле, більша частина змісту сказання в сїй фазї свого розвою стає звичайно предметом обробки в артистичній і почасти рітмичній формі казки (про минуле) або пісні. Звідси, певно, виходили відповідні погляди Антоновича і Драгоманова з одного боку, Ор. Мілєра та проф. М. Петрова і проф. Вс. Мілєра—з другого.

Справдї, як і кожне сказаннє, що може бути одночасово представлено, по степени поетичної ідеалїзації, і в вигляді цїлком простого безмайстерного оповідання, і в вигляді старинної билевої героїчної казки, і в вигляді стилїзованої, ритмічно обробленої пісні, що користуєть ся з послуг музики, — так і даний зразок народньої творчости в тім видї, як він тепер ходить, з вставленими де-не-де уривками пісенної обробки, не може бути признаний стоячим навіть і в другій фазї свого витворення.

Принаймні, в тій части, що стосуєть ся до лицаря Михайла сей зразок народньої словесности, як що тримати ся погляду Дашкевича і його попередника Новицького, ще до половини XVI в. (с. б. початкової пори утворення дум з їх історичним, а неепічним субстратом), був протягом довгого часу представлений в билиннім виконанні.

---

[1]) Пор., напр., у Тіандера „Очеркъ эволюціи эпическаго творчества“ в „Вопросахъ теоріи и психологіи творчества“ під ред. Лезіна, Харьків, 1911, т. I, ст. 44, 38, 39, 45, 49 і т. д.

В конструкції ж, що дійшла до нас, поруч з прилученнєм мандрівних мотивів і дальшими успіхами льокалїзації, він дістав свій сучасний упадочний вигляд простонародньої казки про минуле [1]).

В сїй казцї, мимо процесу пристосовання народньої творчости до сучасних способів внїшнього виразу, заховалась, можливо, память про колишню внїшність. Так про давню рітмичну обробку колишньої епічної пісні ми здогадуємо ся не на підставі одного колись нїби то непевного свідоцтва Стоянова, (як не згадати почасти варіянт Драгоманова і проф. Ляскоронського), а навпаки— в усїх рішуче варіянтах ми зустрічаємо ся (в поклику богатиря до городян) з слїдами розпаду. Тільки тут скандуваннє тепер творить ся відповідно сучасним способам народньої ритмики.

Оповідач почтово-вітянського варіянту на протязї лише тижня поміж двома записями не вагаєть ся, напр., звернути ся до відповідних варіяцій:

„Кияне, городяне,
Г.....а ваша рада!“

або „Київська громадо,
Погана ваша рада!“

При сїм він користуєть ся в першім випадку внутрішньою римою, а в другім — суголосом кінцевих частей обох віршів...

В сучаснім, вульґарізованім, сказати б, виглядї наша казка про минуле, як можна бачити, хоч би, напр., з варіянтів Трусє-

[1]) Погляд автора опираєть ся на відповідні місця праць загального характеру, як твори Шалиґіна („Дополнительный курсъ словесности“, СПБ., 1910), Тіандера („Очеркъ эволюціи эпическаго творчества“), проф. Лободи („Лекціи по народной словесности“, Кіевъ, 1910, місця про билини й казки), М. К. Бокадарова („Психологія творчества“, його лекції, Київ, 1910, ст. 52—61), Lehmann'a („Deutsche Poetik“, München, 1908), Wackernagel'я („Poetik, Rhetorik und Stilistik“, Halle, 1906, роздїл про епічну поезію), Meyer'a („Deutsche Volkskunde“, Strassburg, 1898, роздїл про сказання й казки), Gunkel'я („Die Sagen der Geneses“ Göttingen, 1901; відповідна частина змісту сеї книги передана між иньшими в статї панї Єлеонської „Къ вопросу о возникновеніи сказки“, „Этнографическое Обозрѣніе“, 1907, № 1—2, стр. 45—8 и 58). Порів. також студентську медальну працю д. Савченка („Русская народная сказка“, київські „Университетскія Извѣстія“, 1912, №№ 10, 11, 12; 1913 № 2 і дальші), четвертий роздїл якої („Унив. Изв.“, 1913, № 2, ст. 182—220) цїлий присвячений огляду збирання памяток української народної словесности. На ст. 203 між иньшим, з приводу уміщення в дванадцятім роздїлї у Драгоманова „билин“: Илья, швецъ і змій“, „Михайло и Золотыя ворота“, „Богатырь и конь“, автор зробив увагу, що сї оповідання могли бути просто уміщені у віддїлї казок.

вича, Новицького і почтово-вітянського, не вважаючи на опрощеннє і повстаюче звідси звуженнє та збідненнє змісту, запозиченого, можливо, колись з придворно-дружинного оточення, все ж таки й далї годуєть ся, здаєть ся, соками нашої епічної скарбницї, в тій її части, яка ще, на жаль, не зовсїм вияснена в лїтературі місцевого фольльору, себ то в переказах про київські святинї і памятники старовини.

Ще більше матеріялу, анїж відносно текстів даного сказання, маємо що до лїтератури питання.

З поданої в сїм начерку справки, де між иньшим побіжно згадано було ряд питань з обшару української народньої словесности (констатуваннє деяких уривків місцевого давнього епосу, взаємини билин та дум, способи версіфікаційного оброблення, зміна по черзї наукових методів зясування відповідних взірцїв народньої творчости і т. д.), досить, здаєть ся, зясувало ся значіннє сказання про Михайла і Золоті ворота.

Воно, на погляд дослїдників, нїби самітно стоїть в українській народнїй словесности, і ся обставина викликала, як бачили, відповідні пояснення у Кулїша, Костомарова, Новицького, Антоновича з Драгомановим, Дашкевича з одного боку (угледїли тут уламків епосу до-татарських часів), далї—Веселовского (гіпотеза візантійського впливу), Халанского і проф. Вс. Мілєра (думка про заносне походженнє з Великоросії, тодї як у деяких вчених—також і про значне попсованнє на протягу часу або принаймнї про набуваннє своєрідних рис) і нарештї Потанїна (його екскурси про запозичення з ординського епосу).

Вказівки при сїм Майкова, Ор. Мілєра, Веселовского, Халанского, Вс. Мілєра сприяли встановленню близькости сказання —у відповідних, розумієть ся, рисах—до північно-руської билинної творчости, сміливий екскурс Потанїна мав на метї вказати і на звязок сказання з східним, степовим епосом, тодї як уваги Кулїша, Халанского, проф. Петрова, Ревякіна, Костомарова та Новицького зясували, здаєть ся, досить схожість, подібність деяких мотивів навіть тотожність окремих виразів в переглянутім взірцї народньої творчости з відповідними творами нашої української словесности.

Дякуючи ознайомленню з усїма сими вказівками, зясувано також і 2 головні складові частини нашого сказання: епізод з занесеннєм Золотих воріт і колишнє оповіданнє про юного героя Михайла (Семилїтка, вдовиного сина, Вдовиченка).

Як що, тримаючись, напр., історичного зясовання, порою уложення самого сказання можна рахувати час не пізнїйше останньої чверти XII віку (Халанский і Вс. Мілєр), а то і більш раннїй (Веселовский і, очевидно, Потанїн), то таким же майже давнїм, як що не давнїйшим навіть, слїд визнати появленнє мотиву з Золотими воротами (згад. про Боняка і Севенча Боняковича).

Своєрідне сполученнє двох взаємно переплетених мотивів— кращий доказ епічного, а не історичного характеру походження нашого сказання, яке має таким робом дуже близьке відношеннє до того, чим цїкавить ся етноґрафія...

Припускаючи далї можливість скептичного відношення до думок (Дашкевича) про колишнє пісенне виконаннє даного твору в XVI в., а тим більше біля половини XIX в. (свідоцтво Стоянова), не можна про те не констатувати істнуваннє відповідного сюжету не тільки на початку минулого столїтя (приг. т. зв. Сінопсїс Берлинського), але навіть вже не пізнїйше XVII віку (див. у Соловйова та Еварницького) [1]).

Вже, принаймнї, в епоху „Руїни“ сказаннє в своїй наче містичній оболочцї, встигло, очевидно, досить міцно вкорінити ся на Вкраїнї, щоб набрати місцевого національного кольориту. Відоме нам тепер поки що тільки з записей на Київщинї, воно, як ми бачили, відоме було колись і на Запоріжу; харьковянин Вдовиченко, що походив майбуть від предків, що вийшли на Слобожанщину з за-днїпрянського правобережа, мав, розумієть ся, змогу для своєї користи популяризувати леґенду про Золоті ворота і на Гетьманщинї...

На жаль, ми не знаемо подробиць леґендарного нанесення польським королем удару в Золоті ворота, рівно ж як і оповідань про вчинки половця Боняка, нї навіть змісту відомого Берлинському Сінопсісу. Ми знайомимо ся, як було вказано на своїм

---

[1]) Опріч зазначеного вище місця у Соловйова, про Вдовиченка говорить ся, і навіть докладнїйше, у д. Еварницького („Исторія запорожскихъ казаковъ“, т. II, СПБ., 1895, ст. 445—8). До речи, сей Микита Вдовиченко у д. Еварницького не ототожнюєть ся з иньшим Вдовиченком—Степаном, гетьманом (в супереч Дорошенкови) запорозьким р. 1668, що був ранїйше на Сїчи ґенеральним писарем. Про загибель Микити Вдовиченка див. в листї (від 24 жовтня 1672 р.) миргородського полковника Григорія Гладкого до гетьмана Самойловича („Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи“, т. XI, 1672—4 р.р., СПБ., 1879, ст. 57, № 23).

місці, з дійсним виглядом сказання тільки в записях з кінця першої половини минулого XIX столітя (Ґрабовский і Кулїш [1]).

Зробившись фактично відомими тільки з сього часу, записи сказання являють ся, як бачили, не комплексом взаємно поповняючих себе творів народньої словесности того й самого циклю: се—порівнюючи мало відмінні варіянти того самого оповідання, які виходять з спільного джерела.

Ся схожість, близькість варіянтів могла б здати ся ознакою недавнього порівнюючи уложення сказання. Але тут швидче проте можна угледіти результати лише більш безсумнївного факту — уложення його в однім тільки місці, як що навіть одкинемо, розуміеть ся, гіпотезу загально-книжного походження...

Задачею начерку, що розріс ся з замітки, яка мала на меті зпочатку тільки просто подати нові варіянти, а далї—розібрати ся в ранїйше знанім матеріялї, та під кінець змінила ся в розвідку про лїтературу минулого даного питання,—не являеть ся провадженнє самостійного дослїду спеціяльного характеру. Автор статї поки що просто скористував ся тут тільки доброю нагодою для резюмовання вражінь від ранїйших дослїдів над вивченнєм сього взірця української народньої словесности, який вважаеть ся самітним, і через се саме, можливо, опинив ся в відповідно сприяючих умовах і, не як иньші, звернув на себе особливу увагу дослїдників.

Спостереження численних дослїдників над сим твором на протязї майже піввіку дозволили не тільки констатувати відповідну послїдовність, еволюцію думок що до даного питання, які висловлено правда, ранїйше особливо, без достатнього ознаймлення їх між собою, але і наочно познайомили з ріжними способами трактування словесно-етноґрафічного матеріялу, який належало вистудіювати,—в залежности, розуміеть ся, від приналежности того чи иньшого дослїдника до якого-небудь з напрямків, що заступали один одного, в інтерпретації взірців духовної творчости народу в сфері його словесности, повірь і т. д.

На підставі часткового прикладу ми, розуміеть ся, не станемо тут оцїнювати всї сї методи пояснення в дусї ексеґез міто-

---

[1]) Як автор книги „Украинскія народныя преданія“, Москва, 1847 р., що майже всї були передруковані в „Запискахъ о Южной Руси“: легенду про Михайла і Золоті ворота уміщено там на ст. 1. Див. додаток до т. 164-го „Чтеній въ Импер. Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ Университетѣ“, Москва, 1893.

льоґічної, міжнародного обміну, а також „східної“ теорії, яка входить в попередню, реально-історичної і т. д., що проходили перед нами одна по одній.

Спільні риси значної кількости сих праць, правда,—більше чи меньше змушена неможливість на місці відповідних дослідів; звідси—часто-густо базуваннє на друкованім, книжнім матеріялї і користуваннє взагалї в значних розмірах ресурсами діялектики.

Доводить ся, правда, з другого боку визнати і здобуток позітивного характеру.

Спільний по-перше висновок з сих розвідок—незаперечна належність нашого сказання в сучасному його вигляді до витворів народньої творчости місцевого, українського і навіть київського, дуже давнього до того походження. Дуже цікаві далї і важні спеціяльні спостереження над окремими мотивами, в тім числї і мандрівними, над всею структурою фабули сказання, методами чисто епічної в нїм творчости і т. д. До певної міри зясовано також і характерні відміни деяких варіянтів у даного взірця народньої словесної творчости і взагалї його збереженнє в сей час.

Є ще один висновок—на підставі, здаєть ся, знайомости з наведеним в данім історично-лїтературнім начерку матеріялом.

Не треба бояти ся докору в звуженнї наче б поля для спостереження, вказуючи на певну нїби недоладність шукати і в будучому бажаний матеріял в дуже далекім від нас Колимськім краю, у притібетських Калмиків, в Данії, Сербії, в середньовічній Візантії, Ґреції часів давнього поганського бога Діониса і т. д., коли в сїй саме, можливо, погонї за далеким зовсїм майже іґноруєть ся (в кожнім разї, доволї мало скористовано) відповідний місцевий етноґрафічний матеріял. Бо, напр., як що не рахувати більш чи меньш випадкових вказівок Кулїша, Халанского та иньш., відповідний матеріял місцевого походження, поданий колишнїми розвідками з багатої, але ще не розробленої скарбницї нашого фолькльору [1]), є дуже скромний в порівнаннї з тим, напр., який був для своїх цїлей поданий Веселовским та иньш.

---

[1]) Хиба не могли б, напр., придати ся повіря, звязані з оповіданнями прочан про Київ, його численні святинї і монументальні памятники старовини? Варто тільки пригадати хоч би повіря, звязані з Андріївською церквою, з Софійським собором, Михайловським манастирем, Київо-Печерською Лаврою та иньші! Для прикладу нагадаємо в згаданих вже „Этноґрафічних записках з України“ Руликовского його замітки „Czarownice

Одно з двох: або треба взяти ся більш енерґійно до збірання витворів місцевої народньої творчости у внїшнїх її проявах, або, принаймнї, почати інтенсивнїйше систематичне вивченнє зібраного вже матеріялу.

Скінчена вже ся скромна робота з своїми відповідними справками та екскурсами мала на метї почасти між иньшим і се. Як посильне підібраннє відповідного матеріялу що до даного питання, чим-небудь вона придасть ся може для будучої спеціяльної розвідки з обшару української етноґрафії.

Kijowskie" (ст. 90) і „Czortowo berémyszcze" (ст. 93) та иньш. Натяки на можливість праць в сїм напрямку вже почасти зустрічаемо в розвідках Веселовского, в його замітках „Нерушимая стѣна и Волшебное зеркало въ Кіево-Софійскомъ Соборѣ" („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія", 1885, грудень, 166—8; на останню тему справки подані також Похилевичем в його книзї „Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій", Кіевъ, 1887, ст. 11, переказ про так званий Володимировий колодязь біля с. Малі Дмитровичи), „Кіевскія пещеры" (Ibid, 1889, травень, ст. 31—46), не кажучи вже про згаданий його етюд „Золотыя ворота въ Кіевѣ и Цареградѣ". Порів. також замітку д-ра Франка („Записки Товариства імени Шевченка", т. CXI, 1912, V, ст. 39—50) „Колядка при св. Софії в Київі" з її продовженнем „Пісня Київскій Братській Богородиці", там же, т. CXII, ст. 43, в його статї „Студії над народнїми піснями". Пригадай почасти навіть вказану проф. Сумцовим („Сборникъ Харьков. Историко-Филологическаго Общества", т. VI, статя „Къ библіографіи старинныхъ малорусскихъ религіозныхъ сказаній") тему „Сверхъестественное огражденіе русскихъ во время татарскаго нашествія", суперечну, правда, своєю думкою тій, що лежить в основі сказання про Михайла та Золоті ворота, і т. д.

Походженнє Богдана Хмельницького.

Подав **Ів. Каманін.**

I.

В жалованій грамоті царів Іоана й Петра Олексійовичів, що потвержувала Кіево-Братському монастирю право на володіннє старими його землями та ґрунтами з докладним реєстром грамот, записів та иньших документів, від 11-го січня 1694 р. [1]), перераховано „в нижньому городі Київі двори, куплені і проміною набуті і од ріжних побожних особ данні“, між ними споминаєть ся, двір „первий надесять—Оксаковський, второй надесять—Хмелевський“. Разом з сим, в сій самій грамоті наведено зміст і документів, по яких Київо-Могилянська Колеґія набувала сї двори; з нього видно, що одинадцятий двір—Оксаковський—„дан в монастирь Братський від гетьмана Богдана Хмельницького і від Павла Хмельницького ж, полковника київського“; дванадцятий же двір, іменуемий то Хмелевським то Хмельницьким „старцї братскіе променили в монастырь за свой двор Пономаревскій у Никифора Хмеленка, подле двора братскаго Пекулицкаго“. З сих двох записей бачимо, що гетьман Богдан Хмельницький укупі з своїм родичем Павлом Хмельницьким були власниками двору в Київі, який, як співвласники, вони і жертвують в Братський монастир на утримання колеґії. Двір сей називаєть ся Оксаковським, розумієть ся, по імени свого першого властителя; сей двір знаходив ся поруч з двором „Хмелевським“ або „Хмельницьким“, який братські старцї виміняли у Никифора Хмеленка. Трудно думати, щоб сей Оксаковський двір гетьман і полковник Хмельницькі самі купили у Оксака. Вони були вже стільки заможні і незалежні один від одного в маєткових справах, що кожний міг набувати собі землї з-окрема. Певна річ, що вони сей двір одержали в спадщину від якогось спільного свого пращура. Ми не маємо підстав думати, що Хмельницькі офірували сей двір, як виморочний по праву своїх урядів, бо як би справди сей двір був виморочний, то по зако-

---

[1]) Памятники, видані Київською комісією для розбору давніх актів, т. II, вид. 2-е, з доповненнями, Київ, 1898 р. ст. 481—483.

ну він перейшов би на користь місту і тоді Хмельницькі—ні гетьман, ні полковник, не могли б ним порядкувати; крім того, всї надання Хмельницького яко гетьмана Братському монастирю та школї стверджено „листом“ київського полковника Василя Дворецького від 3-го мая 1669 року; в сїм листї докладно перелїчено всї гетьманські надання, зазначено навіть межі подарованих сел; наприкінцї полковник Дворецький додає, що він потвержує всї сї надання гетьмана, „того всего будучи свѣдом“ [1]). Коли ж Богдан та Павло Хмельницькі були власниками дворів у Київі, київськими домовласниками, то само собою повстає питаннє про їх пращурів, спадкоємцями яких вони зявляють ся. Звертаючись для розвязання сього питання до актового матеріалу, ми бачимо, що—Хмелї, Хмелевичи, Хмеленки, Хмельницькі були стародавнїми обивателями Київа, аборіґенами його. Ще в люстрації Київського замку 1552 р. між иньшими міщанами, що підлягали замковій юрисдікції, ми зустрічаємо „Богдана Хмелевича“[2]); він був властителем двору в Київі; иньших подробиць ми не маємо про нього. Пізнїйше, се власне в першій половинї XVII в., ми знов зустрічаємо в Київі Хмеля і знов Богдана, київського міщанина, чоловіка заможнього, який торгував хлїбом з Литвою, посилаючи туди „комяги“ по Днїпру. Про нього ми довідуємо ся з грамоти короля Сигизмунда III, від 24-го мая 1628 року [3]); сею грамотою король стверджує декрет київського міського (маґдебурського) суду, який став ся на скаргу „арендаря поборовъ въ мѣстѣ Киевѣ“ Мисана Іосифовича на „учтивого Богдана Петровича Хмеля, мещанина киевского“ про те, що останнїй, не заплативши „побору водного“, „сплавного отъ статку, збожем наладованого“, себ-то „мита не отправивши“, комяги свої „Днѣпромъ до Литвы отпровадилъ и збоже попродавалъ“ там. Оскаржений Хмель покликав ся на привилеї київських міщан, потвержені королївськими грамотами і між иньшим, на „лист“ коронного підскарбія Миколи Даниловича, по силї якого київські міщане увільняли ся від виплати яких-будь податків в торгівлї сухим чи водяним шляхом. Може, сей самий Богдан Петрович Хмель і набув Оксаковський двір на Подолї, поблизу Братського монастиря, що прилягав до його двора, яким володів і Никифор Хмеленко, мабуть його дядько або брат. Що останнїй був родичем гетьмана, про се можна

[1]) Памятники, т. II, стр. 440—451 (того самого видання).

[2]) Архивъ юго-запад. Россіи, ч. VII, т. I, стр. 115.

[3]) Книга Київ. центральн. архиву № 3503, л. 96 і слїд.

гадати й через те, що в помяннику Київо-печерської лаври, що зберігаєть ся при Ближних печерах, в якім записано рід Богдана Хмельницького, поміж деякими иньшими його пращурами названо й *Никифора*. Можна гадати, що обидва сї двори, Оксаківський та Хмельницький, складали одне спільне володїннє київських міщан Хмелїв, і що Никифор, Богдан та Павло Хмельницькі порядкують сими дворами, як спадкоємцї першого власника з родини Хмелїв. Звязок сих всїх імен, особистих і родових, з іменем славного гетьмана стане ще більшим, як ми згадаємо, що й Хмельницький часто називав ся просто Хмелем; сам він виводив себе з родини не тільки руської й православної, але також і шляхетської. Прибираннє собі Хмельницьким шляхетства не повинно нас дивувати. В статї своїй „Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго“ ми вже показали, що завзяте пориваннє заможнього козачества в той час прилучити ся до польської шляхти, скористувати ся її правами і замовчувати своє справжнє похожденнє було так поширене, що докоряти за се Богданови Хмельницькому було б вже несправедливо: він платив данину свому часу, називаючи себе „шляхетне-урожоним“ козаком.

Зачисляючи себе до православного шляхетства Польщі, Хмельницький, кажуть, користував ся наче б то і польським гербом Абданк, що, одначе, як буде вказано нижче, не потвержуєть ся. Але чому сучасники-мемуаристи виводили гетьмана з осередку шляхетства то Мазовії, то Люблинського воєводства, а де хто вважав його навіть за потомка молдавських господарів—рішуче невідомо; хиба тільки через те, що серед польського шляхетства ми дїйсно бачимо теж Хмелїв, Хмельовських, Хмелєцьких і т. п., які належали одначе до ріжних шляхетських гербів, але зовсїм не вживали герба Абданк, який нїби то присвоював собі гетьман Хмельницький. До герба Абданк належав між иньшим і військовий писар, а потім гетьман і київський воєвода Іван Виговський, бо він дїйсно походив з овруцької околичної шляхти. Герб Абданк уявляє собою потовщену букву W латинської азбуки; але малюнок герба Хмельницького, приложений до „Реєстрів всього війська Запорозького“, зложених по Зборовській умові, в жовтнї 1649 року, показує, [1]) що Хмельницький в своїм гербі уживає не тільки W, але ще з хрестом на горі по серединї—$\overset{+}{W}$; та-

[1]) Див. Собраніе сочиненій Максимовича т. I, стор. 406.

кий малюнок ближче підходить до герба Масальський, яким користувались князї Масальські; се—буква М, в нижнїй куток якої опускаєть ся високий хрест—М; що справдї Хмельницький міг вважати Масальський герб своїм родовим, се потвержують і польські гербовники, які прилучають, покликаючись на кс. Кояловича, рід Хмельницькото до гербу Масальський; до сього ж гербу прилучено було сеймом і Юрія Хмельницького, сина Зиновія або, як його помилково називають Захарія, якого М. Костомаров вважає за брата у перших гетьмана. Герб Хмельницького, змальований в „Реєстрах", зустрічаєть ся і в деяких міщанських родин м. Львова, з тою тільки відміною, що тут герб Абданк, опріч хреста в горі, ще має й иньший хрест внизу—W [1]); але є й такі міщанські родини, які уживають герб Абданк в його чистій формі лїтери W [2]). У Хмельницького, таким способом, змішують ся два герби: Абданк і Масальський, може через подібність в нарисї лїтер W і M. Не бачивши в оріґіналї самих „Реєстрів" та змальованого в них герба, не маючи нї одного документа з гербовою печаткою гетьмана, ми не можемо рішити, як відбуло ся се змішаннє. Іноді Богданови Хмельницькому приписував ся зовсїм инакший герб; так, напр. в Київо-Печерській лаврській бібліотецї є портрет Хмельницького старого письма, з гербом, на якому змальовано запорожця з рушницею на плечі, себ то з гербом запорозького війська, але з ініціялами ймення й звання Богдана Хмельницького. З всього вищесказаного, здаєть ся, ясне одно: повна невзгода джерел з приводу питання про походженнє гетьмана і належність йому того чи иньшого герба.

Тому, замість припущення про польське шляхетство Богдана Хмельницького [3]), слїд залїчити його, здається, до роду того заможнього Київського міщанина—хлїботорговця Богдана Петровича Хмеля, який походив, може, від Богдана Хмелевича XVI в., про що ми згадували вище, і признати його спорідненнє з Ни-

[1]) Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach, 1384—1640, przez W. Lozińskiego. Lwów 1889 p. ст. 44—47.

[2]) Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVIII wieku, przez W. Lozińskiego. Lwów. 1892 p. стор. 386—400.

[3]) Стефан Лукомський в своїй „Исторіи, собранной въ городѣ Прилукѣ въ 1770 г.", каже, що Хмельницький, „був родом з українського города Лисянки"; але сим він поясняє тільки звязок Хмельницького з Лисянкою, де у нього була земельна власність. Лїт. Сам. Величка, т. IV, ст. 158.

кифором Хмеленком, що виміняв своє дворище на дворище Братського монастира.

Як що приймемо сю гадку, тоді стане зрозумілою палка відданість Хмельницького своїй вірі й народности; тоді стане зрозумілим і потяг його до Київа, в якому він одержав освіту і право на порядкуваннє дворами на Подолї, і прихильність до Богоявленського братства з його колеґією; тоді, може, зясуєть ся і подвійність імени Хмельницького, в родинї якого імя Богдан дуже часто повторюєть ся і стає нїби то родовим.

Що ж до того, в якім саме спорідненню був гетьман Богдан Хмельницький з київским міщанином Богданом Петровичем Хмелем, то через брак актових даних, ми позбавлені можливости визначити се і можемо лише припускати, що мабуть, київський міщанин Богдан Петрович Хмель доводив ся братом батькови гетьмана, чигиринському сотникови Михайлови Хмелеви, яких розлучила зпочатку козацька служба, а потім і те, що останнїй добув собі землю і осїв хутором в Суботові. В актових книгах Київської ратуші ми не знаходимо пізнїйше вказівок на спадкоємцїв міщанина Богдана Хмеля; може бути останнїй був бездїтний і піклував ся про свого племенника Зиновія, коли той виховував ся в братській школї; може й молодий Зиновій Хмельницький став називати ся Богданом в честь свого дядька, який заступив в йому батька, що загинув нїби то в Цецорській битві.

Зроблене нами припущеннє про свояцтво чигиринських сотників Хмелїв з київськими міщанами Хмелями, в свою чергу не заперечує тогочасній дїйсности. Хмелї, так само як Олександровичи, Путивльцї, Пешти та иньші [1]), могли бути в один час і міщанами і козаками, бо в ту пору стани не були ще строго розріжнені, і перехід з одного в иньший відбував ся без перешкод.

Розумієть ся, сказане нами не більше, як здогад; але він здаєть ся нам простїйшим і правдоподібнїйшим, нїж здогади польських істориків, прийнятих і деякими російськими. Ми не губимо надії, що дальші архивні дослїди ствердять його.

II.

Як що ми мало знаємо про батька Богдана Хмельницького, Михайла, якого лїтописи вважають то чигиринським сотником, то

[1]) Див. „Чтенія въ Истор. Общ. Нест. лѣт.“, кн. VIII, отд. II: „Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмѣльницкаго“, і кн. XII, отд. III: „Матеріалы для біографіи „друкаря“ Тимофея Александровича“ Ѳ. П. Истомина.

„писарем податковим чигир. староства“ [1]) і який ніби то був забитий р. 1620 в Цецорській битві, то вже про матїр славного гетьмана ми рівно нїчого не знаємо. Але в недавно надрукованім Є. І. Де-Витте старім помяннику Київо-Михайлівського Золотоверхого монастиря [2]) ми знаходимо таку запись: „Помяни Господи душу... скимницы Мареи (Михайлиха Хмель“.) Запись ся без усякого означення року, місяця й числа, уміщена між 22 грудня 1618 р., коли зазначено смерть ігумена Михайлівського монастиря Іосафа Мировського, бувшаго слуцького архимандрита, і між 10 серпня 1619 р., під яким записано „инокъ Паисій“, а перед ним і імя, яке нас цікавить. З сеї записи видно, 1) що схимниця Мареа вмерла незадовго перед 10 серпня 1619 р., але коли саме—невідомо, і 2) що вона була жінкою Михайла Хмеля. —Чи не мати се Богдана Хмельницького? В такім разї незрозуміло, як вона могла вступити до монастиря і зробити ся не тільки черницею, але й схимницею за житя чоловіка? Запись помянника така точна й безсумнївна, що нїякого подозріння не допускає; але лїтописи українські, писані майже всї в XVIII ст., часто подають зовсїм неправдиві факти, як се показали ми в иньших наших статях. Тому ми згодні припустити і в звістцї про смерть Михайла Хмеля помилку в лїтописях, яку можна пояснити тим, що українські лїтописцї скористували ся чутками, не провіривши їх. Чи не передають вони в попсованім видї відомости польської лїтописи Іоакима Єрлїча, записаної ним під 26 серпня 1620 р.? [3]). В сїй відомости про поразку польського війська під Цецорою Єрлїч перелїчує осіб, що загинули в нещасливій війнї, і між иньшими називає „Струса, старосту хмельницького“ (т. є. г. Хмельника). Припущеннє про попсованнє сеї відомости стає тим більш правдоподібним, з огляду на те, що козаки брали дуже малу участь в сїй війнї. Як що наше припущеннє справедливе, тодї слїд думати, що батько Богдана Хмельницького вмер далеко ранїйше 1619 р., а його жінка, мирське імя якої нам невідоме, (може Марія), віддавши сина до Братської школи в Київі і залишивши його на догляд дядька Богдана Петровича (що, проте, могло бути зроблене ще й самим батьком гетьмана), постриглась в Михайлівськім жіночім монастирі, який тодї істнував і мав назву Іоанно-Богословського.

[1]) Лїтопись Сам. Величка, т. IV стр. 158.
[2]) Чтенія въ Истор. Общ. Нест. лѣт. кн. XVII и XVIII.
[3]) Łatopisiec, albo kroniczka, Ioachima Jerlicza т. I. Warzszawa, 1853, ст. 2.

До історії коломийців в Гетьманщині.

Подав **Вадим Модзалевський.**

О. Лазаревський („Описаніе Старой Малороссіи“, т. III, Полкъ Прилуцкій, ст. 203—204) пояснив, що „коломийцами“ звали ся в Гетьманщині доставники соли з Коломиї, і навів при тім виписку з журналу ґенеральної канцелярії 1727 року, в котрій зазначено, що сіль до Гетьманщини привозили бахмутську, турську, кримську і польську ступкову без перешкод: лише в 1719-м році, коли на правім березї Дніпра зявила ся чума,—не то по сіль, але й взагалї туди не перепускали, поки в 1720-м році гетьман не дістав знов дозволу на привіз ступочної соли з Коломиї. Сільний промисел був дуже розповсюдненим в Гетьманщині і, здаєть ся, коломийцї, котрими звали тих, хто сим промислом був затруднені, творили місцями окремі ґрупи людности.

1718-го року в самім м. Монастирищі, Прилуцького полку, було 14 дворів „коломийцїв“. Наш акт вказує на те, що в иншій місцевости—м. Смілім, Лубенського полку, „коломийцї“ мали свого отамана. Поруч з иншими промислами також промисел коломийський обложений був побором на користь старшини. В сїм випадку, як се видно з наведеного нижче акту, коломийцї платили що-року чиншовий даток свому полковникови, котрим на той час були Андрій Маркович, брат гетьманши Скоропадської.

Року божого 1718, мс̑ця марта 6 числа.

Предо мною Костантіемъ Василіевичемъ, сотникомъ Смѣловскимъ, Степаномъ Назаренкомъ, атаманомъ городовымъ, запозвавши Гаврило Тарасенко Коломіецъ, атаманъ Коломѣйскій Смѣловскій, и Пилипъ Бакаенко Марію Иваниху, жену Козиченкову, тожъ жителку нашу Смѣловскую, доправляючися на оной своихъ должныхъ грошей копъ восми и вѣсимь шаговъ, которые то гроши мененный атаманъ Коломійскій съ Пилипомъ Бакаенкомъ сего прошлого 1717, ноября 11, под часъ належитого за нихъ Коломѣйцовъ, установленого въ годъ чиншового датку вел-

можному его милости пану Андрею Марковичу, пану полковниковѣ нашому Лубенскому, за вѣдомомъ нашимъ урядовымъ, в небытности Ивана Козиченка, мужа оной Марьи, въ дому, якожъ и грошей въ оной на тотъ часъ не было, чимъ бы тую панскую оная могла за мужа свого и за себе роковую повынность уплатыти, прето за упрошеніемъ еи-жъ, Маріи, мененный атаманъ зъ Бакаенкомъ заложили за мужа еѣ и за неи тые помянутые гроши копъ висимъ и висимъ шаговъ, которые она субмитовалась онымъ всѣ сполно отдаты в семъ вышпомянутомъ року по Рождествѣ Христовомъ 1717, а же оная якъ на той срокъ, такъ тежъ и теперь не мѣючи, чимъ тихъ грошей уистити, теди даетъ имъ подъ арештъ луку отчизную Ивана, мужа своего, власную непенную, до Вознесенія Господня въ семъ же року, доколь мужъ оной, прибувши, на тотъ часъ тые гроши онимъ уплатитъ; а не мѣлъ-бы на той термѣн, прибувши, того долгу имъ уплатити, прето вѣчными часи оный Гаврило, атаманъ, и Пилипъ Бакаенко повынны будутъ тою лукою, яко власнымъ своимъ добромъ, владѣты; на которих обосторонное прошеніе мы, вишъ мененный урядъ Смѣловский, потребуючой сторонѣ велѣлисмо выдати і сіе наше писмо для достовѣрного свидѣтелства при печати нашей сотницкой, въ Смѣлом, року и дня звишъ писанного, и из подписомъ руки писарской.

Тимофѣй Павловичъ, п[исар] м[ѣский] С[мѣловский].

М. П. М. П.

(Архив Черниг. Двор. Депут. Соб., д. № 2564, л. 34, після копії XVIII в.).

Новий твір Я. Кухаренка(?) — „Харько, запорозький кошовий“.

Подав Іван Стешенко.

Про українське письменство 19-го віку наші недруги не раз говорили, що його все можна зложити на одній полиці. Особливо се відносилось до першої половини віку. Критики забували, що в оцінуванні національного мистецтва річ насамперед в вартости, а не кількости творів, і що з сього погляду і західні письменства умістиш не на багатьох полицях.

Що ж до вартости нашої поетичної творчости, то Україна першої половини 19-го віку дала такі талани, які заняли б почесне місце і на Заході.

Напрям же їх творчости, демократично-народний і реалїстичний, був особливо коштовний в порівнянні з романтично-буржуазним західної Европи.

Але ті, що підкреслюють малу кількість творів нашого письменства в 19 віці, мають одну слушність. Кількість продукції вказує на потенціальну енерґію нації, на її гідність, на її здатність збудувати на мистецькому полї культуру будучини.

Ґенії не падають з неба, а виростають, підготовані працею другорядних попередників. Чим більш для ґенія уготовано путей, тим більша змога виявитись йому в повному сяйві.

І з сього боку докори українській нації 19-го віку зайві. Зважаючи особливо на те, що через винародовленнє інтеліґенції, наша поетична творчість не могла розгорнутись нормально, ми мусимо сказати, що і при тих неприємних умовах, кількість поетичної продукції України першої половини 19-го віку вельми видатна.

Історія нашого письменства за сей час повна цїлого ряду імен дрібних письменників, що не забували батьківщини і пробували писати, особливо вірші, по українському. В останнї часи стали знаходитись навіть великі обсягом річи... Так, наприк., драматичні сцени „Любка“, твори Пузини і др.

До їх же числа треба пристосувати і новознайдений твір Якова Мішковскаго, під заголовком, „Харько запорозький Кошовий“. Се твір віршований і вдає з себе національну епопею, се б то оповіданнє про видатну історичну подію широкого народнього значіння.

Рукопис, разом з иньшими, в одній оправі. Належав він Ол-ру Лазаревському, тепер Ор. Левицькому, що зробив і доклад про нього в одному з засїдань „Наукового Товариства“.

Поему написано на 139 сторінках; за деякими винятками, по 20 віршів у кожній. Строфи в 10 рядків. Папер старий, на 63—64 стор. водяний знак, з датою 1841 року. Письмо з деякими одзнаками 18-го віку.

З суми різних даних твір можна віднести до 30—40-х років. Такі його внїшні ознаки. Що ж він виявляє з себе по даних внутрішних?

Поему подїлено на сїм роздїлів (глав). У першому, по різних лїричних відступах, розказуєть ся про блукання кошового Харька, далеко від родини.

Він блукав по різних нетрях, добив ся до ночи, побачив десь огнї, пішов на них і попав у вовківню.

На нього стрибнув, трохи не задавивши, вовк, і Харько пробув з вовками в ямі цїлу ніч, доки не прийшли мисливі.

В другому роздїлї прийшли мисливі, і не вбачивши Харька, хотїли стріляти вовків з мушкета. Харько їх спинив, попрохав витягти. Вони його витягли та, маючи призру, що він непевна людина, з грозом повели додому. В хатї стріла його стара господиня з привітом, де виявляла знатє його блискучого минулого і напророкувала такеж прийдешнє.

Харько попрохав їсти й пити, потім притулку для сна.

Хазяї, що впевнились тепер в поважности Харька, перемінили тон, забенькетували з ним і дали відпочити.

В третьому роздїлї хазяї, брати—Хведор та Петро, попрокидались і почали з Харьком похмелятись. Надійшли гостї, з них похватливий, сват Сергій. Ввійшла в хату стара мати братів хазяїв, покликано жінок хазяйських. Прийшли вони, прийшли й хуторяне, покликані дїлити пійманих вовків. Почав ся бенькет. Потім Сергій дав гасло замовкнути, і Харько зняв мову. Перш запитав, у якій він тепер землї. Йому сказали, що вони хрещені та всїм звісні Імгертинцї. Харько тодї роспочав оповіданнє про себе. Він запорожець, син кошового; якось відгодив ся від Сїчи.

Раптом послали по нього гінця із звісткою, що батько вмирає, й громада обирає його за кошового. Харько поїхав, застав батька живим; одержав од нього заповіт битись з ким хітно, тільки не сваритись з москалями.

Харько став кошовим. Одержав листа з гетьманщини, де старшини сповіщали, що Чаплиньський, Конєцпольский і Виговський з містами Чигирином та Батурином піддають ся Полякам; а король Володислав, за напади на Польщу, хоче зруйнувати Січу.

Харько рушив на Поляків. Під Чигирином натрапив на Єврея, що йшов передавати Полякам королївський наказ—іти руйнувати Січ. Євреї роспитали, повісили, ударили на Ляхів і всїх розбили, а Чигирин підпалили. Потім сунули на Батурин.

Розділ 4-й. Харько послав на Батурин свого помічника Антона, а сам подав ся на хутір, де бенькетували: Чаплинський, Виговський і др. Він один увійшов до них у хату; потім явились його казаки і забрали всїх, хто в хатї.

Дізнавшись, що Антон з Батурином не вправить ся, Харько розіслав універсал по Вкраїнї з закликом бити Поляків. А тим часом Харько почав слїдство над бранцями. Ті почали покликатись один на одного, але про все росказав таку правду пан Огинський. Писар Виговський, що давно вже хотїв гетьманувати, роспускав по Вкраїнї звістки, нїби Москалї хотять взяти до рук Україну, а сьому помагають старости—чигиринський Конєцпольский та батуринський Чаплинський, — сї з свого боку хотять бути гетьманами на обох боках Днїпра. Виговський оповістив про се Поляків, виявив згоду пристати до них, сказав, що Україна готова, а Січ можна задушити, і тодї король послав на змовини з ним Огинського і Сапігу. Передягшись старцем, Огинський з Сапігою дістали ся до Виговського, щоб зробити з ним умову. Сей пообіцяв Полякам вірну службу і росказав про те, що він зробив для польско-української справи. Виговський гостював якось у Чаплинського. Підїхав Конєцпольский з старшинами. Зайшла розмова про становище України, про погрози Москалів. Чаплинський казав, що то одна поговірка. Козаки готові були підняти на Москву шаблї, а Виговський радив лїпше вибрати для свого захисту гетьмана. Чаплинський сказав, що краще запитати Москалів, може, вони навіть свого гетьмана пришлють. Шурин Виговського, Влас, протестує проти московського кандідата і пропонує піддатись Полякам, а ранїйше самостійно вибрати собі гетьмана. Так і зробили. Обрали за гетьманів Конєцпольского та

Чаплинського. Се підстроїв навмисне Виговський, щоб ті не мутили, а щоб пізнійше Польща визнала його одного за гетьмана. Росказавши про все, Огинський додав, що Польща вислала Виговському війська, але не думала, що його стріне такий кінець. Огинський та иньші почали прохати в Харька помилування, але тим часом підійшла до нього поміч. Збіглись люди, що повтікали від Поляків. На їх суд віддав Харько бранців.

На сьому місці оповідання увійшла в хату стара господиня, завважила, що ніхто Харька, крім Сергія, не слуха, що пізно вже, що всї сплять, хай поспить і Сергій. До Харька ж вона має діло.

Розділ 5-й. Стара господиня по нетрях повела Харька за собою. Дійшли до гори; Харько підважив камінь і з дірки повалив дим. То було болото. Баба вдарила Харька по лобі; він впав у болото; почав тонути, наїдатись багна. Потім зомлїв; коли прочуняв, то побачив себе у якійсь печері, з криницями кругом, птаством. Навколо відьомські причандали. Стара пояснила йому, що вона відьма, подруга його матери, і що, з прохання останньої, викупала його для щастя в болотї. Потім дала йому свічадо подивитись на прийдешнє житє. Харько побачив спочатку порожній степ, гори, море, а потім оселї, повні люду. Далї стара повела його до дому і на запит, чому всї слухають ся Сергія, відповіла, що він царський совітник. Тут же яскравими фарбами описала молоду вдову царицю.

До дому вернулись вони, коли всї ще спали. Про все, що трапилось, бабуся заборонила йому росповідати.

Розділ 6-й. Харько заспав. Петро його розбуркав; покликав похмелятись. Сергій попрохав росказувать далї, і Харько роспочав. Він оддав бранців на суд козакам і ті присудили: „своїх“—Конецпольского, Чаплинського і Виговського,—скарати на горло, а чужих—поклейнити, се б то: повідрізувати вуха, носи.

Потім постановили другого дня рушити на Поляків; ті почали тїкати. По великій січи їх загнано далеко за Дніпро. При повертанні, Харька запрошено депутацією з Чигирина до бенькету. Там подякували Богови та Харьку за поміч. Харько порадив перейти в підданство до Москви і попрохати відтіля гетьмана, щоб мати повний спокій.

Сам же поїхав до Січи і почав жити як ранїйше, потроху задираючись з східними-народами і грабуючи корчмарів. Але тут вийшла халепа. Москалї стали подивлятись на Січ косим оком і

хотіли її загарбати. Найшлись і приключки. Якісь гайдамаки пограбували московську казну, що її везли чумаки московському війську в Іверійський край. Винуватих не відшукали, а винуватили Січ. Потім Січ ходила на Кримську Орду, що позаганяла в козаків коні.

Все се звертало на Січ увагу Москви.

Якось Харько пішов на прощу до Київа; по дорозї стрівав багато московського війська і дивував ся, куди воно йде. Прийшов до Київа, очистив ся від гріхів; був у прекрасному настрої. Коли се приходить козак і каже, що Січ зруйнували Москалї; забрали Калниша, Глобу; всї запорозцї порозбігались, а його, Харька, Москалї шукають. Харько з козаком зараз утекли, знайшли декого з своїх, дізнались, що Січ зруйновано за неспокійне для сусїд і купцїв життє. Сїли на чайку, і попливли в море, бажаючи десь заснувати нову Січу.

В морі їх напала буря, блискавкою убило його двох товаришів, а самого прибило до берега.

На сьому оповіданнє Харька скінчилось. Сергій запрохав його жити в їх країнї, а поки що покликав до цариці, якій обіцяв усе про нього росказати.

Роздїл 7-й. Росказуєть ся про царицю Ганну, що сумувала і скаржилась на свою самоту. Прийшов Сергій, і вона росказала йому свій сон, а він їй про Харька, сказавши, що той має прийти до неї в гостї. Цариця заходилась над вечір чепурити світлицю. Другого дня прибралась гарно сама і ждала гостей. Вони прийшли. Побачивши Харька з вікна, цариця зомлїла... Харько був з себе показний і вдягнений прекрасно.

Гостї ввійшли до господи. Ганна дуже змішалась... На сьому і кінчаєть ся поема, а, може, тільки рукопис.

Читаючи сю поему, зразу почуваєш, що маєш дїло з чимсь знайомим, що її обвіває якийсь давнїй, типічний дух... І щоб вияснити його, і пригадувати багато не треба. Те джерело, з якого взято фарби і навіть основу фабули даної поеми, се знаменита Енеїда, але не первотвір, а переробка Котляревського. Вплив Енеїди Котляревського на українське письменство був дуже великий і ріжноманїтний: одним з прикладів його і є розглядена поема. Творчість Котляревського впливала то чулістю його пєс, то широтою запорозького розмаху та вульгарною підчас сміховинністю Енеїди.

Автор „Харька“ наслїдував останнїй і всьому, з нею звязаному.

На перший погляд можна подумати, що схожість обох творів випадкова і що її не може не бути. Річ в тому, що і автор „Харька“ Мішковський і Котляревський мали одне завданнє: намалювати пригоди Запорозця по зруйнуванню Січи.

З сього завдання випливала насамперед схожість фабули, але, що важливійше, виходила і схожість кольоріту. І тут і там малював ся образ Запорозця взагалї. сумного з-осібна, що мусив покинути рідний край і поневірятись, шукаючи нового притулку.

Малювати однакові образи та становища митцї з однаковим більш-менше світоглядом мусять приблизно однаково, — се закон світової творчости. Тому-то однаковість авторів обох українських поем могла бути лише випадковою. Але, при виясненнї ступня самостійности, треба вважати на широчінь спільних рамок. І в тім-то й дїло, що схожість обох наших поем занадто тїсна; у Мішковського беруть ся часом однакові подїї, виводять ся однакові особи, без яких можна обійти ся, і вживають ся детально схожі фарби, не ориґінальні для автора пізнїйшого твору. Все се ознаки невипадкової близини.

Взяти, наприкл., образ Харька, що

„Свитки, шапочки не мавши,
Де ішов, того не знав.
На йому штани порваті,
А з сорочки висять лати;
Тїло світитця кругом;
В його чоботи порвались,
Пальцї з них повитикались,
Чуть ішов не босяком.

Хиба не тими ж словами описує Котляревський ватагу Енеєвих товаришів, в яких

Убрання, постоли порвались,—

які

Охляли, нїби в дощ щеня!
Кожухи, свити погубили,
І з голоду в кулак трубили“. (ст. 17).

Хиба не тими ж словами описує Котляревський самого Енея, в якого

Нї сорочки не було...

„постолів чорт мав“, „мав без матнї одні холоші“, „та й те порвалось і побилось, аж глянуть сором, так світилось; свитина вся була в латках“. (ст. 32).

Жалкує Харько про те, що покинув рідний край;

„Що як би лиху годину
Сю попереду я знав,
Не покинув би родину,
Лучче там би пропадав“.—

І сї жалї є слова Енея в такому ж випадку—

„Коли б, каже, умер я в Трої,
Уже б не пив сії гіркої
І марне так не волочивсь“. (ст. 14).

І жалощі Харька, що

„Пропаду я тут, бідняка,
Як у ярмарку собака“,

нагадують жаль про Енея, який досягне Риму

„Хіба як здохне чорт в рові“. (ст. 13).

Вихваля Харько свій „кулак кріпкий“, від якого

„Не один полїзе рачки,
Як кому я дам носачки,
Буде тямити мене...

І се похвалянне нагадує стиль бойцїв Дареса і Ентела другої піснї Енеїди, де показуєть ся, як вони уміють давати „цибульки під ніс“. (стор. 18, 23).

Харькови пророкують, що він

Стане пановати
Матиме велике панство,—

І сї слова є слова пророкування Енеєви,—що

Заведе своє там панство;
Не малий буде він панок (ст. 13).

В роздїлї IV-м Харько обертаєть ся до Чаплинського з такою лайкою

Нечестивий,
Нехристе і бузувір,
Пакостний, стидкий, вискривий,
Ти не чоловік, а звір.
Що ти здумав се, питаю?

Се слова, якими лаяла Дідона зрадника Енея:

Поганий, мерзький, скверний, бридкий,
Нікчемний, ланець, кателик!
Гульвісо, пакосний, престидний,
Негідний, злодій, еретик... і т. д. (ст. 33),

Вельми характерний і епізод з відьмою, з якою прійшло ся мати дїло Харькови. Се цїлковита передача такого ж епізода Енея з Сівілою.

На що здавсь сей епізод въ поемі Мішковського? В „Енеїдї“ він має повний смисл, бо цїлком звязаний с усїєю долею Енея.

Сівіла потрібна для Енея, як проводарька в пекло, для одвідин батька Енея. В поемі про Харька відьма зовсїм не потрібна нї для чого,—автор ввів її тільки з наслїдування Котляревському. А ввівши, він наслїдував своєму попередникови і в подробицях.

Напр., в 3-й піснї Енеїди, Сівілла так рекомендуєть ся Енеєви

На світї всячину я знаю,
Хоть нї куди і не хожу,
І людям в нуждї помагаю:
І їм на звіздах ворожу,
Кому чи трясцю одігнати,
Од заушниць чи пошептати,
Або і волос ізігнать;
Шепчу—уроки проганяю,
Переполохи виливаю і т. д. (ст. 13)

Таку ж заяву про себе робить в 5 роздїлї і відьма Харькови.

З неба я зірки хапаю,
В погриб в глечики ховаю;...
. . . . . .
Що захочу, те і дїю,
Добре доброму роблю;
Як же лихом я повію,
То злим злого погублю.
Очі людім я відвожу,
Що де схочу, там нахожу;
. . . . . .
Покорм жіночкам справляю,
А коровам ізгубляю,
Молоко з стовпців дою.

Крім попереднього випадкового пророкування в 2-му роздїлї, відьма робить Харькови въ 5-му роздїлї спеціальне, за помочю свічада. Се—відгук такого ж другого віщування Енеєви, зробленого в пеклї (пісня 3, стор. 71). Тільки тут, замісць свічада, являєть ся горщик.

Третьою фіґурою, взятою разом з становищем з Енеїди: є в поемі цариця Ганна, якій відповіда Дідона. Становище однакове,—обидві були вдови, але про Дідону автор каже,—„бідняжка, що була вдова“. (п. 1а ст. 15). І у Мішковського цариця

Край вікна сидїла
І на сонечко глядїла,
Як заходило за лїс.
Тяжко дуже сумовала
І тихесенько вздихала
Очі ж налили ся слїз...

А через що?

Бо вона „без дружиноньки, сама“ (розд. 7).

Котлярський дає характеристику Дідоні,—

Розумна пані і моторна
Для неї трохи сих імен.
Трудяща, дуже працьовита,
Весела, гарна, сановита, і т. д.

Автор „Харька“ ніби має на меті назвати всї не названі Котляревським імена, перелїчуючи ознаки вроди Ганни. Вона (розд. 5).

Молода, весела, гарна
. . . . . .
Повнолиця, чорноброва,
Щічки так, як жар горять;
Тиха, смирна не сурова,
Губоньки, мов гомонять;
Темноруса, очі карі,
Ясні так, як нічью зорі і т. д.
Та й сама вона з умом.

Ждучи Енея,

Дідона рано ісхопилась,
А послї гарно нарядилась,
Взяла караблик бархатовий,
Спідницю і корсет шовковий
І начепила лапцюжок;
Червоні чоботи обула,
Та і запаски не забула,
А в руки з вибійки платок (п. І ст. 21).

У Мішковського теж цариця,

Прокинувшись раненько,
З милом вмила ся біленько,
Та й прибрала ся потом.
Надягла вона шовкову
Кохту с сборами рясну,
А спідницю грезетову
Мов, як з голочки, нову;
Білі нитяні панчішки,
Черевички з верху них
Від намиста шия гнеть ся,
На грудях хустина вьєтця... і т. д. (розд. 7).

Крім спільних фарб, для головних фіґур і їх становищ такі ж фарби мають ся і для инших місць обох творів. Велику ролю в них грає піяченнє і взагалї бенькетуваннє, і от на тих бенькетах у Котляревського завжде фіґурує цїла низка національних страв. Хто не памятає його

Свинячу голову до хріну
І локшину на переміну,
Потім з підлевою индик;
Лемішку, зубці, путрю, квашу
І з маком медовий шулик (п. І, ст. 18).

Відповідно сьому і в Мішковського подавали:

Холодець з ніжок у часці,
Що учора налили,
Жарину яєшню з салом,
А далї кутю з узваром і т. д. (розд. 2).

Потім рітуал молїння (у 3 роздїлї) перед бенькетом у Мішковського передає таку ж картину в другій піснї Енеїди.

Весь грубоватий тон „Харька“ нагадує ту ж особливість Енеїди. Повторюють ся навіть окремі місця.

Памятно, мабуть, усім типовий уривок про владу жінки над чоловіком.

Хоть чоловік і не онеє,
Коли же жінцї, бачиш, теє,
Так треба угодити їй,

Каже Котляревський (п. 3, ст. 47).

Сей вислов натяків вживає і автор „Харька“ в розд. 4-м.

Він писав: коли що теє...
Теє—то бач, он воно...
То з його руки онеє—
Бо задїяно давно.

Так писав ся конспіративний лист Виговського до Поляків.

З усїх наведених прикладів вивід можна зробити безперечно один: поема „Харько“, в загальних рисах своєї фабули, в обмалюванї дїєвих осіб, в тонї оповідання, трохи гуморістичному та вульгарному, навіть в окремих виразах, наслїдує Енеїду Котляревського. Зразком для автора буля вся Енеїда, але переважно перша її пісня, що по своєму змісту—приїзд Енея до Дідони—покриваєть ся таким же змістом поеми „Харька“, яка на сьому місцї й уриваєть ся.

Про можливий вплив Мішковського на Котляревського говорить не приходить ся: автор нашої Енеїди держав ся, як звісно, близько не тільки текста Вірґілія, але й Росіян—Осіпова-Котельницького. Таким чином факт впливу Котляревського можна вважати певним.

Але сим про поему „Харько“ говорить ся ще дуже мало. Фабулу свою Мішковський взяв у Котляревського тільки як раму.

а в сю раму він вставив свою власну картину, що й складає особливу цінність твору Мішковського.

Ся картина є наша національна історія, власне конспект її, і за сей зміст можна і вважати твір Мішковського нашою національною поемою,

В сьому смислї поема „Харько“ вигідно візначаєть ся від української Енеїди;—в останнїй сїмволїзуєть ся теж запорозьке козацтво по зруйнуванню Сїчи, але такий зміст закутано під покровом латинської традіції та дієвих особ. Про історичні події говорить ся тільки уривками, побіжно... В Мішковського ж не те,— в нього виразно змальовано становище України відносно сусїд— Поляків, Москалїв, Татар,—виразно росказано і пояснено ріжні історичні події.

Правда, до історичної точности поемі „Харько“ дуже далеко: вона повна анахронїзмів. Історія Харька, як се видно з тексту, є історія заснування чорноморсько-кубанського війська... Але хиба воно так одбуло ся? Через роман Харька з молодою імгертинською вдовою? Історія дає на се точні вказівки. А сама фіґура Харька...? Певно, що був такий кошовий, але не в ті роки, про які каже Мішковський. Які ж се роки? А власне, два віки—17-й и 18-й,—від Виговського до останнього зруйнування Сїчи. Кошовий на два віки—се, звичайно, абсурд. Але в поемі сеї абсурдности не видно, бо тут злито вкупу всї події нашої історії на протязї двох віків. Під час руйнування Сїчи були, по Мішковському, й Чаплинський, і Конецпольский, і Володислав, король польський. Чаплинського та Конецпольского представлено Українцями. Виговського скарано на горло, разом з ними; иншим магнатам польським повідрізувано вуха, носи и т. д. Се все безкрая плутанина, ясна для всякого. Історичної точности що до хронольоґії подій та істнування особ в поемі сливе нема нїякої. Але річ не в сьому.

Для мистецького твору історична точність тільки бажана, але не необхідна. В національній епопеї треба тільки більш менш точно передати дух доби, головні її поривання. І з сього боку поема „Харько“ вельми характерна і цікава. Навіть з помилками в іменах вона вірно передає різні суспільно-полїтичні поривання нашої історії.

В чім істота її, в чому національна траґедія України з 17-го і по сей вік? В соціально-економічному поневоленню народа і в денаціоналїзації культурних кляс. Народ шукав захисту в Мо-

скві, культурні кляси, більш свідомі, в Туречині та Польщі, менш свідомі—в Москві, і з сього здіймав ся внутрішній заколот; сим користували ся сусіди, прибирали до рук Україну і вели її до національного занепаду. З окрема, Запорозька Січ, що втручалась у той заколот і виставляла девіз волї, теж була більмом на оці у сусїд і, звичайно, як слабійша, мусила теж загинути. Така основа нашої історії передаєть ся виразно в поемі Мішковського. Полїтичне становище України у нього трохи неясне. Все ж таки видно, що вона більш менше самостійна. І при тому сполучена в обох своїх частинах сього і того-бічній. З причини честолюбства, де-хто,—як Чаплинський,—тягне до Москви; другі—як Виговський, до Польщі. Багато місця відведено в поемі їх партійній боротьбі. Але дїло не в них: події в Гетьманщині тільки поле, на якому розгортають ся симпатії автора до Запоріжа з його представником кошовим,—поле, на якому виясняєть ся історична роля Запорожа. Автор насамперед малює ідеали останнього. Се постійні поривання до спільности, рівности, волї.

Приймаючи вибір на Кошового, Харько рішучо заявляє (розд. 3).

Так глядїте ж, що добудем,
Тим дїлити ся не будем,
Зложим все ми в скарб один,
Хто ж за се зламає душу,
Задушить того не струшу!

Випускаючи унїверсал до козацтва, Харько (розд. 4).

Казав до свого писаря
Напиши, що наша воля,
Віра, правда, добра доля
Козакам всього милїш.

Навіть устами гетманських козаків автор говорить (разд. 4),

Рідний край, блаженна воля!
Вже хіба лихая доля
Нас заставить вас забуть.
Вас забуть—сього не буде,
В нас ще є такії люде,
Що за вас скоріш умруть.

Правда, Запорозцї не являють ся ідеальними людьми. Вони, напр., переборщують в визнаннї своєї гідности, заявлючи устами Харька, що „козак я, не мужик“ (розд. 3).

Вони також занадто сповнені вояцького духу,—і часом жорстокости. Харько, пир. (розд. 3) каже:

Іздить в Польщу, грабить драти,
Бить Жидів, Ляхів в плїн брати
Оцьому я добре знав.

Але дїло не в сих хибах, тимчасових і викликаних історичними умовинами. Річ в тих наведених демократичних ідеалах, що живили душу Запорожа і дали змогу Сїчі так довго проіснувати, З становища тих ідеалів встановлялись і відносини дїйсного Запоріжа і в творі Мішковського що — до різних сусїд. Вільнолюбцї козаки не могли бути в спільцї з грабівниками Татарами та арістократами-Поляками. Зоставалась одна Москва. З нею, в дусї льоґіки Б. Хмельницького, Сїч переважно держала згоду. Харькови батько—кошовий заповідає:

Сїч любить і бить Ляхів.
. . . . . .
Кримцїв, бридких голодрябцїв.
Та не руште Москалів (розд. 3).

Виговський теж радить: (розд. 4).

Москалів не зачіпайте,
Поли ріжте, та тїкайте.
Хай їм самий старший...

чекаєть ся слово „біс“, не зважуєть ся його сказати.

І врештї сам Харько, укоськавши Поляків, радить гетьманцям (розд. 6).

Москалям ви поклонїтесь
І в них милости просїть.
Депутатів ви збірайте,
До царицї їх пошлїте
Та просїть, щоб прийняла
Вас у ласку і защиту
Під свою Царськую свиту,
І щоб гетьмана дала.
Вас нїхто вже не обидить—
Царську знаєте ви власть?
Хоть на вік вас і наідеть,
Вам не дасть вона пропасть.

Такі відносини до Москалів кермувались одначе, не ідїлїчною чи плятонїчною до них любовою.

Запорозцї навіть, як каже батько Харька,—

Московських чумаків душили,—
Но нїхто не знав сього (розд. 3).

Потяг до Москви ясував ся надїєю знайти там забезпеку волї та добробиту України.

Слухав я царя й цариці,
Так за те все поляниці
Підїдали ми у смак.
Ми служили їм по волї:

Каже батько Харька

Коли хоч жить в добрій долї,
То і ти служи їм так (розд. 3).

Таке діпломатичне становище відносно Москви займає Запоріже і його Кошовий, і доки Москва дає змогу Українцям їсти духовні і матеріальні паляниці, доти промови Харька гучать сим утілїтарним москвофільством. Людина шукає, де краще.

Але от в історії Січи відбуваєть ся давно ждана катастрофа.

Так жили ми, каже Харько (розд. 6).

Щось довгенько,
Та не тямлю скільки лїт:
Завелось всїм хорошенько,
Все робилось в нас як слїд,
Хоть було коли зберем ся
З кримцями і подерем ся
Або иноді, під час,
В Польщі корчмареви трохи,
Виженем с сорочки блох:
Ну, та се не що для нас...

Над сим благодатним, на думку Харька, житєм грімнув грім: зруйнуваннє Січи. Москва давно хотїла знищити кубло вільнолюбців і, вибравши слушний час, се й зробила.

Підвалини для сього, вказані в поемі і придумані Москвою, мають у Мішковського історичну точність.

Кажуть, завважає Харько—(розд. 6).

Буцїм край могили
Коло теплянських лїсів,
Ми царську казну відбили,
І побили чумаків.
Ходим в Польщу грабовати,
А в Крим хана розбивати
Проїзду купцям нема;
Хто не їде, не проходить
В Запорожі смерть знаходить:
Буцїм тут ми, як чума.
Їх панам добра не має
Суміж з нами, що живуть,
Буцїм війско нападає
І їх з міста дальше пруть;
Що цариці ослушались;

В діло не в своє мішались;
Землю захопили їх—
Щоб ми ж трохи присміріли,
То вони так присудили—
Зруйновать за се нас всїх.

Скільки правди було в сих заявах Москви, всїм звісно, але факт став ся. Сїч було зруйновано назавжди. Відповідно сьому міняєть ся і настрій до Москви в Сїчовиків і кошового. Вони не захотїли приймати гостинцї—

Москальовські куцї клинцї (розд. 6).

Побачили, що їм не забезпечено волї і добробиту, і через те багато з них повтїкало до Турещини.

Те ж присудив зробить і Харько:

Як що так, кажу, то з нами,
Оцими, що тут, чайками,
Почухраймо відцїля.
Найдемо ми сїромаство,
Заведем десь знов козацтво
Тілько вже не в москаля.

Запорозцї з рідного краю, тепер в Росії, повтїкали; жили на чужинї по довго лїт, але більшість їх на сьому не спинилась. Любови до рідного краю в людинї не випечеш; вона тягне тебе на родину, як би там погано не жило ся. Через те в різні часи повертали ся назад до Росії і Запорозцї.

Щастя можна добувати й там, де стріваєш пригоди,—треба тільки вміти давати з ними раду.

Але автор „Харька“ мав на метї ідею зовсїм иншу, відносно давних днїв нашого краю. Він хотїв показати, що вільний дух не може погодитись з самовластю та еґоїзмом і що знищеннє кубла вільнодумцїв не є знищеннє самого вільного духу: він вихід для себе знайде.

Такий смисл розглянутої запорозької поеми. Вказуючи старі запорозькі ідеали і пояснюючи причину старих свар сусїдних народів, вона має не тільки історичне, а й вічно соціальне значіннє.

Вільний з вільним, рівний з рівним—се її гасло. Передаючи старий дух України, поема Мішковського має історичну цїнність, але чи має вона лїтературну? Чи являєть ся дїйсним придбаннем? На се треба відповісти позитивно.

Чого ми вимагаємо від поетичного твору, щоб назвати його більш-менш мистецьким?

Перш за все, стрункости та льоґічности в композіції частин, цілого. Вдруге, жвавости образів та відповідности їх ідеї; втретє, більш-менше художнього стилю, і в 4-х, коли твір віршованнй—плавности віршу, гучности рими. Всім сим вимогам хоч і в різній мірі, вдовольняє наша поема.

Насамперед, відносно композіції. Поема зістала ся твором невикінченим, але се не шкодить вражінню. Оповіданнє, поділене на кільки розділів, ведеть ся дотепною рукою. В кожному розділї своя окрема частина, що ніби представляє ціле, але тісно звязана з частиною наступною. Закінчуєть ся кожен розділ так, що виникає питаннє, а що буде далї,—сим годуєть ся наша цікавість.

Трошки, правда, утрудняєть ся увага довгим оповіданнєм (4-го розділу) про події на Гетманщині, але з трудного становища автор виходить звитяжно. Він робить перерву. Вводить в 5-ому розділї епізод про пригоди Харька з відьмою, вертаєть ся до перетятого оповідання в 6-ому розділї, і таким чином, зміною протилежностей, новиною, освіжає нашу увагу. Видно уже з сього погляду, що в особі автора ми маємо діло з досвідченою людиною, що зуміла продумати поодинокі ступнї своєї творчости і повести їх до одної мети—мистецької стрункости твору.

Видатним являєть ся він і з боку виконання образів. Правда, головні з них Харько, Ганна, відьма се відгук Енея, Дідони і відьми Котляревського, але се значить мало. Образи Мішковського не копія Енеїди, а тільки схожість. Хоч і в дусї К—ого, але автор „Харька“ малює їх своїми індівідуальними фарбами і в сьому смислї досяг більшої виразности, ніж в Енеїдї Котляревський.

Постать Харька в історичних і особистих справах, постать баби Тетяни не тільки, які відьми, але й господинї, і образ цариці Ганни,—се живі й типові фіґури. Особливо се треба сказати про образ Ганни, що наповняє собою весь останнїй розділ поеми.

Царицю Ганну намальовано високо-мистецькими рисами. Сумованнє про свою самотність, царські окрики на свого совітника Сергія, розмова про свій сон, жіноча цікавість при чутцї про появу Харька; приготуваннє до його стрічі і врештї страшне хвилюваннє перед і в мент стрічі з Харьком,—се можна оказа,ти, дійсні поетичні перлини.

Крім змалювання людей, автор показує теж уміннє передати красу і взагалї зяви природи. Одно слово, не аби який мистецький хист за автором поема треба визнати безумовно.

Внїшність твору теж не знижує його коштовности. Стиль його трохи попсовано вульґарністю, спадщиною Енеїди, але взагалї він робить вражіннє. Чимало розсипано ознак образности і виразности. Тон оповідання переважно рівний, епічний, хоч і з деяким лїрічностями. Вражають тільки русізми, але взагалї, лексика досить чиста, навіть глибоко українська. Є ряд слів, яких зовсїм не знаєш.

Чотиристопний хореїчний вірш досить плавкий; але рими красою і добірністю не визначають ся: часом більш подібні до ассонансів.

Беручи ж всї лїтературні прикмети сього твору взагалї, треба визнати його досить мистецьким і признати коштовним вкладом в наше письменство.

Яке ж він мусить зайняти місце? Насамперед історичне: як картина старого нашого часу, до 19 віку. З сього боку Мішковського треба визнати найближчим товаришем Шевченка в справі віршово-історичної творчости. І не тільки по формі, а й по духу: обидва дивились на наше минуле однаковими очима.

Але, крім часового, історичного елєменту, в новій поемі єсть і постійний, вічний,—в ілюстрації тої соціально-полїтичної ідеї, про яку сказано вище.

З сього боку даний твір мусить мати особливе значіннє Зазначаючи сей факт, мимоволї приходиш до нового питання, хто ж був автором сеї поеми?

Знати се просто цікаво, а в друге, з огляду на провідну ідею поеми, і важливо.

Хто міг так влучно зрозуміти дух того часу, хто міг так вірно оцїнувати відносини тодїшних національних стосунків і дати застереженнє на прийдешнє?..

Автор твору Яков Мішковський. Хто він такий? Відки? На се ми не маємо нїякої відповіди, і коли б вели дослїд в напрямі вияснення особи власне Мішковського, то певно б помилились.

На щастя сам рукопис показує шлях инший, На ньому, аж двічи, рукой, одличною від тексту, приписано—Якова Кукаренка, а одного разу ще доточено: „Черноморскаго генерала, бывшаго передъ смертью въ плѣну у Черкесовъ“.

Ся вказівка відкриває дослїдникови широкі перспективи.

Але чи вона ж вірна?

Різні міркування кажуть за її вірність.

Поему присвячено історії чорноморського війска; на Чорноморію, як на місце дії, вказують різні факти. Перше, назва народу, до якого прибив ся Харько,—„имгертинції“, трохи відмінене „імеретинції“; вдруге—назва їх столиці, виголошеної не повно, а скорочено... ис, — се б то Тіфліс; і в третє, пейзаж прийдешної оселї, який побачив у відьминому свічаді — Харько. Визначне місце в тому пейзажі займає подібна до Дунаю, велика, прудка, але не названа річка,—власне Кубань. Одже місце дії і герой—Чорноморія і Чорноморське війско, сї нащадки Запорозців.

Хто ж про них і про їх долю міг так широко писати, крім Кухаренка? сього великого нашого патріота, який присвятив уже Чорноморцям свою пєсу „Чорноморський побит“ (пристосовану до сцени Старицьким), присвятив ряд піветноґрафічних творів, надрукованих спершу в „Основі“, а пізнїйше, в 80-му роцї, окремою книгою в Київі.

Хто про Чорноморців міг писати так палко, з такою любовю як не сам Чорноморець Кухаренко?

Одже вся постать останнього говорить за те, що дану поему написав власне він.

За те ж говорить і другий побічний доказ.

Рукопис перейшов до О. Лазаревського з „Основи“, куди посилав свої твори сам автор, де обіцяли друкувати і иньші його твори, крім опублїкованих.—І напис про фамілїю Кухаренка теж вийшов з сфер, близьких до рано припиненої „Основи“. А хто більш „Основи“ був компетентний у знанні того, що псевдонїм Мішковського належить власне їх співробітникови, Кухаренку?

І третїй є доказ вдачі уже безпосередньої. Се зрівняннє поеми з иншими творами Кухаренка. Останнї не віршовані, але в „Чорноморському побитї“ наводить ся низка віршів,—факт, що й віршовану річ Кухаренко скомпоновати міг.

Стиль його творів за авторство К—ка (розд. 5) і відносно поеми „Харька“ свідчить теж. І в поемі і в нарисї К—ка „Пластуни“ (стр. 92, окремого видання) вживаєть ся рідке слово „банити“ в значінні „мити“; і в поемі (розд. 6) і особливо в нарисах К—ка „Пластуни“ (стр. 94) і „Вівцї та чабани на Чорноморії (стр. 106, 107, 108) вживаєть ся не зовсїм звичайне слово „жодний, жоден“ в смислї „кожний, кожен“. В поемі (розд. 6) і нарису Вівцї та чабани“ (ст. 120) вживаєть ся слово „клейнити“, яке не стриваєть ся у инших письменників. І нарештї в поемі (розд. 4) вживаєть ся слово „підбармоватись“—підробитись, взяти на себе

личину, якого нема нї в народній мові, нї в письменників, а про те воно вживаєть ся кілька разів в „Пластунах“ Кухаренка (стар. 91, 92, 95).

Але особливо для доказу однаковости осіб Мішковського і Кухаренка служить образ Харька. Саме імя Харька уже являєть ся для нашого питання віщовим. В Кухаренка в „Чорноморському побутї“ се імя стріваєть ся аж двічи: вперше,—таке имя носить Кабиця, а вдруге — про козака з сим іменем співає народня пісня.

Очевидно, і героя своеї поеми автор назвав Харьком не випадково. Се було імя, що по тим чи иншим причинам запало в душу поета і виливалось з неї по інерції.

Але подробиці описання Харька особливо впевняють нас в авторстві Кухаренка. Се власне в той мент, коли він, прибраний, іде на зобаченнє з царицею Ганною.

Звернїть увагу на його одїж (розд. 7).

На Харькови було:

Шапка сива невисока,
Із оксамиту вершок;
Шабля висить коло бока,
Через плечі був шнурок;
Пістолет за пояс вткнутий,
Мов в сметану обмокнутий
С камінцями, у сребрі,
Висли чухалка, ложешник
Відвертки, ріжок, *кулешник*.

Харько в сьому вбраннї цїлком нагадує образ пластуна, якого, в нарисї тої ж назви, навіть в тих самих словах, описує Кухаренко. От як, після нього, виглядає так близько знайомий йому чорноморський пластун (ст. 95).

„Наші пластуни одягають ся в черкеську одежу і, під їх бармуючись, запускають бороди, хто хоче; на поясї ремінному носять: кінжал з ножем, жарівницю, чабалтос, *кулешницю*, *відвертку*“.

З усїх наших догадів можна тепер, здаєть ся, зробити вивод, що Яків Мішковський і Яків Кухаренко особи тіж самі. Тільки владаючи даними Кухаренка, можна було написати твір, подібний розглянутій нами поемі. Стверджуючи свій висновок, ми все ж таки не можемо не спинити ся перед деяким сумнївом,— а чому ж Кухаренкови треба було вдаватись до псевдонїму?

Але сей сумнів ваги не має.

Причини псевдонімности бувають різні, і ворожити, яка з них мала місце відносно Кухаренка, немає власне потреби. Але можна з деяким правом указати й на ту, що у всіх народів і в усі віки відогравала в письменстві велику ролю, — се небажаннє притягати на себе різні неприємности від сильних „мира сього“.

В поемі Кухаренка, як на ті часи, було досить непевного матеріалу. Досить було різкого обміркування московської політики на зборах у Чаплинського; досить було провідної ідеї про несправедливість вживання що-до України „куцих клинців“.

А що й сам автор чув, як твір його занадто вільнолюбний, се видно не раз в поемі,

В одному її місці, торкнувшись недругів козацтва та кар їм за скривдженнє останнього, поет висловлюєть ся натяками та вдаєть ся до виразного многоточія.

От сї його слова:

Лихо виросло на світ
Для кого ж? для нас, козацтво...
А для *тих?* небесне царство
Тут, а там? там, мабуть, ніт.

Хто се „ті“, догадати ся можна.

Малюючи потім тяжке становище простих людей, автор хоче сказати щось гостре про панів, але тільки починає: „а пани“... і ставить далї три ряди точок, ясних всякому.

Говорючи потім устами Виговського проти Москалїв і заказуючи їх чіпати, автор поеми, навіть заховавши під псевдонїмом, не важить ся сказати про них всього, що думає „Хай їм самий страшний“... говорить він і не договорює слова „біс“, яке приходить ся по смислу і по римі „лїз“,—а натомісць ставить спасенне многоточиє... Далї автор, очевидячки, хоче заховати і місце дії поеми: не називає Кубани, переинакшує имеретинців, не каже Тифлис, —а тільки закінченнє „ис“.

З сього всього можна думати, що до псевдонїма Кухаренко вдав ся із опаски, і остання мала підставу.

Кухаренко займав видатне служебне становище; він був ґенералом, навіть наказним атаманом війська кубанського; і він служив у часи Миколи І-го, що був ворогом автономічних поривань, що мав на призрі особливо старих бунтівників — військо запорожське. Жив у той час, коли зруйновано було кир. методієвське товариство, а членів його покарано. Кухаренкови було чого

опасуватись, він і без того міг дати проти себе неприємний матеріял уряду. Він був у приятельських відносинах і запомогав грішми тогдішньому „державному злочинцеви“ великому Шевченку. При таких умовах демократичний ґенерал, щирий друг свого краю, мав підставу заховатись під псевдонїм, щоб своєму краю послужити ще більше.

Такий наш погляд на автора і на инші питання, що звязані з сим твором Мішковського-Кухаренка. З факту авторства Кухаренка можна було б зробити кілька виводів широкого соціольоґічного значіння, важливих і взагалї, і для даного часу.

Особливо цікаві виводи можна було б зробити з факту високого служебного становища поета і висловлювання ним думок згаданої вільнолюбної вдачі. Але сї виводи не стоять в прямому звязку з розглядом самого твору.

Зробимо висновки вузчі, що випливають з нього самого. Сей твір, незалежно від всїх його лїтературних гідностей, має велику симптоматичну вагу.

Він показує, що в 30 роках наше письменство виразно виявляє ідею козакофільства.

Що ще живі старі лїтературні традиції, що розпочата Котляревським справа національного нашого відродження не є жарт, а підтримуєть ся людьми солїдними і навіть з риском за свій добробут.

Поема Кухаренка се живий свідок і памятка початку сього відродження.

Світ вона побачила дуже пізно, але значіннє має й сучасне.

Хай же увага наша до сього коштовного з усїх боків твору буде посмертною нагородою авторови, що в тяжкі часи нашого національного життя підтримав його своєю некорисливою і благородною запомогою.

Харько, Запорозький кошовий

въ стихахъ на малороссійскомъ языкѣ.

Сочиненіе **Якова Мѣшковскаго.**

Сперва не лай,
Читай!
А прочитаєш,
Як знаєш.

ГЛАВА I.

„Ну, хіба один без долї
Народивсь на сей я світ;
Жив мов як билина в полї,
І не мав кінця сих бід.
Сжаль ся, доле, надо мною,
Над козацькой головою,
Сжаль ся, окажи себе.
Прилини до мене з неба
Дай, чого тепера треба,
Щоб я памятав тебе.
Чи уже і ти від мене
Відсахнула ся на вік;
Не цурайсь, рідненька нене!
Я такий же чоловік,
Тільки талану не маю
І на світї погибаю;
Гине бідна голова.
Доле! де ти? Хоть озви ся;
Сжальсь, на мене подиви ся,
І почуй мої слова.
Нїт, нема менї одвіту,
Тілько лїс шумить кругом;
Де хожу по білу світу,
Я не відаю о том.
Люті звірі! ви скажіте
І менї шлях укажіте
Де іти із сих лїсів.
Все мовчить—о Доле мила!
Чом мене ти не втопила,
Як я синїм морем плив!
З Запорожжя мандрувавши,
Долю так Харько вмовляв,
Свитки, шапочки не мавши,
Де ішов, того не знав.
На йому штани порваті,
А з сорочки висять лати;
Тїло світить ся кругом;
В його чоботи порвались,
Пальцї з них повитикались,
Ішов чуть не босяком.
Хоть прохав він долю гарно,
Та щось бач не помогло;
Бо во всю дорогу хмарно
Дуже на дворі було.
Сонце де коли являлось,
Тай у хмару впять ховалось,
Так як заяць у байрак.
Все дощі тодї лили ся,
Бачиш, мов як наняли ся,
Тілько щоб обмок козак.
Нічю блискавка моргала,
Дуже грім тодї гремів,
Халепа така настала
Що йти дальше він не смів,
Сам не знав він, що робити,
Дальш іти чи відпочити,
Бо вже трохи утомивсь:
Нї, сказав, піду на гірку,
Чи не нашле Бог хатинку,
Щоб я трішки обсушивсь“.

Потім він, зібравши мочі,
Дальш попхав ся по дощі,
І хотя б хто виткнув очі,
Не побачив би в ночі.
Він тоді ішов не швидко
Тим, що йти по калу гидко,
Коли дивить ся—аж ліс;
За ліском огонь світив ся,
Від сього він так зрадів ся,
Що пять раз перехрестивсь.

Ну, гаразд, що не остав ся
Ночувати на дощі;
Сам з собою він мовляв ся,
Мабуть, ляжу на печі,
До тії прийшовши хатки
І впросившись в пані-матки,—
То-то гарно там засну;
Завтра ж на зорі уставши,
І своє сухеньке взявши,
Розпитавшись, дальш суну.

Довго йшов тію горою,
А далї спустив ся вниз;
Став, кивнув він головою,
Та і почвалав у ліс;
Через ті він йшов байраки,
Де всесвітні розбішаки
Кочовище заняли;
Сумно сови де кричали,
І людей усе лякали
Страшно де вовки вили.

Темний ліс сей перебігши,
Він в густїший ще попавсь,
І свій шлях тут загубивши,
Довго по йому слонявсь;
Дальш іти—кущі високі,
Назади—яри глибокі,
Там остать ся не хотїв;
Він налїво повернув ся
І на щось як спотикнув ся
Тай у яму полетїв.

Він задумав ся в тій ямі,
Як на човні сїрий пес,
Або так як вовк в капканї,
І трусив ся зляку весь;
Більше від того трусив ся,
Що ідучи обмочив ся
І у хату не попав,
У якій хотїв бувати
І на пічцї ночувати;
А далї він так мовляв:

„Ну, як гарно йшло іспершу,
А тепер глянь, як на сміх,
Я попавсь, мов сом, у вершу,
Або так, як кіт, у міх;
Вже відціль не вилїзати,
Мабуть тута кулїкати,
Поки жаба цицьки дасть,
Пропаду я тут бідняка,
Як у ярмарку собака,
І нїхто не буде знать!

Що як би лиху годину
Сю попереду я знав;
Не покинув би родину,
Лучче там би пропадав,
Нїж тепера тут сидїти,
З голоду в кулак свистїти,
Як злодюга у тюрмі;
Темно тут, куди не глянеш,
Холодно, хоть де ти ляжеш,
А свиток нема в землї“.

Потім слуха, аж на дворі
По свинячій щось кричить,
Се несуть, мовляв він, вори,
Або ж вовк свиню тащить“.
Тілько що хотїв піднятись
І подальше заховатись,
Як тут щось на його плиг;
Кріпко так його забило,
Що на землю аж звалило,
І він там, бідняка, лїг,

Так, кажу і в нас ведеть ся;
Тілько вздумай порадїть,
Глянь—біда тобі складеть ся,
Ну і начинай тужить;
Нїт того, щоб погуляти
І молодость споминати,
Коли станемо старі;
Вже нема в козацтві долї,
Поживем тепер ми в горі,
І усї, як комарі,

В осени і ми послизнем,
Бо вже щастя не видать,
Вже було, і більш не діждем,
Тілько будем споминать.

Бачиш, як тепер настало,—
Що добро зовсїм пропало,
Лихо виросло на світ;
Для кого-ж? для нас, козацтва;
А для тих?.. небесне царство
Тут, а там?.. там, мабуть, нїт.
Не одні ми так сумуєм,
Часто плачуть і пани;
Ми від того більш горюєм,
Робим що весь день самі;
Ім би нїчого журитись,
Тільки б знали веселитись,
Є робить у них кому;
Пють, їдять що дня ласеньке,
Спати йдуть вони в тепленьке,
Та і є ходить в чому.
Нас, хто схоче, той полає,
А під час іще й побє;
Хоть що маєш, відтягає,
Тілько схоче, мов своє—
Ось сїкнись за те прохати,
Не потрапиш утїкати,
В шию як турнуть тебе;
А пани . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
Що се я... простіте, братця,
Не в своє зовсїм вмішавсь.
Вже назад пора вертать ся,
Бо я дуже забрехавсь;
Треба вже своє начати
І усе те розказати,
Що робилось з козаком,
Як на його хтось ввірвав ся,
І він по землї валяв ся,
Нічю в ямі, кімяхом.
По землї валявсь він поти,
Поки трохи очуняв,
Бач, було не без моркоти
Поки із землї устав;
Бо не знав того, що впало,
І його перелякало
Так, що трохи не скрутивсь;
Хоть трусилось в його тїло,
Но піднявши ся, він сміло
Скрізь по ямі подививсь.
Зирк в куток, огнї мелькають:
„Де сказав, вони взялись?
Мабуть тут чорти витають,
То ж то в карти завелись.
„Нїт, живуть тут розбішаки,
Поховавши ся, як раки
Мабуть дїлять ся добром;
Так менї ж не миновати,
Доведеть ся мандрувати
Завтра вітци голяком,
Вже ж не дам ся поти в руки,
Поки буду я живий,
Набереть ся де хто муки,
Бо є ще кулак кріпкий;
Не один полїзе рачки,
Як кому я дам носачки;
Буде тямити мене;
Буде довго памятати,
Як свитки з людей здирати,
Щоб глядїв періш своє“.
У кутку однім стоявши,
Так з собою розмовляв,
І багатем налякавшись
Тим, що в ямі замелькав;
Довго ворів дожидав ся,
А до них іти бояв ся,
Тай не знав іще куди;
Потім трохи ободрив ся,
І як Богу помолив ся,
Де блищить, пішов туди,
Тілько до того доходить,
Руку простягнув узять;
Не огонь, вовків знаходить,
Тут не знав вже, що начать.
По кутках вони сидїли
І очима так світили,
Мов як де горять свічки;
Зляку що не знав начати,
Чи кричать чи вже мовчати,—
Бо віттіль нельзя втїкти.
Сумно там сидїти стало,
Волос в гору весь задравсь;
Тїло в його все тремтало,
Так то дуже їх злякавсь.
„Ну, промовив він, вже знаю,
Доходивсь тепер до краю;
Не пропав я від людей,
Так у сїй проклятій ямі,
У якій сижу з вовками,
Пропаду від сих звірей.

Но Бог милостив, ще може
Не загину я і тут;
Він Творець! менї поможе
Вийти вітціль як небудь".
Положивши ся на Бога,
Він не чув, яка трівога
Там була крізь цїлу ніч;
Тілько думав: „заверну ся
І цариці покорю ся,
Сплюндровавшій всю їх Січ".

ГЛАВА II.

Під тим лїсом на долинах
Люди в хуторах жили,
Хоть в мізерненьких хатинах,
А довільні всїм були.
Хлїб і сіль у них вела ся,
Тай горілочка пила ся,
На тощак у празники;
Як схотять щоб погуляти,
Або вмерших поминати:
То гуляють мов панки.
З сих людей були охочі
За звірюкою ходить,
Не було того дня й ночі,
Щоб їм не вдалось вловить;
Скрізь в них капкани стояли,
Там і вовківнї копали,
Щоб попав який туди;
Зверху клали поросята,
Щоб збігались, небізчата,—
На себе не знав біди.
З сих то ям в одну піймав ся,
Нічю йдучи, наш козак,
І з вовками мірковав ся,
Хоч і рад був ім не так;
Но що маєш, бач, робити—
Як би моч була побити,
То усїх би він поклав;
Но не час там розсуждати,
Треба з ними ночувати,
Хоть від страху і тремтїв.
Мабуть ще десь завалилось
Щастя трохи в козака,
Бо як сонце появилось
І застало бідняка
Із вовками в тій ковбанї,
То охотники заранї
Йшли поснїдавши у лїс;
Як прийшли до тої ями,
Де сидїв бідняк з вовками,
То один туди підлїз.
В яму зирк, хтось показав ся,
„Гей, сказав, мушкет сюди".
Тут козак наш обізвав ся:
„Я се, не зробіть біди.
„Підождїть, сказав, постійте,
„Ради Бога не убійте,
„Витягнїть мене на світ;
Хай вовкам нечиста мати,
А мене скоріш до хати,
Відци витягши, возьміть.
Вже я страху тут набрав ся
Вже чуть теплий, чуть живий;
Звірем сим налюбовав ся,
І уже я сам не свій.
Бійтесь Бога, свобонїте,
Витягнїть, на світ пустїте,
Збавте душу від гріхів;
Збавте, братця, від звірюки,—
Ось подайте лиш ви руки,
То оставлю я врагів.
Так прохавсь козак із ями
У людей тих, що прийшли;
Зляку цокотїв зубами,
Ім же рад був, що найшли;
Знав бо певне, що ізбавлять
І вовків усїх подавлять,
Як котів, піймавши в міх;
Нїчого боятись буде;
Звір не зїсть, бо добрі люде
Згинуть не дадуть від них.
Чи тебе лиха година
В сю ковбаню занесла?
Ті сказали, „бач, скотина,
Як сюди ти забріла?
Чи чортяки пхнули в плечі,
Чи ти сам, як дурень з печі,
З дуру покотивсь сюда?
Чи ти мабуть заблудив ся?
Або ж цупко так напив ся,
Що не знав іти куди?
Лїзь сюди, суклятий сину,
Поки лїзінь не лизнув;
На, хапай отсю дрючину,

Та держись, щоб не сприснув“.
Взяв ся він, а ті смикнули,
І його, мов куці, пхнули,
Тільки з ями загурчав.
Витягши, вовків побили,
І як шкури полупили,
То один йому мовляв:

„Ми питать тепер не станем,
Відкіль ти і хто такий;
Хто б не був, ми все узнаєм:
Бо не свій брат добрий кий.
Бачим, ти не вовкулака,
А якийсь небудь бурлака
С каторги сюди утїк;
Або ж ти подавсь з заброду,
Не дождавши ся розщоту:
Або ж злий ти чоловік.

Хто б ни був, ми розпитаєм.
Ну, ходїм, сакви бери;
Дома все від тебе взнаєм,
А тепер не говори“.
Се сказав, забрали шкури
І відтїль вони шморгнули
Манівцем чрез лїс на шлях.
Ідучи усї мовчали,
Буцїм ті, що конї крали,
Або як трусливий лях.

Вийшовши із лїсу швидко,
Харько глянув на боки,
Дивить ся, аж хати видко:
Нї, вже не зїдять вовки,—
Він у слух сказав бурлакам,
Віддасте хіба собакам,
Та і то як убєте,
Ласки в вас коли немає
І гріха не почитає

З вас нїхто, а кров пєте“.
Цить, чи чуєш, більш нї слова,
З грозом з тих один сказав,
Сказано, що вже у вора
Так язик, як пустомлин;
Бреше, що і сам не знає;
Бачиш, буцїм залякає
Трохи віку вкоротать;
Нїт, лихий, негідний сину,
Ось іди лиш в сю хатину,
Що за люд ти, мусь сказать“.

В хатї тій сидїла мати,
А жінок їх не було;
Хоч стара, а щоб гуляти
Ій на думку і не йшло;
На печі собі сидїла
І починочок вертїла.
Як синки туди війшли,
То вона до них з за печі,
Мовила такиї речі:
Де сього ви узяли?
Утїкає він від лиха,
Та не скоро учисне;
Бо не так від його сплоха,
Із людей всяк улїзне.
Буде ще він горювати,
Поки стане панувати
Над тими ж, що панував;
Матиме велике панство;
Він збере своє козацтво,
Даром, що порозпускав“.
Як вона їм се казала,
Наш Харько подумав сам:
Хто вона така, що знала
Те, що був козацький пан?
І зараз хотїв питати,
Що йому тепер начати;
Як би їсти не хотїв;
А то став єї просити:
„Мамо! дай що закусити,
Бо вже днїв з пять я не їв“.
Тут стара, не бувши злою,
Зараз з печі потягла,
І пляхуточку з сїрою,
Виняв з скринї, піднесла:
„На лиш, сину, випий чарку,
Я затим кликну Одарку
Варева на стіл подать;
Ви, синки, з ним погостюйте,
Випийте і почастуйте,
Щоб не скушно дожидать“.
Се сказав, пішла із хати,
А один з них пляшку взяв:
Будь здоров, як маїм звати,
Та не сердсь, що попіняв,
Як із ями витягали,
Ми тодї тебе не знали,
Хто такий і відки ти;
А тепер будь нам знакомий,

Їж як дома, пий по повній:
Тільки нас не осуди".
Як пили вони по чарці,
На закуску подали:
Холодцю з ніжок, у чашці,
Що учора налили;
Жарену яєшню з салом;
А далї, кутю з узваром,—
Тай стара ввійшла туди ж:
„Призволяйте ся, сказала,
Я ось ще поріжу сала:
Ке сюда лиш, сину, ніж".
Дяковать, старая мамо,
За твою за хлїб і сіль;
Не трудись, тут є чимало,
Та і се прийми відціль;
Бо вже вволю попоїли,
Хоть і дуже ми хотїли;
Ну, як би тепер ще так
Де було лягти гарненько,
І заснути хорошенько,
З горя мов, сказав козак".
„Се ти правду, брате, кажеш",
Із синів один сказав,
Пий же ще, а потім ляжеш,
Бо навдаку нічю спав;
Тай невидано, щоб в ямі
Бувши вмісті між вовками,
Спав хто, буцїм між людьми;
Тілько се тобі досталось,
Тай тобі навдаку спалось
Поки аж прийшли і ми.
Тут тобі не помішаєм,
Поки схочеш, поти спи;
Ми і самі полягаєм,
Бо тепер хоч не роби;
Бачиш, вечір вже на дворі,
Нічю роблять тільки вори,
В шию нас нїхто не бє.
Завтра, брате, як устанеш,
Ми зберемсь, а ти роскажеш
Про козацтво нам своє".

ГЛАВА III.

З лихом хто спізнавсь хоть трохи
І одбув ся від його;
То уже і нічю блохи
Не кусатимуть того,
Та бува як випє чарку,
А до того ще хоть з парку
Не уваживши ковтне;
Хоть би лїг на голій лавці,
А не тільки на подушці:
Певне той уже засне.
Так і наш козак, блудяга,
Від вовків як увернувсь,
Лїгши на печі, бідняга,
Ніч коли прийшла, не счувсь.
Спав він буцїм як убитий,
Вставши ж, мов несамовитий
З ранку до обід ходив,
Покп аж не похмілив ся,
Бо учора перепив ся
З радости, що втїк вовків.
Тай хозяйство підгуляло,
Те в яких він ночував,
І собі довгенько спало,
Лїгши там, хто де попав.
А проспавшись повставали,
І довгенько сумували;
Ссали серце їх пявки;
Де хто пив з похміля воду,
Де хто з них, надувши морду,
Їв солоні огірки.
„Нїт, нїчого, брате Федьку",
Старший з них сказав Петро,
Ке лиш на закуску редьку,
Та горілки хоч з відро;
То воно мабуть получша,
Зараз з нас усяк подужча,
Піде дїло по ладу;
Бач, і гость наш зажурив ся
Тим, що ще не похмелив ся;
Я ж головки не зведу".
А Федько і сам скривив ся,
Рад до торгу він сього;
Рад, бо вчора добре впив ся,
І живіт болїв в його.
Взяв він зараз барандійку,
Штоп і пляшку, потім лійку,
Тай скоріше у чулан;
Відіткнув він чіп в баріла,
І горілка задзюрила
Через край аж у казан.

Притаскав горілку в хату,
Чарку з мисника подав
Старшому свойому брату,
Той же трійцю прочитав,
А за ним усї молились,
Хоч потроху і кривились;
Потім сїли по місцям.
Подали їм на закуску:
Огірків, печену гуску—
Мов яким небудь панам.
„Що ж нїхто не начинає“?
Старший брат Петро сказав;
Чом нїхто не наливає,
Все коли б бач, вам подав.
Надули ся, як индики;
Сидите, повішав пики,
Мабуть дзвонить в голові.
Федоре, ти меньший з роду,
Пий горілку, пий як воду,
Та неси таки й менї“.
Випили вони по чарцї,
Потім згодом по другій;
Зїли мяса по ковбатцї,
Як ось гульк—іде Сергій
Сват, а з ним кума і сваха
Шурин Дорош, Клим, Домаха,
Пимен, Васька і Улас:
„Будьте — здрастуйте“ — сказали,
Тай і хлїб на стіл поклали,
Дякуєм, сїдайте в нас“.
В слїд ввійшла за ними в хату
Мати Федора, Петра:
„Будь здоров, сказала, свату,
Будь здорова ти, сестра;
Ну, насилу вас дождались,—
Дякую, що догадались
Ви самі прийти до нас.
Сядьте ж трохи віддихнїте,
Випийте і закусїте;
Сядьте бо, просю я вас“.
Зараз тут взяла штоп в руки,
Стала частувати їх:
Випийте, сказала, внуки,
Ви із рук тепер моїх.
Пийте дїти, поки живі,—
Та змагають ваші жили;
Я й сама колись пила,
Ну лиш, свату, пий повненьку
Чарочку отсю маленьку,
Поки більшу не найшла.
Сват потяг, за ним всї рядом
Випили по чарцї тій;
Після того трохи згодом
Випили і по другій,—
Там по третїй—і по більше,
Тай і начали смілїше
Між собою розмовлять.
Жіночки сперва стидились,
Бо пили та все кривились—
Потім стали потягать.
„Щож отсе, сказала сваха,
Петре, жінки не кликнеш;
Бач який же ти тімаха,
Тілько сам із нами пєш.
Клич лишень свою Одарку,
Тай і Федорову Варьку;
Клич, нехай сюда ідуть;
З ними бачились давненько,
І не так то вже скоренько
Гості сї до вас прийдуть“.
—„Прийдуть всї, тривайте, згодом,
Відвічав на се Петро;
Я послав тих за народом,
Вмістї щоб дїлить добро;
Вмістї з нами всїм попитись,
Погулять, повеселитись,
Та послухать козака,
Що найшли ми вчора в ямі;
Він сидїв там сам з вовками,
Мабуть танчив третяка“.
Тільки се сказав, як разом
Хуторяне всї прийшли,
Ті з горілкою, ті з квасом,
Де які ж винце несли.
Поздоровкали ся,—сїли;
Хто хотїв, пили і їли.
А потім всяк замовчав,
Бо Сергій дав знак рукою,
Щоб нїхто і головою
Не хитнув, а наслухав.
Тут козак устав від печі,
Став між миром і начав
Мовити такиї речі:
„Люде добрі! як попав

Я сюди, вже може чули,
Бо лихі мене упхнули
Нічю в лїсї в вовківню.
Я блудив вночи, таскав ся
По горам лїсам шатав ся:
В яму ж впав, як на пеню.
Де, скажіть, я проживаю,
Де тепер нахожусь я?
Бо нічого я не знаю,
І яка отсе земля?..
Будьте ласкаві! скажіте
І мене развеселїте,
Я всю правду розкажу:
Розкажу вам відкіль родом
Я, з яким живав народом;
І розказом угожу".
Ти попав між люд хрещений
І живеш у Имнгертин;
Клим сказав—„о! навижений,
„Ти не знаєш нас один;
Нас народ усякий знає
І за хліб—сіль почитає;
Ми живем всї як брати,
Хоть бува й деремся часом,
Так за те їмо борщ з мясом
Вмістї всї як бачиш ти.
Тут козак, перехрестившись
„Слава Богу!" в слух сказав
І людям тим поклонившись
Так росказувать начав:
Православні Имнгертинцї!
І ви чесні молодицї!
Знайте всї ви: „я козак;
Не послїднїй я і родом,—
Все почуєте ви згодом,
Де чім був, коли і як
Там, далеко, де Поляки
І москаль лихий живе
Там де Кримцї гольтїпаки,
Там де річка Днїпр тече,
Там де самиї пороги
В чистім полї, без трівоги,
Запорозька сїч була;
Славна з предків козаками
Славилась вона і нами:
Та тепер уже збрела.
Там родив ся я на волї
Батько мій був кошовим;
Ріс і жив я в чистім полї
І завівсь кошем своїм.
Жив я між таким народом,
Що хапає пулї ротом,—
Тай і сам того поняв;
Їздить в Польщу грабить, драти
Бить Жидів, Ляхів в плїн брати
Осьому я добре знав.
Раз ми вечером зібрались
До коша мого в пяти
І сидївши міркувались
Як-би до Ляхів пійти.
Я, роскинувши ворожку,
Загадав: яку-б дорожку
На сю ніч зібрати нам?
Чи на лїво, чи на право,
Чи степом чухрати прямо,
І чи буде вдача нам?
Подививсь—не гарно впало,
Я ізнов заворожив;
Що-ж, подумайте, сказало?
Дома щоб пересидїв.
Сам собі не довіряю,
Односума прикликаю
І кажу: а на лиш ти...
Загадав—нема удачи.
І дадуть Ляхи нам здачі
Мабуть не минем біди.
Вже що буде—будем знати;
Смерти ж нам не миновати
Нуте лиш шкиньки сїдлати
Тай і в добрий час чухрать.
Глядь на шлях, аж щось куріло,
Пил несло, мов що горіло,
Коли се біжить козак,
Кінь під ним покрив ся милом,
Сам, як чорт, запачкавсь пилом:
Біг бо дуже неборак
Як прибіг, сказав він: „Харьку"
Годї тут бурлакувать;
Їдь лиш в Сїч, скорійше, батьку,
Та захожуйсь панувать.
Ти не чув, що там зробилось:
Все козацтво засмутилось,
Бо твій батько, кошовий,
Занедужав, чихирює
І навдак переночує
Сюю ніч—бо чуть живий".

Не баривши ся нї мало,
На коня схопився я,
І чуть-чуть світати стало,
Як прибіг до куріня.
Зараз вскочивши у хату:
Будь здоров, сказав я, тату,
Чи живий, чи вже помер?
„Ще живий, озвавсь він, сину,
Но вже, мабуть, вас покину“.
Тай і сльози він утер.
„Сину мій, моє дитятко!
Сядь до мене, пригорнись;
Сядь, сказав покійник-батько,
І за мною не журись.
Слава Богу! Жив я в сїчі
Невидавши лиха в вічі,—
Ти ж з козацтвом не минеш,
Не минеш його, я бачу.
І за вас журю ся, плачу.
Як помру я, спомянеш.
Слухай, сину: все козацтво,
„Просять всї мене об тім,
„Щоб тобі віддати панство
І щоб ти був кошовим.
„Становись, я завитаю
І тобі заповідаю:
„Сїч любить і бить Ляхів.
Ріж Жидів, Татар поганців,
Кримців бридких голодрабців
„Та не руште Москалів.
Дїд мій, батько їм служили
„Та і я державсь того;
„Чумаків хоть і душили,
„Ну, нїхто не знав сього.
„Слухав я царя й царицю,
Так за те все паляниці
Підїдали ми усмак.
„Ми служили їм по волї;—
Коли хоч жить в добрій долї
То і ти служи їм так.
„Сину Харьку!—умираю
„Слухай, слави не втеряй,
„Се послїдне завитаю.
„Харьку, сину мій—прощай“
„С словом сим він з тїла душку
Випустив. мов с клїтки птушку,
І холонути почав.
Кличу: тату! він не чує
Хай покійничок царствує“.
Піп минї на се сказав.
Хай йому небесне царство,
Всї в одну сказали річ
„А тобі, Харько, в гетманство
Віддаєм ми нашу Сїч“.
Потім батька поховали
І як відотпоминали,
То сказав я козакам:
Знайте, братця, предки наші
Одної держались каші
Так держать ся треба й нам.
За Царя, за сїч і віру
За маєтности свої.
Будем різати, брать невіру—
Се вам правила мої.
Так глядїте ж, що добудем
Тим дїлити ся не будем,
Зложим все ми в скарб один;
Хто-ж за се зламає душу,
Задушить того не струшу,
Вірте: будь я скурвий син!
Тут старшини всї сказали
„Бути, буть на віки так“
Козаки всї закричали,
Що сьому з них рад усяк;
Потім всї ми розійшлися
Хто що знав, тим занялися
Все пішло в нас по ладу;
Хоть Ляхів і навищали
І Жидків, під час, ми драли
Се ж не ставили в біду.
Раз колись зійшлись ми в Сїчі
Побалакать за своє
Як ня-ня гінець нам в вічі
Тай папір менї дає
Видкіль се?—„із Гетьманщини
Пишуть вірниї старшини
„Просять, молять, не подай
Батьку! плачу й я на старість
Підожди, вам Бог дасть радість
Писарю,—а на, читай.
„Запорозькому Гетману
„І низовой сторони
„Найвельможнїйшому пану,
„Бьють чолом всї старшини
Батьку! Мусим се писати
І покорнїйше прохати:

Зділай ласку! уступись;
Бо Батурин з Чигирином
С старостами з скурвим сином
Під Поляків піддались.
Вже Чаплинський з Конецпольским
Всю Гетьманщину мутять
З писарем своїм Виговським;
І того вони хотять,
„Щоб ми вольность затеряли,
„Під Ляхами вік кінчали
„І холопи їм були.
„Божу віру, святі лики
„Повернули в католики
„І скрізь Унію ввели.
„Владислав король поляцький
„Гетьманщину обложив,
„І порядок наш козацький
„На свій лад перемінив
„Він хваливсь:—заковирсую
„Запорозців розруйную
„І усіх займу їх в плїн;
„Знатимуть вони-сукляті
„Як моїх Поляків драти—
Так сказав усім нам він“.
Гум!.. сказав я: чули, братця,
Пищуть що отсе до нас?
Нуте лиш і ми збирать ся
Та задаймо добрий квас.
Хай Ляхи його скоштують,
І с похміля пошанують
В чистім полї без музик;
Частовать я їх умію,
І напитків не жалїю,
Бо козак я—не мужик.
Хлопче,—ти-ж їдь в Гетьманщину
І старшинам так скажи:
Що з козацтвом я налину,
Та гляди, скоріш біжи
Ми ж, зібравши ся в дорогу,
Помолились в церкві Богу,
Тай сунули в Божу путь;
Йшли степом, очеретами;
Йшли сухим і болотами;
Тілько коники хропуть.
Недалеко від Чигрина
Стали ми відпочивать,
Як несе чорт Жидовина,
І зачав він нас питать
„Се—пак ви поляцьке війско?
„Де ваш пан вельможний Ицько?
„Я до його по ділам;
„Маю тайну обявити,
„Треба що йому робити...
„Все пак чутиме він сам“.
— Чутимем і ми від тебе,
Обізвавсь до його я,
І покликавши до себе
Мовив: воля в тім моя
Жиде,—роскажи не тай ся,—
Не до тих бо ти попав ся,
Знай: в руках ти козаків
Роскажи скоріш,—чи чуєш?
А не то,—так покоштуєш
Запорозьких в смак кіїв.
„Веймир—маму мурдувало,
Веймир—лихо, пропаду;
„Ох! куди-ж се я попало“,
Мовив Жид: „вей—на біду“.
Цить, кажи скоріш „не мушу“!
Чуєш—ввіжму з тебе душу:
Хлопці! а возьміть його.
„Змилуй ся“! Ось положите.
„Веймир—лихо.,. підождіте
„Я від короля свого“.
Ми від Жида допитали,
Він ішов Ляхам сказать,
Щоб вони до нас чухрали
Січ козацьку руйнувать.
Ми повісили там Жида,
А самі ище до світа
До Поляків підійшли;
Табуром вони стояли,
І без сторожів всї спали:
Тут-то квас ми завели.
Як в степу бува отару
У ночі напав, вовки
Зроблять патолоч чималу:
Так зробили козаки;
Бо Ляхів кололи, драли,
Нїкого в полон не брали,
Всїх душили, як овець;
Хоть з них де-які спинались,
Та на ратищї попались—
Всїм їм був такий кінець.

Хлопці! я гукнув, а нуте,
А сунїмо в Чигирин,
Та глядїть, гаразд руйнуйте,
Щоб не втїк Лях і один.
Тілько мусив се сказати,
Як дивлюсь, горять вже хати;
Гвалт, трівога в звони бють;
Тут кричать, а там голосять
Милости у наших просять—
Козаки-ж їм не дають.
„Бий, души, пали! кричали,
„Бий измінників, врагів;
Ріж, коли, щоб всї пропали
І не слухали-б Ляхів“.
Потім трохи вгамувались,
Як удовіль навтїшались...
Я ж віддав такий приказ:
Щоб іти всїм під Батурин,
Де Виговский, чорту шурин,
Був на сей, з Чаплинським, раз.

ГЛАВА IV.

Від Батурина направо,
Під лїском був хуторок,
І як раз до його прямо,
Був проложений шляшок:
Бо Чаплинський і Виговський
Тай совіт шляхетсько-польський
Часто там бенкетував;
Там вони пили і їли.
І Гетьманщину дїлили,
На свій лад, хто як почав.
Чувши се, я на пораду
До себе кликнув старшин.
І як всї війшли у хату,
То сказав я: чуй, Антін,
(Бо він старший був у мене)
Слухай всї і ти, Семене.
Що скажу я вам отсе;
Нуте думати, гадати,
Як-би змінщиків піймати
Нам тепер в своє сїльцé.
Ще вони, мабуть, не знають,
Що ми наробили тут,
І горілку попивають,
Нас же в гостї і не ждуть.
Так послухайте совіту:
Я, отсе, зараз поїду
В хутір, що на взворотах;
Ви ж спішіть в Батурин з військом,
І як прийдете ви близько,
То йому задайте жах.
Я баритись там не буду,
Коли що,—так і назад
В город сам до вас прибуду;
І як що, то буде лад.
Чули се? Ідїть, прощайте,
І чим дуж, скоріш шмагайте.
Я і сам зараз іду;
Та глядїть, не дайте маху,
Ось задайте ви їм страху,
То не попадем в біду.
Пізно вечером з своїми
Я під хутір підійшов,
І, пораховавшись з ними,
Сам один туда пішов;
В хуторі вогонь світив ся,
І народ в йому вертїв ся,
Я, підкравшись до вікна,
Гульк—аж там самі Поляки,
Пють, їдять щось розбішаки
І кричать: „давай вина“.
Чуєш, пане ти Виговський,
„Що се так ти заскупів?
Крикнув шляхтич якийсь польський,
Ти бува не оцапів?
„Адже-ж чув, що вже Харькови
Кайдани давно готові,
„А тобі дамо ми Січ.
„Там ти будеш отоманом,
А Чаплинський тут Гетьманом.
Чуй-те—се послїдня річ“
Се почув, я вскочив в хату
І тут грізно загукав:
„А здоров Виговський, свату,
Чи гостей до себе ждав?
Потчуй-же.—чого ти трусиш?
Знать мене хіба не мусиш?
Я Харько—чув?—Кошовий.
Що-ж мовчиш? балакай сміло,
А не-то—задїю дїло,—
Ну, скоріш давай і пий.
Звомпив? Ну, так ти, Чаплинський,

Почастуй—мовчиш і ти?
Так заржиж менї по кіньськи,
Або, як бабак, свисти.
З словом сим я бух з пистоля,
Затрусилась аж оселя,
В вікна-ж пулї загули;
По мойому бо приказу,
Козаки стріляли б зразу,
І до мене щоб були.

Хведір первий вбіг в сю хатку.
Закрутив ус і мовляв:
„Що звелиш робить нам, батьку?“
—Всїх вяжіть—одвіт я дав.
Шуток козаки не знають,
Вірно службу виполняють,—
Се примовлю я тобі.
Ми усїх як повязали,
І на їх вози поклали,
В город подались собі.

Ми почули на дорозї
Від прохожого ченця,
Що батуринській тревозї
Довго не бувать кінця;
Хоть Антін там душить, палить,
Віша нехристів і шмалить,
Та нїчого не збагне;
Бо Ляхи оберегли ся,
Всї до гурту ізійшли ся:
Так затим їх невчисне.

Як приїхав під Батурин
І за все як роспитав,
То не бувши сам я дурень,
Зараз писаря позвав;
Напиши, кажу, козацтву,
Всїм старшинам, отоманству,
Що я вже з своїми тут;
Що прийшов Ляхів побити,
Їх з неволї свобонити:
Так нехай сього і ждуть.

Напиши що я за віру,
За козацтво, за людей,
Дам Полякам без обміру
Що не втраплять і дверей.
Напиши, щоб не боялись
І до нас сюди збирались
Під Батурин всї скоріш.
Напиши, що наша воля,
Віра, правда, добра доля
Козакам всього милїйш.

Сю бумагу я з гінцями
По Гетьманщинї послав;
А, щоб звідатись з Ляхами,
Всїх старшин своїх зібрав.
Слухайте, сказав я, братця,
Доки скверно так нам дратця,
З сими вразькими людьми?
Козаки ми—не Татари
Ось позвіть тих, що забрали
Опівночі вчора ми“.

Привели, постановили
Перед військом всїх уряд;
Ми-ж люльки як закурили,
То пішли давать їм лад.
Первим був Виговський з краю.
„Ге! тебе я здавну знаю,
Мовив я, скажи лиш нам.
Що ти здумав а, поганцю,
Що начав ти, голодранцю?
Що, подумай лишень сам!

Скурвий сину, нечестивий,
Нехрісте і бузувір;
Пакостний, стидкий, вискривий
Ти не чоловік, а звір;
Що ти здумав се? питаю,
Бо я сам не розбираю,
Що отсе задїяв ти.
Бунтовать, людей мутити,
Польським шляхтичам годити,
Щоб Гетьманщину звести?...

—Я не виноват—Чаплинський
Зна про се, сказав він нам;
Та ще знає пан Огинський,
Сї нехай роскажуть нам;
—Нїт, вельможний Харьку пане!
Нас Виговський не обмане.
Тут Чаплинський закричав;
Він, Харджинський, Задурновський
Жмудь, Сапіги, Монятовський
„Знали все, а я не знав“.

—Нїт не ми, а Конецпольский
„Коверсує так, як бач.“
Тут промовив нам Ходьковський,
Трусячи ся і крізь плач.

Вже сказав я, хто не мутить,
Всїм достанеть ся, всїм будить.
Тілько вам скорїйше всїх;
Вас застав я на розмові
Будьте-ж ви зараз готові
На одвіт—візьміть лиш їх.

Ось візьми ж, та роспитаєм
Що таке вони за люд,
Що, чого прійшли, узнаєм.
З них нам скаже хто-нибудь.
Тут Огинський обізвав ся,
Каже: „Батьку! Змилуйсь, сжаль ся.
Я тобі все розкажу;
Вірь, нїчого не потаю,
Бо уже я певне знаю,
Що від лиха не збіжу.

Потім він сказав: вже будить
Годів мабути із пять,
Як людьми Виговський мутить
І нїхто не мусив знать.
Він Чаплинського зневидив;
Конєцпольського обідив;
Задурив Поляків всїх;
Обманив старшин, козацтво;
Підневідив все Гетьманство,
Всїх він задурив своїх.

Пан Виговський, біс лукавий,
Як начав писарювать,
З тих-же пір він, чорт гугнявий,
Став на Гетьманство зіхать.
Захотїв Гетьмановати,
Та не знав як поспихати
Сих двох дужих старостів;
Бо Чаплинський с Конєцпольським,
С замислом його шельмовським,
Согласить ся б не схотїв.

—Се він знавши, став старатись
Влїзти в пазуху людям;
Напаскудить там, і вбратись
Так щоб був-би правий сам.
Наложив собі личину,
Став жолобити він спину
Перед жодним козаком;
Та хотїв їм в ласку влїзти,
Щоб кусок ласенький зїсти,
Той, що загадав умом.
А щоб лучше се зробити
Мав у себе брехунів;
Він велїв їм скрізь ходити
І брехать хто як умів.
Він велїв казать козацтву:
Що прийшов кінець Гетьманству;
Що сукляті Москалї
Вже ідуть їх руйновати,
В некрути всїх вербовати
В жодному у їх селї.
Він казав, бач, Конєцпольський
Староста, що за Днїпром
А в Батуринї Чаплинський
Закрутили не добром—
Буцїм Москалям писали,
Їм Гетьманство віддавали
З тим, самим щоб тілько буть
Гетьманами по ізмінї:
Конєцпольскому в Чигринї
А сьому остатись тут.
„Ся брехня як рознесла ся
По Гетманству козакам,
Він тодї за дїло взяв ся,
І почав писати нам.
Він писав до нас в бумазї,
Що Гетьманщина в тревозї,
Що всї люде, козаки
Халепу на себе чують
І про неї все толкують,
Всї толкують і жінки.
Він писав: коли що теє
Теє-то бач, он—воно...
То з його руки онеє...
Бо задїяно давно.
„Як що лїс... то є тут зайцї
„Бо всї сплять давно Гетманцї,
Тілько в Сїчі зуби є.
В Польщі є свиньцю багацько,
Ми його зготуєм хвацько,
Тай пошлем їй,—хай жує?
Нам було сього—то й треба,
А король губки лизав
І сказав нам: дай Бог з неба
Я чого давно бажав.
Тут ми стали совітатись,

Як би так підбармоватись,
Щоб пішло нам діло в лад;
Бо Гетьманщина з степами,
З тамошніми козаками
Для поляк була як клад.
Довго думали, судили,
Як-би поступитись нам;
Далї так ми положили,
Щоб сказав Виговській сам,
Як він має начинати—
Діло се скомпонувати;
А щоб лучше теє знать,
Змовились в одно ми разом
На довід про се тим часом
Нас с Сапігою послать.
Я надів сумки старечі,
Вивчивсь Лазаря співать,
І перемінивши речі,
Став на ногу шкандибать;
Горб надів собі на спину
А у руки взяв дрючину,
Очі-ж під ліб підвернув,
І в такому-то наряді
У Виговського я хаті
Із Сапігою вдвох був.
— Що се, він спитав, такеє?
Як у хату увійшли;
Тут промовив я: се теє
Теє-то, бачь—ми прийшли,
Ми прийшли до вас із ліса,—
Кажуть, тут зайців до біса,
Так у нас тенета є;
Як що сплять іще Гетьманці,
То лови ти сміло зайці,
Діло се уже твоє.
— Гарна казка на похмілля
Мовив він, „підиж проспись;
„Мабуть ти зайшов з весілля
Або-ж в кабаці напивсь.
На шага, та похмили ся;
Ляж, засни, не волочи ся,
А то тут собаки є,
„Стережись, щоб не порвали
„Лучше-б відціль ви чухрали
„Бо вас тут хтось прицькує“.
Взявши я шага, тай з хати
Із Сапігою шморгнув;
Нічого було нам ждати,
Бо народ у його був.
Тільки вийшли за ворота,
Як тут баба криворота
Кличе: „старче Божий, чуй;,
„Де ідеш противу ночи,
„Ти втомивсь, не маєш моци;
Ось іди лиш, підночуй“.
Се почувши, догадались
Що вже се та щось значить,
І до неї повертались;
Баба нам сказала: „цить,
„Більш нї слова не кажіте,
— Не питаючись, ідіте
В слїд за мною ви пішком
„Там у хуторі, за лїсом,
Ви побачитесь з ним—з бісом
Прийде сам до вас пішком“.
Поки в хутір дочвалали,
Стало на дворі смеркать.
Тут сумки ми поскидали
І збирали ся вже спать,
Як іде Виговський в хату
„Ну, прийшов я на пораду;“
Він промовив нам тай сїв
„Троє нас, кажіте-ж сміло“;
„Бачиш, се такеє діло:
Чи те буде, що хотїв?“
Чуєш, пане, ти Виговський,—
Я помовчавши сказав,
Круль і весь совіт наш польський
До тебе мене прислав
Я прийшов договоритись:
Як ти маєш поступитись,
Сю Гетьманщину прибрать?
Як, скажи ти нам, не тай ся,—
Коли хочеш, так піддай ся,—
Будеш тут гетьманувать.
В нас уже усе готово
Війско, пушки, пушкарі;
Тілько нам скажи ти слово,
Буде в тебе все в дворі.
Булаву тобі Гетманську,
Грамоту шляхетську, панську,
Хоть зараз візьми від нас;
А щоб знало все козацтво,
Що тобі даєм Гетьманство,
То візьми, ось на указ.

Тілько чуєш, треба знати:
Будеш Польщі як служить;
Ми готові помогати,
Дай же нам на се одвіт.
— „Вам одвіт, сказав, готовий
Був би круль ваш жив, здоровий
А служить я буду так,
Як служив вам Дорошенко,
Або старший Гордієнко,
І як служить вам усяк.
„Я і всї мої онуки
„Будуть вірно вам служить
„Тілько би менї у руки
„Гетьманщину захопить.
„Слухайте: усе козацтво,
„Всї старшини, все гетьманство
„Всї в тревозї, а чого.
Вже про те самі не знають,
„Москаля все вспоминають,
І до себе ждуть його.
Треба вам сказати правду
„Раз у праздник ми зійшлись
„До Чаплинського на раду,
„Як де тута не візмись,
„Конецпольский с старшинами...
„Поздоровкавши ся з нами,
Він Чаплинському мовляв:
Будь здоров, Василю брате,
Як ти маєш поживати,
Жив—здоровий, не хворав?
„Що в вас чуть? яка тревога
Що сливеть тут між людьми?
Ви не чуєте сь від Бога
Лиха на себе як ми?
Кажуть, що Москаль бушує,
Наших в некрути вербує
Чи се-ж можно? думай сам
Дивно се—бо предки наші
Не їдали її каші.
Тілько-б бач досталось нам.
— Нїт, йому Чаплинський мовить,
Слухай брате ось мене:
Наших ще Москаль не ловить,
Тілько слух об йому є;
Кажуть, ну та ще не має
І нїхто гаразд не знає,—
Тілько поговорка йде;
Бач як кажуть, дївка тая,
Теє-то, вона такая,
То гляди і приведе.
Так і се,—ну що-ж робити
Що?—сказали козаки,
„Сабельки стальні точити
Тай на встріч до них іти.
„Рідний край, блаженна воля!
Вже хіба лихая доля
Нас заставить вас забуть—
„Вас забуть—сього не буде,
„В нас ще є такії люде,
Що за вас скоріш умруть“.
Се почувши, Конецпольский
Зирк на мене тай зпитай
Ти як думаєш Виговській?
Що ти так засумовав?
„Думаю, я обізвав ся
Як опеньком хто назвав ся,
То і в кузубеньку лїзь;
Москалів не зачіпайте.
— „Поли ріжте, та тїкайте,
„Хай їм б самий старший...
Служите йому без спору,
Він за те вам помога
„Так глядїть, щоб в інчу пору
„Не найшлиб в йому врага.
Так я думаю, гадаю,
Так вам думать совітаю,
Тілько ще скажу тобі:
В нас давно нема Гетьмана
Старшого над нами пана,
Так його збиріть собі,
От тодї вже певне будить
Наше дїло на ладу;
Він комусь хвоста укрутить.
Той не попаде в біду—
Мало нас хиба? Се правда,
Сказано, совіт не зрада—
Мовили усї гуртом.
Ну кого ж? Тебе Іване.
Ти в нас писарь здавну, пане,
Мусиш буть і Гетманом.
Тут Чаплинський с Конецпольским
На сю річ мовляли нам:
Наперед совіт московський

Треба запитати вам;
Та тоді вже міркувати
В Гетьмани кого збирати,
А то ви як мужики
Лізете з поганим писком,
Не пораховавшись з мізком,
Загули всї як жуки.
„Москалї як вам сказати,
Знають більш від вас усїх;
Не захочуть руйновати
Вірних нас сусїд своїх.
Поскубуть нас тай погладять,
І дїла у вас наладять,—
Пришлють й Гетьмана свого;
Тілько-б ми були покорні,
Вірні добрі і не спорні,
Та не гнївали-б його“.
„Пришлють Гетьмана“, промовив
Влас мій шурин на сю річ;
Гетьман той, щоб не наброїв
Так, що дїло кинь хоть в піч.
Гетьман той вам дасть гостинцї:
Москальовські, куцї клинцї—
Ще у них ви не були?
Так чим нам сього діждатись;
Лучше знову, впять піддатись
Під Поляків, як жили.
Що не злі для нас Поляки,
Знаєм все про теє ми
Заживем у них без драки,
Як у Бога за дверми
Предки наші мабуть знали
Москалїв не розгнївляли
А с Поляками жили;
Гетьманство велось в них здавну;
Челядь мали вірну, славну,
І щасливі всїм були.
Так хіба тепер забудем
Предків наших старину?
Ще промовив він, і будем
Походить на сарану?
Ми не саранча, а люде,
Так по старому хай буде,
Годї, годї нам тужить,
Годї нам людей боятись,
Вже пора за розум взятись
Ну те-ж Гетьмана зберім“.
Тут в одно загомонїли
Ті, яких я підмовляв,
І вони так положили:
Конецпольський щоб бував
Замість Гетьмана в Чигринї,
А Чаплиньський в Батуринї,
Я ж щоб був так, як бував.
Присудили ще послати,
Владислава попрохати,
Щоб під ласку нас приняв.
Так, так, так! Нехай так буде!
„Всї сказали козаки;
„Так—кричали усї люде,
„Так—гукали і жінки.
„Як що так“ сказав Чаплинський
„І промовив Конецпільский,
То нехай і буде так.
„Тут собі і я озвав ся:
Дай нам Бог! Совіт щоб вдав ся,
Як бажає з нас усяк.
„Я з своїми се зробили
З тим, щоб тілько, бачиш, нам
Лиходїї не вредили,
Без хлопот піддатись вам.
„А тодї мене-б зібрати
„Одного гетьмановати
Під покровом Короля;
Польщі правдою служити
Жить щасливо, не тужити,
І не слухать Москаля.
Пан Огинський! Чуєш сеє—
Нам Виговський ще сказав;
„Теє-то воно, онеє...
„Щоб цар війско зготував
„Я прийшлю до вас за словом,
Вірну старшину з поклоном
„Ви-ж їх з ласкою прийміт
„Царь нехай їх завіряє
Що у ласку нас приймає
„Тай папіра нам прийшлїт“.
Все зробили ми, шивлюзї,
Мовив нам Огинський тут,—
Вірившн йому, катюзї
Аж як бачим, він єсть плут,
Ми їм грамоти послали;
Сами з війском причвалали,
Вийшло-ж що... як бачиш сам.
Біс Виговський не отриха,

Наробив для себе лиха,
Тай зділив його і нам.
Ласкав будь, Вельможний
Харьку"!
Так Огинський нас прохав,
Не згуби мене, наш батьку!
Бо я правду розказав.
Дай на світї ще пожити,
Бога за тебе молити;
Сжаль ся. Всїх помилуй нас
Ми того не помишляли
Що-би Гетьманцї позвали
На погибель нашу вас.
„Ви уже дали нам знатись,
Обізвавсь до мене Жмудь—
З вами більше нам не дратись,
Хай дереть ся хто нибудь.
Змилуйсь! Мовив Монятовський,
Змилуйсь! Крикнув Задурновський
Змилуйсь! Закричав усяк.
—Цитьте, я сказав, постійте,
Небагацько підождїте,
Ось до нас біжить козак.
Тілько мовив се я слово,
Як тут зараз і гінець.
Батьку! Все сказав, готово,
Ось поглянь у той кінець".
Зирк, дивлюсь, іде дружина—
Козаків, Старшин до-сина
Так що, мов як плав, пливуть
Ті бігом, а ті тюпачуть;
Де-які навзавід скачуть;
Де-які-ж пішком ідуть.
Як прийшли постановились
Коло нас не вдалеках
То зараз із них явились
Два старшини, в ергаках:
Будь здоров, сказали, батьку,
Не зроби, будь ласків, сварку,
„Що не скоро прибули;
„Нас Ляхи так налякали,
„Що ми хати оставляли
В комишах, лїсах жили.
„Як почули твої вісти
„Від гонців, яких прислав,
„То нїхто не взяв ся їсти
„І до тебе поспішав.
„О вельможний пане Харьку!
Кошовий, отець наш, батьку!
Бог продли твій довгий вік;
Ти Гетьманщину спасаєш;
Наших ворогів караєш;
Бачить се всяк чоловік",
—Годї з сим—здоров, Семене,
Будь здоров Павло і ти;
Так отсе і ви до мене
З війском вспіли прибрести—
Їм сказав я—а дивіть ся,
Чим я маю похвалить ся,
Гляньте лиш на сих бурлак.
Гай, гай, гай! Вони сказали.
Ми Чаплинського пізнали,
Се-ж Виговський неборак.
„Се канцубиль Монятовський
Се Огинський сват його;
Се Сапіга, Задурновський
Більш не знаєм нїкого;
Тілько те вже добре знаєм,
Що чрез них ми всї страдаєм,
Бо вельможи всї вони;
Сї з Виговським коверзують
І Гетьманщину руйнують,—
Жидові отсї сини".
—Як що так, то їх візьміте,
Я усїх вам віддаю;
Як хотїте, так судїте
За обіду ви свою.
„Я ж" . . . тут хата відчинилась,
І стара туда явилась
„Баба й каже: Харьку, цить;
„Бачиш, смеркло ся на дворі
„Тілько світять ясні зорі,
„І народ уже весь спить.
„Хоть Сергій тебе і слуха,
Тай йому вже спати час;
Знаю, сват мене послуха
Віддихне сю ніч у нас.
„Ти-ж іди, зараз, зо мною.
„Маю дїльце я з тобою.
„Побалакать на дворі
„Пий, та йди скоріш, не бав ся,
„Время прийде, то не жаль ся.
„Чуєш, не втеряй зорі.

ГЛАВА V.

Лїсом темним, між горами,
Нічю баба йшла з Харьком,
І глибокими ярами
Пробирала ся пішком;
Вітер свище по діброві,
Скрізь кричать печально сови,
Страшно з гір реветь вода,
Все у страх Харька приводить,
Він чуть-чуть дух переводить,
Дума сам собі: біда.
Потім він сказав: „бабусю!
„Де йдем, мінї скажи?
„Хоть ще я тепер не трусю,
„А вернутись прикажи“.
Баба зозлом озирнулась
І на його так згризнулась.
Що чуть він не закричав.
Далї сціпив кріпко зуби
І заприкусивши губи
В слїд за нею поспішав.
—Як се враз остановились—
Під обривом край гори.
Баба на Харька скривившись—
Каже: „камінь сей бери“.
Камінь той, мов вріс у гору,—
Тілько що видать з надвору,
Він до його приступив;
Смик—і друге—повалив ся
І їм погреб тут відкрив ся,
Відкіль смрад і дим валив.
Баба, взяв Харька за руку,
Тай сказала: „ну іди,
Ти попавсь мінї, мій внуку,
Так ходїм лишень сюди“.
Тут Харько став відступатись;
„Нїт, сказала, годї гратись“.
Та його у лоб чимсь лусь:
„А, не хочиш, скурвий сину?
Потім пхнула так у спину,
Тілько він в болото—плюсь.
„Ой, ой, ой, бабусю мила!
Їй Харько кріз плач сказав,
За що ти мене втопила
За що я в біду попав?—
—„Пий лиш воду, напивай ся,
„В сїм болотї покупай ся,
„А про се ти не питай.
Мати зна на що купає,
Дитятко своє кохає:
Так і ти про се не знай“.
Булькотить Харько в болотї,
Як свиня у барлозї;
Гірко стало йому в ротї,
Бо наїв ся і грязі.
Чуть було кричав: „ратуйте;
Бога бійтесь, не жартуйте“.
Потім стало не чувать;
Баба там сама стояла,
І крізь зуби щось шептала,
Далї стала ратовать.
Хоть і витягла з болота,
Но Харько був не живий;
Піна в його бігла з рота,
Очі сплющив, мов слїпий.
Весь вкалявсь в грязі смердючій,
І зробивсь такий вонючий,
Що нильзя і приступить;
Баба що-ж йому зробила—
Принесла води, обмила,
Та і начала будить:
Довго спиш ти, Харьку, сину,
Ну, проснись, пора вставать;
Чуєш, встань, а то покину,
Сам-же будеш тут блукать;
Се я трохи підшутила,
Хоть ти думав, я втопила,
В сїм вонючому багнї;
„Нї, не бій ся, ти не втонеш,
„А на світї ще наброїш,
Не згориш ти і в огнї.
Потім витягла з калитки
Мазь якусь у пузирцї;
Терти стала йому литки,
Скрізь по спинї і лицї.
В носї чимсь-то марудила;
По під литками глядїла;
Як се чхнув Харько, тай встав.
„Ну, мінї як кріпко спалось
І во снї мов щось ввижалось,
Та не знаю, він сказав.
Коли гульк, аж він в темницї,
В якій зроду не бував;
По куткам були криницї,
Коло них огонь палав.

Ступа з товкачем стояла,
Кочерга край них лежала,
Висли помело, рогач;
Там були горшки, решета,
Там лежать клубки, тенета
І сидів надувшись грач.
Як се разом зашуміла
Стая цілая галок,
І за ними вслід влетіла
Чуть не більша ще сорок;
Всї гуртом заскрекотали,
Скрізь чепляли ся, сїдали,
Не минали і Харька;
Стрепенув ся грач тай крякнув,
У кутку однім кіт нявкнув,
А у дверях щось мелька.
Баба на землї лежала
Изігнувши ся у сук;
Ноги в гору задирала,
Руки корчила у крюк;
Рот до уха аж скривила,
По чортиному свистїла,
Потім охать начала;
Повернула ся тай встала
І як щось вона сказала,
Птиця вся як не була.
Привиденцію такую
Наш Харько як повидав,
То, побачивши живую
Бабу, зараз так спитав.
Де се я? Хто тут витає?
„Хто, скажи, тут проживає?
„Де ми? Худко роскажи“.
—Розкажу, сказала баба,
Се тобі, усе знать треба,
Тілько скоро не біжи.
—Слухай: чув ти, що людями
Мутять, як хотять, відьми?
Бігають вони свинями,
Котять ся клубком самі?
Капость з молодими роблять,
А дївок у стид приводять,
Як бувають весїлля;
В Київ у верхи лїтають,
На Лисій горі гуляють
Знайже: що, така і я.
Я уже хоть і старенька,
Бо лїт зо сто є мінї,
Вже умерти-б я раденька,
Рада-б бачиш, ну, та нї.
З неба я зірки хапаю,
В погріб в глечиках ховаю;
Лажу в пекло до чортів;
З ними за руки вожу ся
А як відтіль поверну ся,
То похожу на бісів.
Що захочу, те і дїю,
Добре доброму роблю
Як-же лихом я повію,
То злим злого погублю.
Очи людям я відвожу;
Що де схочу, там нахожу;
Дїтям на роду взнаю.
Покорм жіночкам справляю
А коровам ізгубляю;
Молоко з стовпцїв дою.
В світї є відьом до-сина,
Та таких нема як я;
Слухай ти, моя дитина:
Мать така була твоя,
І жила вона зо мною,
Рідна як сестра з сестрою.
Тілько Бог вік вкоротив.
Я гуляла на родинах,
Я була і на хрестинах,
Як тебе їй Бог послав.
З тих ще пір тебе я знаю,
Як на світ ти народивсь,
За тобою наглядаю,
Де-би ти не появивсь.
Мать твоя мене прохала,
Щоб тебе я обкупала
В тім болотї, де обмивсь;
Будеш бо з сих пір щасливий,—
Глянь, який став уродливий,
Мов ізнову народивсь.
Те болото, де купав ся,
Єсть пекельная вода;
Хоть у йому ти валяв ся,
Се-ж є щастє, не біда.
Ось іди сюди к криницї
Та напийсь сїї водицї,
То нїхто вже не врече;
А щоб ти поздоровішав,
І в лицї щоб поповнїшав,
Сю хлисни, що тут тече.

„Оцею пробань ти очі,
А сюди гаразд приглянь;
Небоятимеш ся ночи.
Будиш бачить як у день.
Ну, тепер ще знати треба—
Дасть ся доля яка з неба
На весь будучий твій вік;
Де ти будиш проживати,
Доведеть ся де вмирати.
Бо ти смертний чоловік.
Потім баба, з міста вставши,
По пещері дальш пішла,
І між чимсь-то пошукавши
Відтіль скриньку принесла;
Принесла постановила,
Далї віко в нїй відкрила,
Відтіль дзеркальце взяла
Не скляне, якесь другеє
Так як буцїм-то стальпеє,
З рук Харькові подала.
На, дивись в його, мій сину,
Щастя в нїм побач своє,
Я начас тебе покину,—
Се вже дїло не твоє.
Дивить ся Харько, потїє.
Землю бачити радїє,
У якій жить буде він;
Темно в нїм, нема нїчого,
І у дзеркальцї нїкого
Не побачив, тілько тїнь.
Як се разом стало видко,
Мов похоже на степок.
А по нім текло не швидко,
Небагацько річечок.
Пусто скрізь, куда не гляне,
Серце аж у його вяне,—
Він від сього відвернувсь.
Дальше глянув, аж там море
Гірш його взяло ще горе
Так що з міста пошатнувсь.
З горем очі відвертає:
Він в другий поглянув край
Аж там річка протїкає:
Се, подумав він, Дунай,
Нїт не він, якаясь инча;
То широкий, сяя ужча,
Хоть і прудко йде вода
Де-где є лїски, та мало;
Комишів, болот,—чимало,
Скрізь де гляне, скрізь біда.
Потім ще він подивив ся,
Чи невидко де людей;
І сюди, туди вертїв ся;
Нїт, нема, опріч звірей;
Зірк на лїво—буцїм гори,
А за ними синє море,
Край його, мов є жилья;
Мабуть, каже, тут бувати,
Свого віку доживати,
Знать, умру оттута я“.
Зажуривсь Харько, тай дуже,
Тяжко, тяжко він вздихав,
І про дзеркальце байдуже,
Що в руках своїх держав.
Коли гульк степок—явив ся,
На який він перш дивив ся,
Самий той, та вже не так.
Там народ орав і сїяв,
Кой-хто жав, а де-хто віяв,
Там в роботї був усяк.
Слобідок було хоть мало
І не встроїні були,
Но Харькові легче стало,
Бо щасливо там жили.
Рибу по морях ловили,
Бога у церквах молили,
Щоб Господь вмилостивлявсь.
Табуни, отари ходять;
Череди скотини бродять—
Наш Харько аж засміявсь.
Баба з далї примічала,
Не мішаючи йому,
Потім так вона сказала:
„Сину, не вдивляйсь сьому“.
Тут Харько озвавсь: „бабусю!
„Ось іди сюда, матусю,
„Ось скоріш лишень іди.
„Диво тута я побачив—
„Дай мнї Боже, щоб дорачив
Жити тут—ось на, гляди“.
Ще хотїв ізнов дивитись
На те диво, що глядїв,
Но вже в дзеркальцї закрились—
Степ з людьми і темно в нїм.
Він у його зазирає;
Так і сяк перевертає

Ніт, нема, як не було.
„Хоть нема, сказав, так знаю,
Більш нічого не спитаю,
Вже від серця відлягло“.
—Бачив, сину, свою долю?
Гляди-ж. Бога не гніви;
Виполняй святую волю
І де трапить ся, живи.
„Вже що бачив, теє буде.
„Хоть нехай на тебе люде
„Лихом віють і ревуть;
Ти не бійсь, сказала, лиха,
Не спихнуть тебе із тиха;
Там уже тобі, там буть.
„На, візьми одежу, сину,
Надягни отсю зараз.
„Сюж надінь в другу годину
„В инчий случай, инчий час.
„Ну ходім, бо вже світає,
„Хоть народ ще спочиває,
„Нам-же треба впередить,
„Щоб у нас ще гості спали
„І того-б вони не знали,
„Де ми мусіли ходить“.
Баба потім ще сказала:
„Харьку. ти вже вибачай
„Що невчтиво тут приймала
„Се так треба—вибачай“.
—Не звиняйсь, сказав, бабусю,
„Ти лиш роскажи, матусю:
„Що таке, ото, Сергій?
„Скілько є гостей, всяк слуха;
„Знать, непевний він, псяюха,
„А не в тім, що він старий.
„Правда, баба одвічала
„Бо совітник він царський
„В нас вдовой цариця стала,
„Він-же близький родич єй.
„Ну вже що в нас за цариця,
„Що за гарна молодиця,
„Що вже нічого казать:
„Молода, весела, гарна,
„А сама зоветь ся Ганна;
„Гарна, так ни змалювать.
„Повнолиця, чорноброва,
„Щічки так, як жар горять,
„Тиха, смирна не сурова,
„Губоньки мов гомонять;
„Темноруса, очі карі,
„Ясні так, як нічю зорі;
„Груди—кров мов з молоком.
„Шийка з ручками статненькі,
„Ніженьки в неї маленькі,
Тай сама вона з умом.
Ходить так, мов тая пава,
„А співа—нема й з людей,
„Як танцює—от забава—
„Угаву немає єй,
„Рівна, гарна... щой казати,
„Треба в вічі повидати;
„Віри аж тоді поймеш.
„Скілько є дівчат гарненьких
„Жіночок в нас молоденьких
„Ну, такої не найдеш.
„Бачиш, Харьку, як с тобою
„Забалакались,—се сміх;
„Глянь, ми вже під Слободою,
„Ще-ж не потомили ніг.
„Ляж, іди—не волочися,
„І нікому не хвалися,
Що в пещері був моїй;
„Там я ворожу, гадаю;
„Там з чортами розмовляю:
„Бо кінець аж в пеклї їй“.

ГЛАВА VI.

Світ свінув і гості встали,
А Харько наш ще не спав,
Ті по чарці вже лигали,
Він-же лежачи вздихав.
Галя спати не давала,
Про яку йому сказала,
Баба вчора ідучи;
Думав, як-би подивить ся,
Що яка-ж то в них цариця,
І за тим не спав в ночи.
Як се стук,—Петро до його,
Тай кричить: „Харько! вставай;
„Се-ж не сміх, що так ти довго
„Спиш, обдув ся як бугай?
„Уставай, вже годі спати,
„Йди горілки допивати;
„Годі чухати ся там.
„Уставай скоріш, вдягай ся,

„Чув? іди та похмиляй ся,
„Бо погано, знаю сам“.
Встав Харько, війшов у хату,
Поздоровкав ся, тай став,
Тут Сергій сказав: ну, свату,
Як ти довго спочивав.
Думка є тебе жинити;
Як-же будемо хвалити?
Тут сказала Васька: „Як?
„Дівці скажем, спить він довго
„А дівчатам більш нічого
„Не суліт, скажіт лиш так“.
Тут усі зареготались,
Від єї смішних сих слів.
І довгенько-б ще сміялись,
Так Петро до них війшов;
Зараз стали пить горілку,
А жінки тягли вишнївку;
Заїдав-же хто хотів;
Далї так понатягались,
Що частенько спотикались
Де-хто вже посоловів.
Потім взяв Сергій за руку
Тай сказав Харьку: „а ну,
„Роскажи, яку ви муку
„Змінщикам дали в стану?
„Прежнє чув, і все я знаю,
„Тілько ще я дожидаю,
„Діло кончить ся се чім“.
„Тут Харько прохав сїдати.
І як хочуть теє знати,
То докаже все він їм.
—Тих, сказав він, що забрали
Я Гетьманцям віддавав,
Но вони мінї сказали:
„Сам суди, бо ти піймав“
Нїт, кажу, не так се буде,
Буде так, як скажуть люде,
Ось поставте війско в стрій.
Зараз все затамошилось,
І козацтво становилось,
Загуло, мов буцїм рій.
Тут Виговського водили
Між козацтвом по сотням,
І усїм їм обявили,
Що він наробив людям.
Що він збунтовав Гетьманство,
Що він обманив козацтво;
Що він зміну ізробив;
Що він Польщі піддавав ся,
Що він Москалїв цурав ся
Що буть Гетьманом хотїв.
А потім у них спитали—
Що йому за те зробить?
Всї в одно тут закричали:
В бочцї смоляній спалить,
В пекло хай летить з душею
Він з проклятою своєю,—
З димом, з чадом до чортїв;
Він крови уже напив ся
Тїла нашого наїв ся:
Так смоли ще там не пив“.
Прикотили зараз бочку
А з Виговського зняли
Чоботи, штани, сорочку,
Та і дьогтем облили.
Потім в бочку сторч всадили,
І її як запалили,
То він довго там кричав,
Чуть, кричав: покайтесь люде,
„Не мудруйте, всїм так буде“.
Далї чорту дух віддав.
—Ну. кажу, згорів Виговський.
Що-ж з Чаплинським зробим ми?
Замисл був в його шельмовський,
Як ви знаєте самі.
Хоть сперва не соглашав ся,
І Ляхам не піддавав ся,
А від того не відстав,
Як за гетьмана робили
І в Батурин становили
Ще-ж бо до Ляхів пристав.
Їв він з ними, пив по чарцї
І робив те, що звелять;
Їм годив як тій болячцї,
Все давав чого схотять.
Так за се його судїте,
Що хотїт, то з ним зробіте,
Тілько без гріха мого“.
Тут усї загомонїли,
І всї разом присудили,
Щоб повісити його.
Тягнуть бідняка до дуба,
(Бо случивсь тут як на те),

Котить ся аж піт із чуба;
Пнеть ся він, кричить, не йде:
Хоть крутивсь та притаскали,
До гиляки привязали,
І повіс на нїй як пес.
Морщив ся, дригав ногами
За петлю хапавсь руками:
Потім посинїв увесь.
—„Що, чи вже? спитало панство
„Вже повис“ сказали нам.
„Хай йому небесне царство:
„Всїм нам бути, кажуть, там“
Ну. сказав я, вже з своїми
Вправились—а ну, з чужими
Що ви будете робить?
Сих, совітую, простїте,
Коли хочете, склїйнїте,
Та тодї їх і пустїте.
Правда, се менї сказали
Ми-ж баранів клейнимо;
А щоб в Польщї їх пізнали,
То і їм дамо клеймо.
Тут обрізали їм уха,
Жодний став з них, як псяюха,
Но ще сим не відбули;
Ще носів повкорочали,
Щоб не дуже задирали—
Тай довгенькі бо були.
Ми як вправились з Ляхами,
І як відпустили їх,
То пішов я з Старшинами,
Козаків глядїть своїх.
Лавою вони стояли,
І приказу дожидали,
Що який то їм віддам;
Тут сказав я: братця, чуйте,
Вечір вже так ви ночуйте,
Завтра буде дїло в нас.
Ще не світ, було не видко,
А Поляки вже ішли
Із Батурина в степ швидко,
Ну, та бачиш не втекли;
Бо ми скоро їх догнали,
Стали в стрій, гуртом напали,
Завело ся дїло в нас.
Били с пушок, с палконетів;
Били з ружів, с пистолетів;
Били мабути із час.
Довго Лях не подавав ся;
Довго с пушок нам шпував;
Довго з міста не рушав ся,
Поки я не закричав:
Всї за мною, нуте разом,
Нуте худко, інчим часом,
Нуте в ратищі биріть“.
Тут всї кинулись на Ляха,
І така пішла потїха,
Що закривсь від пилу світ.
Разів з пять ми нападали
На увесь Поляцький ряд;
Стілько раз і відступали,
Бо нельзя було стоять.
Далї знов ми придавили,
І як пушки в них відбили,
То і начали душить.
Бє козацтво, гонить, колить
Шаблями руба, мов голить,
Аж мазка з Ляхів юшить.
Потурили ми Поляків
Через Днїпр, у землю їх
Трохи не догнали в Краків,
Тут я зупинив своїх:
Годї вже, кажу, вгамуйтесь,
Годї, буде, не біснуйтесь,
Вже іти до дому час;
Вже-ж дались Полякам знатись,
Будуть і в ночи жахатись.
Як приснить ся хто із вас.
Потім ми відтіль вернулись
І прийшли у Чигирин.
І як тут остановились,
То прийшло до нас Старшин
Тьма, обозних, Бунчукових,
Все в каптанах саєтових,
Тай хлїб-сіль нам принесли;
Дякують, до себе просять,
З радости чуть не голосять,
Що від лиха їх спасли.
Поздоровкавши ся з ними,
В церкву ми усї пішли.
Помолившись пред святими,
Богу жертву принесли.
Віттіля пішли в управу,
І оттут уже на славу
Випили ми всї гуртом;
Бо стояло тут пить-їсти,

В жодній хаті, в жоднім місті
На столах і під столом.
Загуляло тута панство,
Пє козацтво в кабаках,
Бенкетує все Гетьманство,
Бо уже минув ся страх.
Довго всї бенкетували,—
А як разом перестали,
То я їм сказав тодї:
Ну, панове, отаманство,
Ви старшини, ви козацтво,
Слухайте лишень сюди.
Слава Богу! Ми прогнали
З Гетьманства усїх Ляхів,
Ви тепер на волї стали,
І нема у вас врагів.
Всї ви бачите, немає,
А Бог віда,—хто з вас знає
Може являть ся упять:
Хто тодї від них вас збавить?
Хто в вас війском буде править?
Мусить хто врагів унять?
Слухайте, я вас поражу,
Вам совіт я добрий дам,
Дїло ваше справлю, злажу,
Тілько слухать треба вам
Вас Виговський з ворогами,
Так злякали Москалями,
Що чуть в лихо не ввійшли;
Ви за малим не пропали,
Віри, волї не втеряли,
Коли-б ми не підійшли.
Так щоб більш вам не журитис
І в Гетьманстві мирно жить,
Москалям ви поклонїтесь
І в них милости просїть.
Депутатів ви зберіте
До Цариці їх пошлїте,
Та просїть, щоб приняла
Вас у ласку і защиту
Під свою царськую свиту.
І щоб Гетьмана дала.
Вас нїхто вже не обідить
Царську знаєте ви власть?
Хоть на вас хто і наїдить,
Вам не дасть вона пропасть.
Я сказав—так розбирайте,
Ми вже їдемо, прощайте.
Дякуєм за хлїб і сіль.
Конецпольского не лайте,
Він вже в пеклї—се ви знайте,
Більш не вилїзе відтіль.
В Січи в нас було все справно,
Горя там нїхто не знав;
Всї жили в довольстві славно,
Всяк у нїй мов царствував.
Москалї не докучали,
(Бо ми їх не зачіпали)
А Ляхи боялись нас;
Бо хоть з ними помирились
Но за то ми не ручились,
Як піддерем в інчий раз.
Так жили ми щось довгенько.
Та не тямлю, скільки лїт;
Завелись всїм хорошенько.
Все робилось в нас, як слїд.
Хоть було коли зберем ся,
З Кримцями трохи побєм ся
Або іноді, під час,
В Польщі корчмареви трохи,
Виженем з сорочки блохи;
Ну, то се не що для нас.
Но вже бач, воно як кажуть
Коли має буть біда,
Хай тебе хоть в піч замажуть.
Влїзе і вона туда.
Так случило ся і з нами,
А за що не знаєм самі;
Ну та нїчим пособить.
Гріх та ще великий буде,
Що нас збили злиї люде,
Будим горе ми терпіть.
А з чого нам лихо сталось,
Схочите про те ви знать—
Слухайте, з чого як склалось,
Я вам мушу росказать.
Щось давно, як Иверійцї
Нашій піддались Цариці
І присягу в тім дали,
Їх сусїди обижали;
Часто села руйнували,
Часто кров із них лили.
Так щоб більш не обижали
І не мутили у нїй,
Там Москалики стояли
По Иверії усїй;

Грошей їм за службу тую
І про надібность другую
Посилали ся відціль,
Їх в довольстві там держали,
Все їм нужне видавали,
Посилали хліб і сіль.
Чув, туда колись, не знаю,
Гроші чумаки везли.
І присмеркши коло гаю,
Там волів порозпрягли;
А того вони не знали,
Що там вори проживали
Гай-же Теплинський був ліс;
Коло голої долини
Близько гострої могили,
Де все чумаків брав біс.
Тілько чумаки влягли ся
І заснули кріпким сном,
З лісу тут де не взяли ся
Гайдамаки ті гуртом;
Чумаків усіх побили,
І як гроші захопили,
То розбіглись по лісам;
Хоть їх довго там шукали
Но вони позабігали
Так, що чорт не знав їх сам.
Діло се пройшло, пропало
Не найшли тих гайдамак,
Грошей в Москаля чимало,
Бо ростуть в його як мак,
Но не те Москаль міркує,
Він за гроші не сумує,
Думає про наш він край;
Наші степи із лугами,
Наші зимники з скотами
Показались їм за рай.
Під сей самий раз прийшло ся
З Кримцями подратись нам
Та ще добре удало ся.
Так що утікав хан сам.
А за що було питайте.
Ви не знаете, так знайте—
За їх кражу коней в нас
Заняли вони скотини
Сотні дві до половини;
Крадуть же не в первий раз.
Щоб відпімстить, ми зібрались,
І пішли у Крим гуртом;
Скрізь по йому ми шатались,
Обійшли його кругом.
Напились вінця і крови;
Вийшли-ж відтіль всї здорові,
А скотинку заняли,
Коників взяли чимало
Так що жодному з нас стало—
Хліб за хліб ми віддали.
Раз я вздумав помолитись
Київським святим містам,
І в пещерах поклонитись
Там почиющим мощам.
Попрощавши ся з козацтвом,
З старшинами, отаманством,
Я пішов туда пішком;
Кошовим не величав ся,
Простим козаком назвав ся,
Тай ішов собі пішком.
Як се—що за вража мати,—
Йде багацько Москаля—
Думаю: з ким воювати
Він задумав відціля?
З Турчином—менї-б сказали,—
Бо не раз ми помагали,
А тепер так не бере.
У кого не запитаю,
Каже всяк минї—не знаю“,
І чим дуж шляхом дере.
В Київ я прийшов пізненько
На Подолї ночував,
А на другий день раненько
В монастирь покочував.
Там у церкву став ходити
В Бога милости просити
Отпущенія гріхів.
Я моливсь за все козацтво,
За всю Січ, за отаманство,
Щоб Бог збавив від врагів.
О! минї як легко стало,
Як я Бога призивав;
Все від серця зле відпало,
Я себе не пізнавав.
Божі храми, права віра,
Кликали мене від мира,
Де все тлїнне, де все прах.
В думці всї гріхи відкрились,
І минї як появились,
То зробили сильний страх.

Чую: дзвонять до вечерні
Йду всї відіклавши пріч
Помисли лукаві, скверні,
Як ня-ня козак навстріч!
Ну, чого—за чим? питаю
Сам-же в церкву поспішаю;
Він минї сказав: „постій.
Я прибіг тобі сказати,
Та боюсь, щоб не злякати
В Сїчи Москаля як рій“.
—Ой! Чи справдї? Боже милий!
Се-ж чи правда, ну кажи?
О! який я не щасливий!
Ну, гляди лиш, не бреши.
Що, сказав він, тут брехати
Коли стали руйнувати;
Тай чого ще треба тут:
Всї паланки заступили;
„Сїч кругом всю обложили,
„Тілько с пушок ще не бють.
„За що се—нїхто не каже.
„Ружья ж, шаблї відбира;
„Хоть Москаль нас ще не вяже:
„Так ума вже прибира.
„Калниша уже вхопили,
„І з Глобою посадили.
„Тай послали десь-кудись.
„Все про тебе всїх питають...
„Утїкай, поки не знають,
„Утїкай тай не барись.
„Вже козачиньки учхнули,
„Сїч остала ся пуста;
„Тілько веслами махнули,
„Подались всї, до чиста.
„Де-які Днїпром—долами
„Де-які очеретами
„У Турещину пішли;
„Накивали всї пятами
„Дїло тілько ще за нами,
„Поки тута не знайшли“.
Так мій кухарь се торочив,
З Сїчи в Київ як прибіг.
Правду мовив, не морочив,
Бо всю Сїч Москаль облїг.
Нїчого було казати,
Треба з Київа втїкати,
Бо вже тут не місто нам.
В чім стояли, в тім і вдрали.
Нїчого з собой не брали,
Все покинув я ченцям.
Но куди іти—не знаєм,
А все дальше ідемо;
Вже й до війска добігаєм,
Міста-же не зберемо.
Потім ми пораховались,—
До Лиману в низ побрались,
Тута двох своїх найшли.
Сї вже все нам розказали,
За що Сїч отаковали,
І в чім винні ми були.
Кажуть, буцїм край могили
Коло теплянських лїсів,
Ми царську казну відбили,
І побили чумаків.
Ходим в Польщу грабувати,
А в Крим хана розбивати;
Проїзду купцям нема;
Хто ни їде ни проходить
В Запорожж і смерть знаходить—
Буцїм тут ми як чума.
Їх панам добра не має,
Суміж з нами що живуть;
Буцїм війско нападає
І їх з міста дальше пруть;
Що Цариції ослушались;
Землю захопили їх—
Щоб ми-ж трохи присмірили,
То вони так присудили:
Зруйнувать за се нас всїх.
Де-ж в вас думка кочувати
Я спитав сих козаків;
—Думка, кажуть, мандрувати,
І шукать своїх братів“.
Як що так, кажу, то з нами,
Отсими що тут, чайками
Почухраймо відціля.
Найдемо ми сїромаство,
Заведем десь знов козацтво:
Тілько вже не в Москаля“.
Пізно дуже в чайку сїли
Тай пустились відтіля;
Та за парусом глядїли,
Я-ж сидів коло руля.
Вітер дув нам прямо в спину,
В добру вийшли ми годину

В Чорне море о пів-ніч.
Як се разом зашуміло,
Море заревло, здуріло
Понесло нас к чорту пріч.
Якір кинули—відбило;
Другий ще—як не було;
Машту в пил переломило,
Вибило із рук весло.
Филя—филю доганяє,
Чайку до небес шпурляє,
Дощ як із ведра линув,
Небо хмарами закрилось,
Мов чого на нас озлилось—
Грім у хмарі прогуркнув.
Ніч і день, упять до ночі,
Нас бурхало по водах;
Вибились ми вже із мочі,
Бувши у таких бідах.
Як се блись—нас освітило,
Двох козаченьків убило,
Яж на дошку с корми впав,
Більш не тямлю я нічого—
Як очнув ся же від того,
То вже на землї лежав.
Встав, на небо я дивив ся,
Господа об тім питав:
Де, і як я опинив ся,
І як в морі не пропав.
Потім, трохи відпочивши,
І одежу посушивши,
Я пішов шукать жилья;
Скрізь ходив—степом, горами,
Темними в ночи лїсами,
Тай убравсь у яму я.
„Так отак-то ти козачив,
Сват Сергій сказав Харьку
Ти-ж, бачу, всього побачив
На свойому вже віку.
Не тужи і не жури ся,
Богу тілько більш моли ся,
І до нас жить приставай;
Ми й сами воїнські люде,
Звикнеш з нами—добре буде:
Січ козацьку забувай.
Ось приходь до нас в столицю,
Сват Харькові ще мовляв
Я за тім звіщу Царицю,
Що сюда ти причвалав
Їй скажу, ти як козачив,
Що добро і лихо бачив,
Як у Січі панував.
Чуєш, Петре, всї приходьте
І Харька з собой приводьте
Щоб він тута не скучав.

ГЛАВА VII.

По над річкою в долинї
Городок був . . . . . іс
А в горах і по могилї,
Здалека чорнїв ся лїс.
В городї сьому живала,
І людями управляла
Молоденька удова,
Всї їй вірно тут служили,
І усї її любили:
Добра дуже бо була.
В город сей Сергій з ріднею,
Ввечері з гостей прийшов,
І побачившись с сімєю,
До Цариці він пішов.
У вікна вона сидїла
І на сонечко глядїла,
Як заходило за лїс.
Тяжко дуже сумовала
І тихесенько вздихала,—
Очі-ж налили ся слїз.
Потім мовила: „О Боже!
Доки буду горювать...
Хто обрадує, поможе?
Мабуть так вік коротать.
Люде бачуть, як смієш ся,
А слїзми як обільєшь ся,
Так про те нїхто не зна.
Що з того, що я царюю,
А як горлиця горюю
Без дружиноньки сама“.
Мовив се, вона утерла
Рукавцем слїзки з очей,
Потім встав, вікно заперла,
Тай побігла до дверей.
Тут Сергій зустрів ся з нею,
І як місяць, він своєю
Лисиною засвітив.
Де ти був? ось днїв с чотирі
Невидать твоєї гирі,
Де, сказала, ти блудив?

Хоть у нас благополучно,
Від сосїд обід нема;
Но менї щось дуже скушно
Де-б я дїла ся, сама.
„Серце чує щось—не каже;
„Мабуть лихо нас накаже;
„Бо і сон не гарний снивсь:
„Буцїм я в садку сидїла,
„І комусь сорочку шила,
Як тут де відкіль візьмись
Голубок, тай пуць в колїна,—
Тай до серця пригорнувсь;
Я зробилась тороплена
Він-же на грудях струснувсь.
„Нїжно в вічи зазирає
„Носиком, мов, що шукає...
„Тяжко жалїбно загув;
„Потім пурх на гильку зняв ся,
„Як тут яструб навязав ся
І голубчик—як не був“.
Сват Сергій перехрестив ся
І сказав Цариці так:
Я коли ще в світ родив ся,
То уже балакав всяк:
Сон мара, як ніч, проходе,
Тілько тугу він наводе
На людей таких як ти.
Плюнь на сон, тай не жури ся,
Як приснить ся, ще христи ся
І між уха пропусти.
Плюнь на сон та слухай, Галю!
„Як я у гостях гуляв;
„Все скажу я не прибавлю,
„Що там чув і що видав.
У четвер в обідню пору,
„Перейшовши через гору
„Я до свахи причвалав;
„Нас тодї було чимало
„Так, що міста не ставало
„Де лягти, як ночував.
„Сваху знаєш ти Титяну,
„Що частенько помога?
„Як не дай нам Боже зьяну—
„Всяк до неї прибіга.
„Там був гость, Харьком він зветь ся,
„Легко хай йому ікнеть ся,
„Гость навспражки не пустий.
„Може чула Запорозцїв,
„Славних козаків—молодцїв:
Він-же був їх кошовий“.
Тут Сергій начав все знову.
І усю їй росказав
Як сам чув Харькову мову,
А свого не прибавляв.
Ганна слухавши вдивлялась,
То сміялась, то жахалась,
Потім мовила кріз плач:
Де-ж то був, в якому горі!
Не втонув, небіжчик, в морі
Так вовкам попавсь був в харч“.
Де-ж тепера він? спитала,
І який він, хочу знать,
Щоб я іноді пізнала,
Як де трапить ся видать.
„Чи хоть мало показненький
„З себе трохи хоть гарненький?
„Чи старий, чи молодий?
„Де він має кочувати?
„Може дума тут витати
„Роскажи менї, Сергій“.
—„Як сказать, козак він бравий,
„Сват на се їй відвічав;
„Чоловік ще моложавий,
„В тую діб, як твій бував.
„Очі зашмургом у його,
„І як гляне він на кого,
„То заставе почитать:
„Чорна через лоб чуприна,
„Мабуть буде з пів аршина,
„Уси висять аж напядь.
„Ростом мабуть буде з тебе
„Тілько в плечах він плотнїш;
„Подивитись, гарний з себе,
„Що-ж балакати тут більш.
„Підожди, сама побачиш
„Чи погудиш, чи похвалиш,—
„Завтра буде він у нас.
„Мусиш ти сама спитати,
„Де він дума проживати:
„Скаже сам тобі в той час“.
Так балакали у хатї
З Ганною удвох Сергій;
А як почало смеркати,

То пішов в курінь він свій.
Ганна спати не лягала,
Зараз дівчину позвала,
Заходилась прибирать;
Збанила столи і лави,
Не пішло-б худої слави,
Що не чепурно стоять,

Змазала вона долївку,
Вохрею піч підвела,
Комін мазать ставить дівку
А з сїнець сама мела;
З тїста голубів зробила
Суриком їх покрасила,
Крильця с хвостиком с папір,
Їх повісила в біжницю,
Буцїм то живеньку птицю,
Тай побігла ще на двір.

Там прибрала чисто всюди,
Що лежало не вспряту:
„Хоть, сказала, прийдуть люде
„То найшли-б усе в ладу“.
Від трудів сих так втомилась,
Що на лавку як схилилась,
То заснула кріпким сном;
А прокинувшись раненько,
З мильцем вмила ся біленько,
Тай прибрала ся потім.

Надягла вона шовкову
Кохту з борами рясну,
А спідницю грезетову,
Мов як з голочки, нову;
Білі нитяні панчішки
Закривали в неї ніжки,
Черевички з верху них;
Від намиста шия гнеть ся
На грудях хустинка веть ся
Пальцї-ж в кільцях золотих.

В ухах серги жемчугові
Аж по плечиках висять,
І з очіпочком парчовим
В золотї, як жар горять.
Так вона причипурилась,
І як в дзеркальце дивилась,
Капнули слїзки з очей:
„Все є в мене, всїм владаю,
„Тілько одного не маю“...
В неї вирвалось, з ричей.

Мовив се, вона по хатї
Чванно павою пішла
—Як до неї хресна мати
Вдвох с Сергієхой ввійшла
„На добридень, кажуть, Ганно!
„Не здивуй, що так ми рано
„В гостї до тебе прийшли;
„Прикажи лиш нам сїдати
„Та чим маєш привитати,
Бо ми вістку принесли“.
Потім обявили Ганнї,
Що Петро до них прибрів,
Що не сам прийшов заранї,
А Харька с собой привів;
Що в Сергія вітдихають
І одвіту дожидають,
Чи дозволить їм прийти
Повидать її парсону,
Милостиву благосклонну
І поклон свій принести.
„Чом-же—одвічала Ганна,
Хоть нехай ідуть зараз“—
Далї дївчину послала
За Сергієм то-же час.
А сама з гостями сїла,
І частесенько глядїла
У віконечко на шлях;
Де що з ними розмовляла
А очей не відвертала
Із вікна, як каже: „Ах“!
Що там, Галю? Бог з тобою
Що злякало так тебе?
Ти-ж сидиш у трьох зо мною,
Не трівож нї чим себе“.
Потім хресна мати встала,
І над Ганною шептала
Від уроків, від пристріт;
А того вона не знає,
Що Харько вже добігає
Із Сергієм до воріт!
На йому був саєтовий
Із вильотами каптан,
А під ним кармазиновий
Трохи довшинький жупан,
Бузументом скрізь обшитий,
Золотом весь як облитий,
Пояс шалевий новий;
На йому штани матнисті,

Сапянці червоні чисті,
Сам козак ще молодий.
Шапка сива не висока,
Із оксамету вершок;
Шабля висить коло бока,
Через плечі був шнурок,
Пистолет за пояс вткнутий
Мов в смитану обмокнутий,
З камінцями, у сребрі;
Висли чухалки, ложешник
Відвіртки, ріжок, кулешник,
Все вцвяховано в корі.
Як се хата відчинилась
Увійшов з Харьком Сергій,
Ганна зирк—тай застидилась,
Стало моторошно їй.
Ніжки в неї затремтіли
Губоньки мов що шептіли,
Серце тьохнуло в грудях;
Вся зробилась як калина
Потім стала так, як глина,
Тай пожовкло їй в очах.

РОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ.

Нариси по статистиці праці.

Написав **Микола Порш.**

XIV. Загальні висновки.

Убогі, вельми убогі статистичні матеріали в Росії, дотичні статистики праці, але і вони допомогли нам висвітлити не один бік господарчого життя України, її економічної еволюції.

Ми бачили перш за все, що народнє господарство на Україні виявляє далеко меньший розвиток капіталїстичних відносин ніж в усїй імперії і то не тільки в цїлому, але і в окремих своїх частинах, як от індустрія. Відстаючи взагалї від пересїчного по державі розвитку капіталїзму, Україна натурально дуже уступає з сього погляду всїм районам давнього і розвиненого капіталїзму. Але розглядаючи Україну саму по собі, не порівнюючи її з иньшими господарчими частинами держави, ми повинні визнати, що капіталїзм пустив глибоке корінне в народньому господарстві нашого краю, що соціальна діференціація зайшла доволї далеко в нашому суспільстві: від $1/4$ в самостійній частинї всеї людности до звиш $1/3$ серед самостійних промислового населення вже в 1897 було цїлком пролєтарізовано. Так стояла справа з цїлим нашим краєм, але в поодиноких його частинах ми бачили дуже великі ріжниці. Перед в розвитку капіталїзму веде на Україні Степова її частина, йдучи поруч з найбільш промисловими районами держави, за те инші частини навпаки ще більше відстають від загально-державного розвитку капіталїстичних відносин ніж цїлий наш край.

Але виявлена переписом 1897 року економічна, власне промислова, відсталість України — явище безперечно історичного характеру. Розглядаючи стан народнього хозяйства нашого краю в світлї історичному, ми бачимо, що Україна виявляє значно швидчий економічний розвиток ніж цїла держава, навіть ніж найбільше промислові її райони. І

в кількости новозаснованих фабрик, і в кількости пролєтаріату, і в концентрації праці — скрізь ми бачимо відрадне господарче явище: Україна простує в перші ряди, стає поруч з найрозвиненійшими краями російської держави.

Таке загальне становище народнього господарства на Україні мусило відбити ся і на його складі. За сучасних економічних відносин розвиток народнього господарства скрізь викликає перевагу промисловости над сільським хазяйством. Зрозуміло отже, що на Україні, в краю економічно відсталому, справа стоїть цілком инакше. Першу ролю у нас грало в 1897 р. сільське хазяйство. Але чималу вагу вже й тоді мали инші галузи господарчої діяльности—індустрія, торговля і транспорт. Таке відношеннє між поодинокими галузями народнього господарства ми бачимо по всіх районах України з тою тільки відміною, що чим розвиненійше економічно була яка небудь частина нашого краю, тим відносно меньшу ролю грало в ній сільське хазяйство.

Характеризуючи склад промисловости України в 1897 р., ми приходимо до того висновку, що домінуюче значіннє у нас належало харчовій продукції, власне цукроварству, гірництву та метальовій індустрії. Тут зосередковані найбільші маси пролєтаріату, тут виробляєть ся і найбільша частина товарів, здобуваєть ся найбільше грошевих фондів промисловости нашого краю. При сьому треба зауважати, що осередком харчової індустрії є Правобережна Україна, осередком двох останніх—Степова Україна, між ними двома стоїть Лівобереже, в котрому доволі помітну ролю грають харчова й гірнича промисловість, з перевагою на боці першої.

Переходячи до характеристики робітництва нашого краю, ми перш за все повинні звернути увагу на те, що сезоновий характер багатьох галузей промисловости наложив свій відбиток на наш пролєтаріат. Велике число непостійних, сезонових елєментів в ньому, поруч з загальною технічною і економічною відсталістю де котрих головних галузей нашого народнього господарства, надає цілій робітничій клясі у нас характер відсталий, утворює пересічний рівень пролєтаря низчий, ніж по цілій державі, а не то що по окремих найбільш розвинених районах імперії.

Наше народнє господарство, так сільсько-господарська його галузь, як і індустріяльна, вимагають кваліфікованої

праці далеко меньше, ніж се ми бачимо по инших краях держави, де є инший склад господарства, де инше відношеннє між його головними галузями. Звідси випливає й та низча культурність нашого робітництва супроти пролєтаріату инших частин держави, котра виявила ся в невеликому відсотку грамотних. Розумієть ся, велику ролю тут грає і брак рідної школи, і відсутність земського самоврядування в найбільшій частині України, на Правобережу, але переважний вплив в сїй справі належить структурі нашого народнього господарства. Але поруч з сим сумним боком культурного становища робітників України тим більше повинні ми підкреслити той цїкавий і відрадний факт, що робітництво промислове своєю грамотністю далеко переважає не тільки пересїчну, загалом дуже низьку, грамотність всього населенння України, але і доволї високу грамотність її міської людности. І той розцвіт промисловости, сучасний а ще більше майбутнїй, про котрий говорить нам сила фактів, являєть ся запорукою великого піднесення культурного рівня наших трудящих мас.

Економічна відсталість України відбила ся на нашому робітництві ще й в иншому напрямі, на його складї по полу і віку. Як і скрізь, так і у нас капіталїзм ознаймував свій появ вживаннєм праці дїтей і жінок, але у нас значно меньше, ніж по инших краях держави. З сього погляду Україна може вважати ся, в порівнянню не то що з краями розвиненої промисловости, а навіть з цїлою державою, краєм вельми і вельми відсталим. Стоїть се в залежности від того, що на Вкраїнї майже не істнує текстильна промисловість, де так широко вживаєть ся жіноча і дитяча праця. Опріч сього не можна обминути ще й того, що вік найбільшої продуктивности робітника, представлений у нас меньш сильно ніж по імперії, а се треба вважати вельми невигодним з народньо-господарчого погляду.

Розглядаючи подїл нашого робітництва промислового по окремих ґрупах підприємств певного розміру, ми знову бачимо прояв господарчої відсталости України. В 1894—5 р. наша фабрично-завідська промисловість складала ся переважно з підприємств середнього розміру, в котрих найбільше працювало робітництва, тим часом коли по державі, а не то що по її окремих вельми промислових краях, панували

великі підприємства. Розумієть ся, дякуючи сьому наша промисловість грала відносно малу ролю, а наше робітництво мало вельми невелику громадську, економічну і політичну вагу, значно меньшу ніж в цілій державі. Але 90 р.р. минулого віку, ся доба буйного розвитку капіталїстичної індустрії в Росії, ознаймували ся у нас ще більшим розцвітом промисловости ніж по всїй державі, навіть по її окремих видатних районах промислового капіталїзму. Сила фабрик вкрила наш край. Зросла дуже кількість фабрично-завідського пролєтаріату. І в структурі нашої фабрично-заводської промисловости відбули ся величезні зміни. Панування від підприємств середнїх перейшло до великих. Нїде, нї в одному районї російської держави сей характерний процес концентрації праці не виявив ся з такою силою, як на Українї. Правда і тепер, в 1902 р., Україна ще відставала від цїлої держави з сього погляду, але виразно виявило ся, що нашому краю судило ся в недалекій будучинї стати серед чільних країв промислового розвитку держави.

До лихих боків істнування нашого робітництва відносимо ми за сучасного ладу також і те, вельми характерне для всеї держави, за винятком небагатьох районів, явище, що фабрично-завідська промисловість зосередкована по за межами культурних огнищ держави, в повітах, а не в містах. За сучасних умов громадського і політичного житя в Росії се значно зменшує продуктивну силу російської промисловости, соціальну, економічну і політичну вагу робітничої кляси. На Українї явище се прибрало більші розміри ніж в державі, а через се і становище робітництва нашого і з громадського, і з культурнаго погляду, під впливом його, погіршувало ся значно більше.

Переходячи до розгляду національних ознак нашого пролєтаріату, ми перш за все повинні зауважити, що перепис показав в ньому велику кількість зайшлих робітників чужинців, з иньших національних теріторій—з Білої Руси, Литви, Польщі і т. п., а особливо з Великоросії. Але разом з тим ми бачили, що домінуючу ролю в нашому господарстві грає місцевий пролєтаріат,—робітники-тубольці: Україна обходить ся головне власною робітничою силою. Та що б там не було, велика кількість робітників-зайдів, сей культурний чинник денаціоналїзації, у нас на Українї, за сучасних наці-

ональних і політичних обставин, стає справді явищем тривожним, як для національного господарства, так і для національної культури. Але дивовижна сила національного консерватизму, виявлена українським народом на протязі всеї його історії, не зважаючи на ріжні заходи до знищення його національного облича, велика здатність його до асімілювання ріжних чуженаціональних елементів, показана нам переписом 1897 р., розвиток національного відродження, що проймає всї сфери житя українського народу і т. д.—все се нищить грізну трівогу і національну небезпеку. Тим більше, що докладний розгляд походження робітників-зайдів на Україні і поза межами України розкрив нам вельми цікаве явище—взаїмну кольонїзацію України і сусїднїх ґуберній і областей, в котрих живе чимало української людности, с. т. розширеннє нашої національної теріторії.

Розумієть ся величезною противдїлаючою силою впливу зайшлого робітництва в напрямі денаціоналїзації стає насамперед компактна маса національно-українського робітництва, як певна культурна сила, міцно звязана тисячами культурних ниток з мілїонами суто українських народних мас. Приближні підрахунки, на основі відомостей перепису, показали нам, що справді національно українське робітництво, складаючи звиш 70% всього пролєтаріату на Україні, може цїлком бути такою силою. Ясно, що за сучасних обставин найменьше такого українського робітництва ми здибуємо в індустрії і найбільше в сїльському господарстві. Одначе з розвитком капіталїзму відносини неминуче станутъ иншими і, коли можна так висловити ся, національні ріжниці між торгово-промисловим і сїльсько-господарським робітництвом буде на Україні знищено.

Ми закінчили розгляд загальних висновків із нашої праці. Він виразно показав нам, що становище робітництва на Україні значно гірше, ніж по инших районах держави. Але разом з тим в світлї еволюції нашого народнього господарства ми побачили неминучість нового лїпшого ладу. В розцвітї капіталїзму на Україні заховано поліпшеннє становища нашого робітництва.

Додаток I.

Поділ промислового робітництва України по окремих ґрупах підприємств.

	По Україні			По всій державі		
	Чол.	Жін.	Разом	Чолов.	Жін.	Разом
1. Рудники та копальні	28597	245	28842	155020	8718	163738
2. Виплавка металїв .	1633	6	1639	40940	1698	42638
3. Текстильна промисловість	6391	2446	8837	310439	219699	530138
4. Обробка звірячих продуктів	7502	161	7663	71246	3024	74270
5. Обробка дерева . .	28936	734	29670	166295	6748	173043
6. Обробка металїв . .	58464	593	59057	364720	6213	370933
7. Обробка мінеральних річей	8896	837	9733	74469	8669	83138
8. Хемічна індустрія й инші з нею звязані	4773	1552	6325	45247	15847	61094
9. Продукція вина, меду та пива	5747	292	6039	36918	1805	38723
10. Продукція иншого питва	512	37	549	4035	185	4220
11. Обробка рослинних та звірячих харчових продуктів . .	36816	2994	39810	183941	10762	194703
12. Тютюнна продукція	2958	2807	5765	10620	17374	27994
13. Полїґрафічна продук.	6019	820	6839	46550	5625	52175
14. Продукція інструментів: фізічних, оптічних, хірурґічн., музичних та инших .	1067	14	1081	7722	308	8030
15. Ювелїрна продукція, малярство та инше	2420	44	2464	25213	554	25767
16. Продукція одежі . .	47865	11268	59133	256889	69581	326470
17. Будівельна індустрія	47472	—	47472	345724	—	345724
18. Продукція екіпажів і т. и.	922	3	925	8768	25	8793
19. Підприємства, що не увійшли в попередні ґрупи	8019	304	8323	54029	11328	65357
20. Почта, телеґраф і телефон	899	1	900	5439	24	5463
21. Водяна комунїкація	6675	39	6714	43885	256	44141
22. Залїзниці	30576	3035	33611	162784	12462	175246
23. Кінна комунїкація .	14413	99	14512	117761	662	118423
24. Инші засоби комунїкації	4374	93	4467	25391	365	25756
25. Торгівля взагалї . .	14097	897	14994	113171	5616	118787
26. Ресторації та готелї	7521	785	8306	72266	4704	76970
27. Торгівля спиртним питвом	3044	825	3869	15270	2066	17336
28. Підприємства, дотичні чистоти та гіґієни тїла	2386	5488	7874	11751	30744	42495
РАЗОМ	388994	36419	425413	2776503	445062	3221565

Додаток II.

Поділ робітників ріжних ґруп підприємств по окремих ґубернїях України

	Волинь	Київщина	Поділлє	Полтавщина	Харьківщина	Чернигівщина	Катеринослав.	Таврія	Херсонщина	Разом по Україні
1. Рудники та копальнї	68	132	219	87	334	109	24636	997	2260	28842
2. Виплавка металів .	4	—	2	—	—	2	1499	2	130	1639
3. Текстильна промисловість	603	699	1083	202	506	4292	157	216	1079	8837
4. Обробка звірячих продуктів	1136	1729	478	552	702	1017	358	471	1220	7663
5. Обробка дерева . .	2943	4536	1982	1527	3613	2474	3966	2173	6456	29670
6, Обробка металів . .	2722	7438	2879	2229	5689	2522	18520	4823	12235	59057
7. Обробка мінеральних річей	2353	1434	199	480	2112	803	1210	351	791	9733
8. Хемічна індустрія й инші з нею звязані	937	834	122	79	345	2541	466	87	914	6325
9. Продукція вина, меду та пива	680	1135	561	668	1031	727	439	143	655	6039
10. Продукція иншого питва	36	155	30	45	59	22	49	49	104	549
11. Обробка рослинних та звірячих харчових продуктів . .	2751	8606	4623	1761	5457	3251	3131	3323	6907	39810
12. Тютюнна продукція	165	1500	256	995	603	163	183	799	1101	5765
13. Полїґрафічна продук.	329	1677	262	765	904	301	426	417	1758	6839
14. Продукція інструментів: фізічних, оптічних, хірурґічн., музичних та инших .	65	245	56	92	98	52	120	82	271	1081
15. Ювелїрна продукція, малярство, та инше	97	667	95	148	197	230	144	111	775	2464
16. Продукція одежі . .	5518	9969	5027	5345	8434	6115	4471	3681	10573	59133
17. Будівельна індустрія	3507	7934	2814	2685	3618	4514	6319	7043	9038	47472
18. Продукція екіпажів і т. и.	28	69	48	27	71	46	45	160	431	925
19. Підприємства, що не увійшли в попередні ґрупи	318	584	275	134	572	216	3815	448	1961	8323
20. Почта, телеґраф і телефон	91	72	105	60	128	69	95	100	180	900
21. Водяна комунїкація	16	917	16	455	40	202	535	1537	3006	6714
22. Залїзницї	2694	3103	2329	1777	5117	3419	8065	2236	4871	31375
23. Кінна комунїкація .	889	2529	602	1114	1638	1971	1304	1368	3097	14512
24. Инші засоби комунїкації	231	383	97	93	118	91	663	814	1977	4467
25. Торгівля взагалї . .	808	1569	606	999	2224	936	2298	1465	4089	14994
26. Ресторації та готелї	288	1637	233	274	1103	189	515	2856	1211	8306
27. Торгівля спиртним питвом	420	542	350	508	270	302	426	370	681	3869
28. Підприємства, дотичні чистоти та гіґієни тїла	411	1329	514	309	842	406	553	902	2608	7874
РАЗОМ	30108	61424	25863	23410	45825	36982	84408	35369	82024	425413

Додаток III.

Поділ робітників по віку

	12 років і меньше		13—14 років		15—16 років	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1. Рудники та копальні	75	19	128	18	426	15
2. Виплавка металів	3	—	3	—	17	—
3. Текстильна промисловість . .	85	56	212	137	491	320
4. Обробка звірячих продуктів .	92	5	321	10	615	12
5. Обробка дерева	356	46	1454	50	3983	13
6. Обробка металів	446	14	2023	19	5645	97
7. Обробка мінеральних річей .	67	13	212	28	546	127
8. Хемічна індустрія й инші з нею звязані	30	17	104	78	308	341
9. Продукція вина, меду та пива	7	—	29	11	127	52
10. Продукція иншого питва . . .	1	—	10	2	20	10
11. Обробка рослинних та звірячих харчових продуктів	151	52	468	119	1473	348
12. Тютюнна продукція	34	61	137	272	257	639
13, Поліґрафічна продукція . . .	145	39	490	109	839	177
14. Продукція інструментів: фізічних, оптичних, хірурґічних, музичних та инших . . .	37	—	129	1	208	2
15. Ювелїрна продукція, малярство та инше	66	2	264	3	440	10
16. Продукція одежі	1943	681	5756	2120	8626	2949
17. Будівельна індустрія	151	—	500	—	1291	—
18. Продукція екіпажів і т. и. . .	12	—	57	—	197	—
19. Підприємства, що не увійшли в попередні ґрупи	8	4	44	12	132	50
20. Почта, телеґраф і телефон . .	1	—	—	—	9	—
21. Водяна комунїкація	5	—	14	—	95	1
22. Залїзниці	12	9	18	3	126	13
23. Кінна комунїкація	18	2	69	2	313	3
24. Инші засоби комунїкації . . .	1	—	4	—	44	2
25. Торгівля взагалї	523	36	1794	83	2126	129
26. Ресторації та готелї	143	7	272	19	621	41
27. Торгівля спиртним питвом . .	32	1	117	33	245	232
28. Підприємства, дотичні чистоти та гіґієни тїла	68	15	144	72	201	128
РАЗОМ	4512	1080	14763	3201	28421	5811

в окремих професіях на Україні.

17—19 років		20—39 років		40—59 років		60 і більш. р.		Невідом.		Всїх. робіт.	
Чолов.	Жін.	Чолов.	Жін.	Чолов.	Жін.	Чолов.	Жін.	Чол.	Жін.	Чолов,	Жін.
2877	32	21136	121	3605	35	339	5	11	—	28597	245
106	1	1301	3	194	1	6	1	3	—	1633	6
921	630	3020	812	1341	323	327	164	4	4	6391	2446
1173	37	3662	49	1314	32	322	16	3	—	7502	161
5157	207	13842	246	4319	59	812	12	13	—	28936	734
11225	184	31889	228	6518	40	698	11	20	—	58464	593
1374	285	4857	291	1564	84	274	9	2	—	8896	837
645	540	2679	477	868	87	137	12	2	—	4773	1552
471	95	3754	117	1208	15	150	2	1	—	5747	292
54	7	300	16	105	—	21	2	1	—	512	37
4713	831	21618	1191	7047	386	1336	67	10	—	36816	2994
413	1020	1610	756	463	57	41	1	3	1	2958	2807
1138	286	2844	196	503	12	57	1	3	—	6019	820
285	5	366	4	38	—	4	2	—	—	1067	14
572	11	872	16	158	1	48	1	—	—	2420	45
11971	2937	16228	2250	2692	285	628	42	21	4	47865	11268
4037	—	26824	—	12213	—	2441	—	15	—	47472	—
231	1	274	2	118	—	32	—	1	—	922	3
593	75	5795	130	1324	22	119	11	4	—	8319	4
64	—	572	—	213	1	40	—	—	—	899	1
495	4	4185	16	1594	17	286	2	1	—	6675	39
1390	120	22582	2389	6037	484	402	17	9	—	30576	3035
1457	10	9029	46	3015	41	504	4	8	1	14413	99
176	10	2665	50	1202	30	281	1	1	—	4374	93
1924	202	5194	246	2050	153	476	48	10	—	14097	897
1217	136	4014	485	1117	80	134	17	3	—	7521	785
416	323	1762	208	404	24	65	5	3	—	3044	825
423	440	974	2732	403	1882	173	214	—	5	2386	5488
55518	8428	213848	13077	61627	4140	10153	667	152	15	388994	36419

Додаток IV.

Подїл робітників України, що були

	15—16 років.		17—19 рок.	
1. Рудники та копальнї	—	—	167	8
2. Виплавка металїв	—	—	3	1
3. Текстильна промисловість	—	1	5	22
4. Обробка звірячих продуктів . . .	—	1	29	2
5. Обробка дерева	1	1	62	5
6. Обробка металїв	2	—	115	4
7. Обробка мінеральних річей. . . .	—	—	28	20
8. Хемічна індустрія й инші, з нею звязані.	—	3	9	14
9. Продукція вина, меду та пива . .	—	—	14	2
10. Продукція иншого питва	—	—	2	—
11. Обробка рослинних та звірячих харчових продуктів	—	1	136	35
12. Тютюнна продукція	—	—	51	23
13. Полїґрафічна продукція	1	—	8	3
14. Продукція інструментів фізічних, оптичних, хірурґічних, музичних та инших	—	—	1	—
15. Ювелїрна продукція, малярство та инше	—	—	2	—
16. Продукція одежі.	2	5	89	38
17. Будівельна індустрія	1	—	99	—
18. Продукція екіпажів і т. и. . . .	—	—	—	—
19. Підприємства, що не увійшли в попереднї ґрупи	—	—	18	4
20. Почта, телеґраф і телефон . . .	—	—	2	—
21. Водяна комунїкація	—	—	7	—
22. Залїзницї	—	—	72	63
23. Кінна комунїкація	—	—	37	—
24. Инші засоби комунїк.	—	—	14	3
25. Торгівля взагалї	—	1	23	4
26. Ресторації та готелї	—	—	23	3
27. Торгівля спиртним питвом	—	—	8	4
28. Підприємства, дотичні чистоти та гіґієни тїла	1	—	6	25
РАЗОМ	8	18	1039	284

в шлюбі, по віку і по професіях.

20—39 років.		40—59 років.		60 і більше.		Невідом.		Всїх робітників в шлюбі.	
14732	83	2943	10	218	1	7	—	18067	102
881	1	167	1	5	1	2	—	1058	4
2006	356	1214	118	253	22	—	—	3478	519
2150	13	1136	8	226	—	1	—	3542	25
7723	55	3548	20	526	3	5	—	11865	84
17889	97	5644	24	490	1	9	—	24149	126
3057	171	1326	30	182	1	1	—	4594	222
1782	147	762	19	113	3	1	—	2667	186
2686	47	1111	7	107	1	—	—	3918	57
164	3	83	—	11	1	—	—	260	4
13045	408	6135	144	965	20	4	—	20285	608
962	191	410	26	25	—	2	—	1459	240
1122	28	354	3	41	—	—	—	1526	24
64	—	33	—	3	2	1	—	101	2
248	1	109	—	25	—	—	—	384	1
5468	277	1685	63	288	6	4	—	7536	389
17867	—	10158	—	1724	—	8	—	29857	—
117	—	94	—	25	—	—	—	236	—
3829	53	1145	12	95	3	3	—	5090	72
403	—	197	1	37	—	—	—	639	1
2531	10	1362	12	223	2	—	—	4124	24
17520	2265	5615	435	310	11	6	—	23523	2774
5397	13	2406	13	342	1	4	1	8215	37
1667	35	926	21	185	1	1	—	2793	60
2975	101	1631	54	339	10	2	—	4970	170
1845	156	839	27	80	3	—	—	2787	189
971	71	338	9	48	1	—	—	1365	85
380	1020	244	681	73	14	—	—	704	1870
129480	5702	51626	1739	6979	135	60	3	189192	7876

Додаток V.

Родинне становище робітників

	Робітників, що жили самотніми або окремо від своїх родин.		На чолї			
			2 осіб.		3 осіб.	
	Чол.	Жін.	Чол	Жін.	Чол.	Жін.
1. Рудники та копальнї . . .	20362	121	904	6	1330	3
2. Виплавка металїв	1065	2	92	—	94	—
3. Текстильна промисл. . . .	2596	868	306	50	365	45
4. Обробка звіряч. прод. . .	3866	75	290	2	344	6
5. Обробка дерева	15917	259	1094	6	1113	14
6. Обробка металїв	26094	162	2953	16	3433	11
7. Обробка мінер. річей . . .	3853	282	322	10	483	23
8. Хемічна індустрія й инші з нею звязані	2103	687	230	2	281	23
9. Продукція вина, пива, меду.	4213	107	153	4	210	—
10. Продукція иншого питва. .	337	23	21	—	12	—
11. Обробка рослинних та звіряч их харчових продукт. .	21878	1268	1408	44	1738	58
12. Тютюнна продукція. . . .	566	584	135	17	164	16
13. Полїґрафічна продукц. . .	2396	223	250	3	235	3
14. Продукція ріжних інструм.	596	10	21	—	10	—
15. Ювелїрне дїло, малярство й ин.	1475	14	42	1	34	—
16. Продукція одежі	31638	6085	646	43	656	35
17. Будівельна індустрія . . .	22944	—	2498	—	2832	—
18. Продукція екіпажів і т. и. .	586	—	30	—	38	—
19. Підприємства, що не увійшли в попередні ґрупи. .	4411	102	495	6	582	8
20. Почта, телеґраф і телефон.	466	—	71	—	69	—
21. Водяна комунїкація. . . .	2441	10	492	6	519	1
22. Залїзниці	13796	134	2225	31	2710	41
23. Кінна комунїкація	9590	68	461	1	545	3
24. Инші засоби комунїкації. .	2107	12	318	5	334	6
25. Торгівля взагалї	9262	597	449	21	465	23
26. Ресторації та готелї . . .	6100	756	236	1	219	3
27. Торгівля спиртним питвом.	1727	272	160	12	158	8
28. Підприємства, дотичні чистоти та гіґієни тїла . . .	1667	3169	98	272	75	249
РАЗОМ	214052	15885	16400	576	19098	580

України по окремих професіях.

родин, що складалися з								Членів родин, що жили в своїх родинах.	
4 осіб.		5 осіб.		6—10 осіб.		11 осіб.			
Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.		
1306	9	1067	—	1437	3	18	—	2173	103
93	—	80	—	62	—	—	—	117	4
413	39	380	25	821	31	10	—	1600	1388
383	1	387	4	694	3	12	—	1526	70
1222	3	1039	3	1876	10	32	—	6643	439
3210	2	2640	4	4451	4	64	—	15619	387
551	18	506	7	984	12	24	1	2173	484
337	8	289	14	583	15	14	—	936	785
188	4	166	3	373	4	13	—	431	170
21	—	19	—	33	—	6	—	63	14
2002	56	1811	44	3492	31	73	—	4414	1493
190	9	187	8	474	4	27	—	1215	2169
231	1	189	1	284	2	28	—	2406	587
11	—	18	—	16	—	—	—	395	4
22	—	36	—	46	—	1	1	764	29
678	22	524	12	845	15	12	—	12866	5056
3018	—	2853	—	4953	—	80	—	8234	—
27	—	25	—	45	—	—	—	171	2
533	2	430	1	655	6	11	—	902	179
66	—	69	—	96	—	—	—	65	1
500	1	474	1	874	3	22	—	1353	17
2936	39	2688	23	4125	33	60	—	2136	2734
589	4	563	3	1044	5	14	—	1617	15
346	1	328	1	458	6	11	—	472	62
481	12	517	7	862	9	18	—	2043	228
209	—	175	1	280	4	3	4	299	21
144	7	120	4	168	—	3	—	564	522
64	193	53	127	107	93	2	—	320	1395
19771	439	17530	283	30068	293	558	5	71517	18358

Додаток VI.

Подїл грамотних робітників.

	12 років і меньше		13—14 р,		15 —16 р.	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чолов.	Жін.
1. Рудники та копальнї	17	2	47	—	156	4
2. Виплавка металїв	1	—	2	—	11	—
3. Текстильна промисловість . .	25	15	86	33	202	79
4. Обробка звірячих продуктів . .	48	1	171	2	329	4
5. Обробка дерева . . . . , . .	186	5	917	3	1983	43
6. Обробка металїв . . . . . ,	217	4	1313	11	3967	29
7. Обробка мінеральних річей . .	25	2	110	7	281	28
8. Хемічна індустрія й инші з нею звязані . . . . , ...	8	4	53	9	150	48
9. Продукція вина, меду та пива .	3	—	18	8	64	17
10. Продукція иншого питва . . .	—	—	6	—	11	3
11. Обробка рослинних та звірячих харчових продуктів	60	12	253	24	838	73
12. Тютюнна продукція	15	14	87	82	162	19
13. Полїґрафічна продукція . . .	112	8	431	35	759	62
14. Продукція інструментів: фізічних, оптичних, хірурґічних, музичних та инших . . .	30	—	122	1	193	2
15. Ювелїрна продукція, малярство та инше	55	2	227	2	383	6
16. Продукція одежі . , . . .	756	323	2721	1420	4316	1879
17. Будівельна індустрія . , . .	71	—	306	—	803	—
18. Продукція екіпажів і т. и. . .	5	—	37	—	144	—
19. Підприємства, що не увійшли в попереднї ґрупи	5	—	24	3	86	12
20. Почта, телеґраф і телефон . .	—	—	—	—	8	—
21, Водяна комунїкація	3	—	6	—	65	1
22. Залїзниці . . , , ...	7	—	16	1	93	3
23. Кінна комунїкація	7	—	28	1	113	—
24. Инші засоби комунїкації . .	—	—	1	—	12	—
25, Торгівля взагалї	406	8	1560	24	1816	27
26. Ресторації та готелї	88	1	197	1	430	10
27. Торгівля спиртним питвом . .	17	1	99	10	206	83
28. Підприємства, дотичні чистоти та гіґієни тїла	41	2	108	24	149	46
РАЗОМ	2208	404	8946	1724	17730	2649

по віку і професіях.

17—19 р.		20—39 р.		40—59 р.		60 р. і більше		Невідом.		Всїх грамотн.	
Чолов.	Жін.	Чолов.	Жін.	Чолов.	Жін.	Чолов.	Жін.	Чол.	Жін.	Чолов.	Жін.
1118	3	7149	6	1049	—	80	—	3	—	9319	15
63	—	541	1	76	—	3	—	1	—	698	1
412	141	1287	141	488	16	112	8	1	—	2613	433
649	7	1841	8	446	5	94	3	1	—	3579	30
3498	61	8308	90	1850	7	255	1	8	—	17005	220
7950	65	21261	88	3633	4	316	2	12	—	38669	203
619	49	1988	49	475	9	70	—	—	—	3568	144
284	88	1318	76	383	9	50	3	1	—	2246	237
204	26	1519	21	501	3	73	—	—	—	2382	75
38	3	194	10	53	—	7	1	—	—	301	17
2452	175	10377	192	2786	25	378	5	3	—	17147	506
279	344	1004	306	311	13	16	—	1	1	1975	960
1027	106	2565	64	407	2	45	—	3	—	5349	277
270	4	330	4	35	—	4	1	—	—	984	12
505	10	772	10	115	—	30	1	—	—	2087	31
5896	1812	8270	1515	887	121	179	16	11	3	23036	7089
2249	—	12492	—	3886	—	544	—	3	—	20353	—
171	1	196	1	58	—	19	—	1	—	631	2
373	17	3012	32	588	2	47	2	1	—	4135	68
48	—	517	—	179	—	25	—	—	—	777	—
347	1	2502	7	742	2	116	—	1	—	3782	11
925	14	13896	130	3395	22	203	—	6	—	18541	170
557	3	3009	3	855	1	125	1	4	—	4698	9
68	1	1100	4	447	1	69	—	1	—	1698	6
1368	38	3039	41	1065	13	206	1	5	—	9465	152
877	40	2859	178	727	30	67	7	2	—	5247	270
300	98	1216	58	244	10	30	1	2	—	2114	256
318	134	666	417	144	125	48	8	—	1	1474	757
32868	3244	113315	3447	25826	420	3211	61	69	5	204173	11951

Додаток VII.

Робітництво непр

		Волинь.	Київщина.	Поділє.
1. Поденці та чорнороби: . .	Чол.	12965	21371	15488
	Жін.	5499	10788	7825
	Разом.	18464	32159	23313
2. Слуги в установах:	Чол.	1851	1621	1873
	Жін.	145	373	179
	Разом.	1996	1994	2052
3. Слуги на фабрик. та садиб.:	Чол.	4962	6775	7224
	Жін.	437	1073	401
	Разом.	5399	7848	7625
4. Слуги домові:	Чол.	1120	8011	1245
	Жін.	29	22	13
	Разом.	1149	8033	1258
5. Слуги домашні:	Чол.	6367	9722	8078
	Жін.	28060	49602	28179
	Разом.	34427	59324	36257
6. Рибальство та полюваннє:	Чол.	62	86	130
	Жін.	—	4	13
	Разом.	62	90	143
7. Хліборобство:	Чол.	24686	34001	27033
	Жін.	11580	15148	10567
	Разом.	36266	49149	37600
8. Звіроводство:	Чол.	4330	2922	2986
	Жін.	967	263	327
	Разом.	5297	3185	3313
9. Лїсоводст. та лїс. промисли:	Чол.	2152	1720	674
	Жін.	15	3	6
	Разом.	2167	1723	680
10. Инші роди сїльськ. хаз.:	Чол.	533	974	848
	Жін.	75	446	110
	Разом.	608	1420	958
ВСЇХ . . .	Чол.	59028	87203	65629
	Жін.	46807	77911	47560
	Разом.	105835	164925	113189

мислове на Україні.

Полтавщ.	Харьковщ.	Чернігівщ.	Катеринославщина.	Херсонщ.	Таврія	Разом на Україні
12517	10727	6665	13066	29755	21822	144376
6847	5312	5685	2285	7480	3394	55295
19364	16039	12350	15351	37235	25216	199491
2313	3121	1753	1788	3500	2263	20083
352	322	216	227	522	222	2558
2665	3443	1969	2015	4022	2485	22641
2450	6331	3707	3529	1718	2059	38755
251	483	667	209	71	132	3724
2701	6814	4374	3778	1789	2191	42479
1842	3951	1140	2285	6477	2427	28498
12	39	12	28	95	14	264
1854	3990	1152	2313	6572	2441	28726
5336	5852	3628	5257	7985	4169	56394
29481	29205	20730	28002	46655	20317	280231
34817	35057	24358	33259	54640	24486	336625
44	18	69	83	411	1551	2454
1	—	4	2	9	3	36
45	18	73	85	420	1554	2490
42590	16784	26655	24839	32430	27050	256076
23601	4619	15785	8318	9769	5627	105014
66191	21403	42440	33157	42199	32685	361090
5871	3403	1855	4149	5712	6140	37368
1084	477	276	221	403	158	4176
6955	3880	2131	4370	6115	6298	41544
491	1249	676	333	226	438	7959
2	10	3	2	5	3	49
493	1259	679	335	231	441	8008
500	459	544	492	1255	2949	8554
256	800	104	41	170	890	2892
756	1259	648	533	1425	3839	11446
73954	51895	46692	55821	89469	70876	600567
61887	41267	43482	39335	65176	30760	454188
135841	93162	90154	95156	154648	101636	1054756

Додаток VIII.

Поділ всеї людности в 9 українськи

	Самостійні.		
	Чолов.	Жін.	Разом.
22. Рудники та копальні	30838	277	31115
23. Виплавка металїв.	1708	6	1714
24. Текстильна промисловість	19127	24127	43254
25. Обробка звірячих продуктів	18641	566	19207
26. Обробка дерева	76042	2134	78176
27. Обробка металїв	102517	766	103283
28. Обробка мінеральних річей	17584	1125	18709
29. Хемічна індустрія й инші з нею звязані	7064	1692	8756
30. Продукція меду, вина та пива	7732	351	8083
31. Продукція иншого питва	1719	247	1966
32. Обробка рослинних та звірячих — харчових продуктів	60956	8782	69738
33. Тютюнна продукція	3603	3119	6722
34. Поліґрафічна продукція	10413	945	11358
35. Продукція ріжних інструментів	3575	37	3612
36. Ювелїрна продукція, малярство та инше	6829	182	7011
37. Продукція одежі	180661	48939	229600
38. Будівельна індустрія	110316	358	110674
39. Продукція екіпажів і т. и.	1723	9	1732
40. Підприємства, що не увійшли в попередні ґрупи	18850	434	19284
41. Водяна комунїкація	10494	75	10569
42. Залїзниці	47097	3621	50718
43. Кінна комунїкація	44977	445	45422
44. Инші засоби комунїкації	4121	108	4229
45. Почта, телеґраф, телефон	8093	455	8548
48. Торгівля взагалї	44768	8661	53429
60. Ресторації, готелї і т. д.	15291	4262	19553
61. Торгівля питвом	12630	2197	14827
62. Професії дотичні чистоти та гіґієни тїла	5671	20560	26231
Разом	873040	13480	1007520
17. Хлїборобство	2923493	362392	3285885
18. Бжільництво та шовківництво	1832	155	1987
19. Звіроводство	39769	4563	44332
20. Лїсоводство та лїсові промисли	11441	199	11640
21. Рибальство та полюваннє	9339	108	9447
Разом	2985874	367417	3353291
8, Особи при церквах, сторожі, слуги і т. и.	9008	241	9249
13. Діяльність і служба приватна. Слуги та поденці	313332	353648	666980
По всїх 65 ґрупах	4900441	1040189	5937630

*) Сю таблицю ми склали на основі поґубернських зшитків перепису 1897

ґуберніях по окремих професіях *).

Члени родин.			Разом		
Чолов.	Жін.	Разом.	Чолов.	Жін.	Обох. полів.
9145	18842	27587	39983	18719	58702
509	1048	1557	2217	1054	3271
18307	31812	50126	37474	55946	93380
15032	27210	42242	33673	27776	61449
53798	99874	153672	129840	102008	231848
63260	118506	181766	165777	119272	285049
13391	23196	36587	30975	24321	55296
4471	8631	13102	11535	10323	21858
3300	6244	9544	11032	6595	17627
1374	2620	3994	3093	2867	5960
42582	77889	120471	103538	86671	190209
2422	4699	7121	6025	7818	13843
4912	9851	14763	15325	10796	26121
2084	4082	6166	5659	4119	9778
3780	7391	11171	10609	7573	18182
142867	262724	405591	323528	311663	635191
75739	144866	220605	186055	145224	331279
1015	2038	3053	2738	2047	4785
11205	23220	34425	30055	23654	53709
7126	14357	21483	17620	14432	32052
31333	58616	89949	78430	62237	140667
36760	62897	99657	81737	63342	145079
2650	5395	8045	6771	5503	12274
3593	7774	11367	11686	8229	19915
53516	96021	149537	98284	104682	202967
10216	20087	30303	25507	24349	49856
8810	18171	26981	21440	20368	41808
9772	14495	24267	15443	35055	50498
632969	1172163	1805132	1506009	1306643	2812652
5644353	8309393	13953746	8567846	8671785	17239631
1110	2871	3981	2942	3026	5968
14963	24081	39044	54732	28644	83376
7706	13276	20982	19147	13475	32622
7981	13158	21139	17320	13266	30586
5676113	8362779	14038892	8661987	8730196	17392183
8790	16941	25731	17798	17182	34980
170297	309469	479793	483629	663144	1146773
6880084	10609693	17489777	11780525	11649882	23430407

по таблицях 21 і 22 в них.

Додаток IX.

Поділ Української людности 9 Українських

	Самостійні.		
	Чолов.	Жін.	Разом
22. Рудники та копальні	9288	87	9375
23. Виплавка металїв	238	1	239
24. Текстильна промисловість	7990	14182	22172
25. Обробка звірячих продуктів	6440	206	6646
26. Обробка дерева	26224	764	26988
27. Обробка металїв	32291	304	32595
28. Обробка мінеральних річей	10105	582	10687
29. Хемічна індустрія й инші з нею звязані	1765	304	2069
30. Продукція меду, вина та пива	3274	124	3398
31. Продукція иншого питва	372	58	430
32. Обробка рослинних та звірячих харчових продуктів	18580	3035	21615
33. Тютюнна продукція	320	75	395
34. Полїґрафічна продукція	889	81	970
35. Продукція ріжних інструментів	137	1	138
36. Ювелїрна продукція, малярство та инше	1318	55	1373
37. Продукція одежі	68687	10912	79599
38. Будівельна індустрія	37358	102	37460
39. Продукція екіпажів і т. и.	334	1	335
40. Підприємства, що не увійшли в попередні ґрупи	5268	77	5345
41. Водяна комунїкація	3336	24	3360
42. Залїзниці	18654	2225	20879
43. Кінна комунїкація	12281	102	12383
44. Инші засоби комунїкації	805	78	883
45. Почта, телеґраф, телефон	1933	73	2006
48. Торгівля взагалї	5236	1509	6745
60. Ресторації, готелї і т. д.	1699	673	2372
61. Торгівля питвом	5285	843	6128
62. Професії, дотичні чистоти та гіґієни тла	555	7641	8196
Разом (без останньої)	280662	44119	324781
17. Хлїборобство	2473836	316356	2790192
18. Бжільництво та шовківництво	1148	107	1255
19. Звіроводство	30765	3635	34400
20. Лїсоводство та лїсові промисли	6128	100	6228
21. Рибальство та полюваннє	4953	59	5012
Разом	2516830	320257	2837087
8. Особи при церквахъ, слуги, сторожі і т. и.	1938	28	1966
13. Діяльність та служба приватна. Поденцї та слуги	155583	182744	338327
Разом по всїх 65 ґрупах	3128767	603805	3732572

ґубернїй по окремих професіях.

Члени родин.			Разом.		
Чолов.	Жін.	Разом	Чолов.	Жін.	Об. пол.
3482	7004	10486	12770	7091	19861
53	180	233	291	181	472
8566	13840	22406	16556	28022	44578
5445	9575	15020	11885	9781	21666
19904	36234	56138	46128	36998	83126
21634	39367	61001	53925	39671	93596
7785	12810	20595	17890	13392	31282
1098	2275	3373	2863	2579	5442
698	1317	2015	3972	1441	5413
91	272	363	463	330	793
12838	23291	36129	31418	26326	57744
135	380	515	455	455	910
365	771	1136	1254	852	2106
103	230	333	240	231	471
816	1533	2349	2134	1588	3722
52794	90987	143781	121481	101899	223380
31732	56027	87759	69090	56129	125219
236	453	689	570	454	1024
4175	8131	12306	9443	8208	17651
2562	4954	7516	5898	4978	10876
14035	23463	37498	32689	25688	58377
8730	16026	24756	21011	16128	37139
469	829	1298	1274	907	2181
807	1767	2574	2740	1840	4580
5207	9522	14729	10443	11031	21474
1193	2372	3565	2892	3045	5837
3981	8191	12110	9266	8972	18238
2838	3580	6418	3393	11221	14614
211772	375319	587091	492474	419438	911872
4848007	7113801	11961808	7321243	7430157	14752000
654	1880	2534	1802	1987	3789
9492	14908	24400	40257	18543	58800
4670	7849	12519	10798	7949	18747
4379	7199	11578	9332	7258	16590
4868102	7145637	12012839	7384032	7465894	14849926
913	2198	3111	2851	2226	5077
91641	157830	249471	247224	340574	587798
5234485	7807093	13041578	8363252	8410898	16774150

Додаток X.

Відношеннє України до де-котрих головних ґуберній Росії в робітничій клясі.

	На Україні родом з ґуберній			З України родом в ґуберніях		
	Чолов.	Жінки	Разом	Чолов.	Жінки	Разом
Европ. Росія:						
1. Бесарабська	3915	1878	5793	12180	5008	17088
2. Віленьска	2357	682	3039	149	73	222
3. Вітебська	1385	390	1775	122	36	158
4. Володимирська . .	1550	262	1812	73	35	108
5. Воронїжська	3981	1125	5106	635	255	890
6. Гродненська	4494	1181	5675	554	297	851
7. Донщина	2266	1069	3335	19424	5779	25203
8. Калужська	6352	908	7260	109	42	151
9. Ковенська	2127	541	2668	113	36	149
10. Курська	35667	9678	45345	1958	788	2746
11. Минська	6149	2283	8432	1571	512	2083
12. Могилівська . . .	11160	2904	14064	1007	463	1470
13. Московська	1997	781	2778	5537	2288	7825
14. Нижегородська . .	1168	150	1318	65	23	88
15. Орловська	37046	6859	43905	1029	467	1596
16. Пензенська	836	229	1065	43	18	61
17. Рязанська	3820	663	4483	120	36	156
18. Самарська	969	382	1351	479	156	635
19. С.-Петербургська .	706	378	1084	2159	861	3020
20. Смоленська	8010	793	8803	140	70	210
21. Тамбовська	3648	648	4296	157	59	216
22. Тверська	839	277	1116	131	25	156
23. Тульська	8725	1320	10045	140	48	188

	На Україні родом з ґуберній			З. України родом в ґубернїях		
	Чолов.	Жінк.	Разом	Чолов.	Жінк.	Разом
Польща:						
1. Варшавська	2879	1868	4547	1152	445	1597
2. Калишська	1336	629	1965	35	13	48
3. Люблинська	2627	904	3531	436	212	648
4. Петроківська	975	428	1403	328	106	334
5. Плоцька	743	438	1181	95	9	104
6. Радомська	936	300	1236	59	15	74
7. Сїдлецька	1086	373	1559	192	48	200
Кавказ:						
1. Кубанська область .	331	109	440	30729	9933	40662
2. Кутаїська ґубернія .	360	7	367	949	235	1184
3. Ставропольська ґуб.	93	42	135	5004	1259	6263
4. Терська область . .	297	26	323	3271	785	4056
5. Черноморська ґуб. .	24	2	26	2152	377	2529
Сибір:						
1. Амурська область .	3	1	4	979	396	1375
2. Єнїсейська ґубернїя	25	19	44	4456	514	4970
3. Забайкальська обл. .	7	—	7	1099	153	1252
4, Іркутська ґубернїя .	21	8	29	2445	203	2648
5. Тобольська „ .	74	70	144	4013	829	4842
6. Томська „ .	29	17	46	3879	1002	4881
Сер. Азія:						
1. Акмолїнська область	2	7	9	854	267	1121

Додаток XI.

Поділ підприємств і робітників по окре

	1—9 робіт.		10—49 робітн.		50—99 робітн.	
	Підприєм.	Робітник.	Підприєм.	Робітник.	Підприєм.	Робітник.
Волинь	159	893	139	2852	19	1256
Київщина	73	405	254	5384	45	3053
Поділлє	84	513	173	3118	16	716
Правобереже	*316*	*1811*	*566*	*11354*	*75*	*5025*
Полтавщина	110	441	114	2416	11	614
Харьківщина	75	362	172	4082	37	2433
Чернигівщина	100	522	126	2418	13	933
Лївобереже	*285*	*1325*	*412*	*8916*	*61*	*3980*
Катеринославщина	127	579	198	4813	46	3124
Херсонщина	176	811	230	5496	45	3002
Таврія	125	571	122	2812	34	2374
Степова Україна	*428*	*1961*	*550*	*13121*	*125*	*8500*
VI. Україна вся	**1029**	**5097**	**1528**	**33391**	**261**	**17505**
Північний район	160	838	498	11826	166	12066
Ц. промисл. „	1037	4506	1604	36136	423	29455
Ц. хлїбороб. „	902	3556	1047	23849	189	16757
Східний „	105	550	547	11992	83	5536
Приуральс. „	452	1878	614	13657	141	8568
Південний „	193	889	272	6062	67	4521
II. Великоросія	**2849**	**12211**	**4582**	**103522**	**1069**	**76903**
III. Надбалтійський край	**786**	**3353**	**266**	**6292**	**56**	**3892**
IV. Литва	**393**	**1790**	**294**	**6177**	**67**	**4477**
V. Біла Русь	**438**	**2063**	**193**	**3602**	**23**	**1566**
VI. Польща	**857**	**4153**	**949**	**22816**	**297**	**20554**
VII. Сибір	**261**	**1300**	**595**	**12285**	**151**	**10617**
VIII. Кавказ	**399**	**1744**	**354**	**7918**	**93**	**6317**
IX. Середня Азія	**163**	**434**	**138**	**3145**	**37**	**2647**
Російська Імперія	7175	32147	8899	199148	2054	144578

мих ґрупах певної величини в 1894/5 р.

100—499 робітн.		500—999 робітник		1000 і більше робіт.		РАЗОМ.	
Підприєм.	Робітників.	Підприєм.	Робітників.	Підприєм.	Робітників.	Підприєм.	Робітників.
21	5747	6	4078	—	—	344	14826
66	20529	19	11576	—	—	457	40947
37	12649	11	7129	—	—	316	24125
124	*38925*	*36*	22783	—	—	*1117*	*79898*
11	2037	—	—	—	—	246	5508
39	8621	14	9588	—	—	337	25086
24	7073	5	3289	—	—	268	14235
74	*17731*	*19*	*12877*	—	—	*851*	*44829*
51	10208	8	25986	6	4666	436	49376
30	5850	1	767	1	2000	483	17926
45	7230	2	1325	1	1900	329	16212
126	*23288*	*11*	*28078*	*8*	*8566*	*1248*	*83514*
324	**79944**	**66**	**63738**	**8**	**8566**	**3016**	**208241**
169	32686	34	22767	23	43885	1050	124038
429	96615	90	61033	82	197812	3665	425551
133	27816	29	18677	10	22620	2310	113275
55	11032	9	6541	8	19751	807	55402
138	32923	39	28438	49	102529	1433	187993
35	7793	8	5622	8	10468	583	35355
959	**208865**	**209**	**143078**	**180**	**397035**	**9848**	**941614**
74	**15060**	**8**	**4857**	**4**	**10359**	**1194**	**43815**
34	**5781**	**1**	**625**	**2**	**2400**	**791**	**21250**
15	**3063**	**1**	**607**	—	—	**670**	**10901**
258	**41882**	**45**	**29351**	**23**	**56370**	**2429**	**175126**
111	**21584**	**4**	**3111**	**1**	**1005**	**1123**	**49902**
65	**13519**	**6**	**3523**	**2**	**2963**	**919**	**35984**
17	**3399**	—	—	**1**	**1033**	**356**	**10568**
1857	393007	370	248890	221	479731	20546	1497401

Додаток XII.

Поділ підприємств та робітників по окре

	1—9 робітн.		10—49 робітн.		50—99 робітн.	
	Підприєм.	Робітників	Підприєм.	Робітників	Підприєм.	Робітників
Волинь	506	2111	225	4028	22	1551
Київщина	196	917	227	4589	58	4006
Поділлє	244	1098	201	4078	16	1120
Правобережє	946	4126	653	12687	96	6677
Полтавщина	399	1695	168	3310	26	1694
Харьківщина	24	182	167	4198	46	3072
Чернігівщина	382	1702	176	3139	16	1027
Лївобережє	805	3579	511	10647	88	5793
Катеринославщина	121	595	180	4514	54	3864
Херсонщина	307	1144	285	6481	55	3761
Таврія	303	1220	148	3260	20	1351
Степова Україна	731	2959	613	14255	129	8976
I. Україна вся	2482	10664	1777	37589	313	21446
Північний район	213	1068	445	11262	185	13078
Ц. промисл. „	1398	5434	1568	37592	544	38043
Ц. Хлїбороб. „	1200	4862	1244	28430	213	14082
Східний „	206	1034	403	9532	98	6514
Приуральс. „	187	879	366	9132	149	10391
Південний „	614	2122	439	10533	124	8006
II. Великоросія	3818	15399	4465	106481	1313	90114
III. Надбалтійський край	759	2918	307	7565	91	6391
IV. Литва	1499	5480	490	10188	79	5481
V. Біла Русь	1862	5677	367	7093	45	2952
VI. Польща	1868	7489	1247	28844	335	23581
VII. Сибір	1559	5067	738	15780	151	9666
VIII. Кавказ	2848	9618	780	15399	151	11229
IX. Середня Азія	719	2414	274	5742	50	3465
Російська Імперія	17414	64726	10445	234681	2528	174325

мих ґрупах певної величини в 1902 р.

100—499 робітн.		500—999 робітн.		1000 робітн. і більше		РАЗОМ	
Підприєм.	Робітників	Підприєм.	Робітників	Підприєм.	Робітників	Підприєм.	Робітників
23	5572	4	2999	1	1066	781	17327
84	22549	19	12372	6	10033	590	54458
38	11771	14	9034	1	2440	514	29541
145	39892	37	24405	8	13739	1885	101326
13	2511	1	700	1	7800	608	17710
63	15397	10	6576	4	8081	314	37506
18	4933	6	4131	2	3400	600	18332
94	22841	17	11407	7	19281	1522	73548
69	15604	22	16716	23	60097	369	101390
56	10848	5	3270	5	6594	713	32098
36	7110	2	1361	2	4939	511	19241
161	33562	29	21347	30	71630	1693	152729
400	96295	83	57159	45	104450	5100	328603
284	63640	56	38787	31	75093	1214	202928
627	138228	142	100003	119	302414	4398	621714
202	41728	46	30814	16	39390	2921	159306
78	14613	8	4474	3	5938	796	42105
202	44835	47	32267	56	114658	1007	212162
79	14617	13	9858	12	26053	1281	71189
1472	317661	312	216203	237	563546	11617	1309404
123	25025	16	10074	12	25070	1308	77043
43	8302	2	1584	2	2365	2115	33400
37	6831	6	4279	1	1200	2318	28032
368	82405	62	41489	36	77282	3916	261090
130	26770	15	8955	4	5477	2597	71715
121	25400	18	11921	21	31981	3939	105548
28	4423	3	1948	1	1518	1075	19510
2722	593112	517	353612	359	812889	33985	2233345

Хроніка „Українського Наукового Товариства у Київі“.

Українське Наукове Товариство в Київі закінчило 6-й рік свого істнування.

Всїх членів в 1912 роцї було 98 (київських—70, позамісцевих—28); з них в 1912 роцї обрано було 11, померли 2.

Загальних зборів було двоє. Перші, річні 15 сїчня: на них вислухано було справозданнє секретаря Товариства про дїяльність Товариства за рік 1911, справозданнє скарбника Товариства про фінансовий стан Т-ва і звідомленнє ревізійної комісії. Загальні збори прийняли сї справоздання й звідомленнє.

Потім відбули ся вибори голови Т-ва, товариша голови, членів Ради і членів ревізійної комісії. Головою Товариства і на далї одноголосно обрано М. Грушевського; товаришем голови—О. Левицького. На місце тих членів Ради, що вибули—О. Черняхівського і О. Шрамченка, та кандидата до членів Ради—О. Русова, обрано знов їх. На місце члена ревізійної комиссії, О. Корчак-Чепурковського що вибув, обрано знов його ж. Обрано в дїйсні члени: Ів. Ганицького, В. Леонтовича, М. Порша; у члени співробітники—Г. Львовича і М. Павлова. Ухвалено плян дїяльности на 1912 р.: виданнє етноґрафічних матеріялів, участь товариства в виставцї. Ухвалено подякувати жертводавцям за допомогу Товариству.

Другі загальні збори відбули ся 14 марта. Обрано було нових членів: С. Іванова, М. Левицького і у члени-співробітники: В. Житецьку, П. Лаврова, М. Тарасевича, Н. Ткаченко.

Засїдань Ради було 20. Крім біжучих справ на них рішено було: друкувати етноґрафічні матеріяли окремим виданнєм і закупити зборники матеріялів для етноґрафічної комісії; перевезти до Київа колекцію з роскопок Хв. Вовка в Ме-

зені; друкувати II т. збірника природничо-технічної секції і медичної секції; пропонувати університетам та духовним Академіям обмінювати ся виданнями; приймати передплату на „Записки“ через „Українську Книгарню“ в Полтаві; асіґнувати кошти на перевіз біблїотеки „Кіевскої Старини“; асіґнувати кошти на поїздку для збирання українських пісень; приймати до Музею Товариства ріжні речи, що мають звязок з діяльністю М. Лисенка і придбати деякі річи по нїм.

Наукова діяльність Т-ва проявила ся в публїкаціях, прилюдних і секційних наукових засїданнях. Прилюдних наукових засїдань було 9; на них прочитано було 17 докладів (від історичної секції—10, природничо-технїчної—2, статистично-економічної комісії—4, етноґрафічної комісії—1). На секційних засїданнях прочитано було 21 доклад: в історичній секції —7, фільольоґічній—3, медичній—3, природничо-технїчній—6, статистично-економічній комісії — 1, етноґрафічній комісії—1. Всього докладів прочитано 38; з них членами історичної секції—17, фільольоґічної—3, природничо-технїчної—8, медичної—3, статистично-економічної комісії—5, етноґрафічної комісії—2.

Прилюдні наукові засїдання.

1) *15 січня* доклад М. Порша: Економічні відносини України до иньших районів Росії на робітничім ринку на підставі останньої загальної переписи.

2) *19 лютого* доклади а) М. Грушевського: Портрети гетьманів в лїтописи Величка. б) М. Василенка: З історії скасування монастирського землеволодїння на Вкраїнї.

3) *14 марта* доклади а) О. Левицького: Церковні справи на Запоріжі в XVIII ст. б) М. Порша: Статистичний нарис про робітництво на Вкраїнї.

4) *24 квітня* доклади а) С. Драгоманова: Муніціпальні підприємства в Швейцарії. б) З. Кошіля: Українські каолїни і можливість фабрикувати з них препарати алюмінїя.

5) *19 листопада* доклади а) М. Грушевського: Богдан Хмельницький перед повстаннєм 1648 року. б) Ів. Чопівського: Промисловий Урал.

6) *26 листопада* доклад Л. Добровольського: „Михайлов Золоті ворота“.

7) *3 грудня* а) Слово М. Грушевського: Памяти М. Лисенка: б) Доклад Оленки Пчілки: Микола Лисенко (спогади й думки): в) О. Русова: Лисенко—науковий дослідник законів української музики.

8) *10 грудня* доклади: а) Ів. Каманіна: Про походженнє Хмельницького; б) А. Ярошевича: Продуктивність сільського господарства Південно-Західного краю в освітленні залізничої статистики.

9) *17 грудня* доклади а) В. Верховинця: Українські весільні мельодії, б) Д. Антоновича: Скульптура треченто в Бергамо.

Засідання секцій та комісій.

Фільольоґічна секція.

1) *23 січня* доклад В. Перетца „До історії колядування і різдвяного діяльоґу“.

2) *13 лютого* доклад С. Гаєвського: Київські списки повісти Александрія.

3) *28 грудня* доклад С. Гаєвського: Великодні й різдвяні вірші та колядки.

Історична секція.

1) *30 січня* доклад Ор. Левицького про Василя Тяписького.

2) На засіданню *20 лютого* Ор. Левицький відчитав гумористичну „суплїку“ 1875 р.; Д. Щербаківський предложив колекцію збірників вірш другої половини XVIII і першої XIX в.

3) На засіданню *19 марта* М. Василенко предложив свої виписки з паперів Гр. Політики і познайомив з записною книгою сотника Петра Носенка.

4) На засіданню *22 декабря* М. Грушевський предложив розвідку пок. Богдана Бучинського: Грамота Місаїла і грамота Ніфонта. М. Василенко предложив свої гадки про леґенду про „Федора Кузьмича“ на підставі новійшої літератури.

Медична секція.

На секційних засіданнях було прочитано такі доклади:

1) *Е. Черняхівський*: До казуїстики піддіафраґмальних абсцесів.

2) *Блонський*: Гоїннє виразок рогівки ока антідіфтерійною сирваткою.

3) *Вашетко*: Жіночий тип росположення волося на tuberkulum pubicum у чоловіків.

Секція видрукувала в минулім році 2-й том свого Збірника.

Опріч того, обговорював ся і розглядав ся матеріял до 3 тому збірника і проводила ся далї робота над словником медичних термінів, розпочатим попереду.

Природничо-технїчна секція.

На прилюднім засїданню секції 4 мая прочитано було доклади а) О. Любченко: Бавовняник на Вкраїнї, б) В. Різниченко: Рубіжні форми лїсу на висотах полудневого Алтаю.

На закритих засїданнях прочитано доклади:

1) Михайло Василєв (посмертна згадка).

2) Перегляд поглядів Вейса на зявища в конденсаторах парових машин, Ів. Ганицького.

3) Спроби над одноцївковою системою водного огрівання, О. Вілінського.

4) Цементуваннє залїза, Ів. Чопівського.

5) Українська глиняна промисловість та можливість фабрикації препаратів алюмінія з українських каолїнів, З. Кошіля.

6) Спис рослин, зібраних д. Громегою в Черкаськім повітї на Київщинї, О. Янати.

Статистично-економічна комісія.

На засїданнї 6 лютого прочитано було доклад про заміри Наукового Товариства виставити на виставцї 1913 р. діаґрами про зріст українського книговидавництва за останнї роки.

Етноґрафічна комісія.

Етноґрафічна секція урядила 2 засїдання. Перше орґанізаційне 18 сїчня.

Друге—10 грудня. Було прочитано доклад Щербаківського про матеріял, зібраний д. Верховинцем (музика українського весїля). Потім комісія постановила купити ґрамофон для точного записування мельодій. Розглядала

матеріяли Коваленка, записані д. Горобчуком на Поділю, д. Слюнїна, записані в Курській губ., а також пісні записані д. Хоменком у Ніженськім повіті.

Склад Товариства в 1912 р.

Рада Т-ва.

Голова—М. Грушевський; Товариші голови: Ор. Левицький, Ів. Стешенко; члени Ради: М. Біляшевський, М. Лисенко, О. Черняхівський (секретар), Ів. Чопівський, О. Шрамченко (скарбник); кандидати до членів Ради—О. Грушевскій, О. Русов. Ревізійна комісія: А. Корчак-Чепурковський, Л. Черняхівська, Е. Чикаленко.

Секція фільольоґічна.

Голова—В. Перетц; секретар Є. Тимченко; члени: О. Грузинський, Ів. Єрофеїв, А. Лобода, С. Маслов, К. Михальчук, Ів. Огієнко, М. Петров, Т. Сушицький, Ів. Стешенко, С. Шевченко.

Секція історична.

Голова—М. Василенко, секретар—А. Яковлев; члени: Д. Антонович, К. Антонович, А. Берло, М. Біляшевський, М. Грушевський, О. Грушевський, В. Данилевич, І. Джиджора, Л. Добровольский, Ів. Каманїн, Є. Ківліцький, О. Левицький, О. Шрамченко, Д. Щербаківський, В. Щербина.

Комісія статистично-економічна.

Голова—О. Русов; секретар О. Волошин; члени: В. Василенко, В. Головня, М. Порш, А. Яковлев, А. Ярошевич.

Комісія етноґрафічна.

Голова—О. Шрамченко; секретар—Д. Щербаківський; члени: М. Грушевський, Л. Добровольський, О. Косач, О. Русов, О. Сластьон, М. Сумцов.

Секція природничо-технїчна.

Голова—П. Холодний, секретар—Т. Усенко; члени: О. Вілїнський, О. Качаловський, А. Корчак-Чепурковський, О. Кривуша, О. Леонтович, В. Різниченко, Ів. Чопівський.

Секція медична.

Голова—М. Галїн; секретар—О. Черняхівський; члени: М. Вашетко, Г. Квятковський, А. Корчак-Чепурковський, М. Левицький, Е. Лукасевич, Ф. Лукянів, В. Петровський, Є. Черняхівський.

Члени Товариства в 1912 р.

Антонович Д. В.
Антонович К. М.
Берло А. Л.
Біляшевський М. Ф.
Василенко В. І.
Василенко М. П.
Василєв М. К. †
Вашетко М. П.
Вілїнський О.
Вовк Ф. К.
Волошинов О. Ф.
Галїн М. А.
Головня В. Я.
Грузинський О. С.
Грушевський М. С.
Грушевський О. С.
Данилевич В. Э.
Добровольський Л. П.
Дурдуковський В. Х.
Джиджора І. М.
Єрофеїв І. Ф.
Житецька В. С.
Каманїн І. М.
Каковський А. Ф.
Качаловський О. М.
Квятковський Г. І.
Ківлїцький Є. О.
Колесса О.
Комаров М. Х.
Корчак-Чепурковський А. В.
Косач О. П.
Кошовий В. П.
Кривуша О. В.
Кримський А. Є.
Кузеля З.
Кузьмін Є. М.
Лаврів П. П.
Левицький І. С.
Левицький М. П.
Левицький О. І.
Леонтович В. М.
Леонтович О. В.
Лисенко М. В. †
Лобода А. М.
Лукянів Хв. П.
Лучицький В. І.
Лучицький Ів. В.
Лукасевич Є. К.
Лященко А. І.
Маслов С. І.
Михальчук К. П.
Модзалевський В. Л.
Науменко В. П.
Новицький О. П.
Огієнко І. І.
Орловський М. М.
Охримович В.
Павлов М. Ф.
Перетц В. М.
Петровський П. В.
Петров М. І.
Павлуцький Г. Г.
Порш М. В.
Різниченко В. В.
Русов О. О.
Стешенко І. М.
Страдомський М. Ф.
Сластьон А. Г.
Смаль-Стоцький С.
Студинський К.
Сумцов М. Ф.
Солуха М. П.
Сушицький Ф. П.
Тарасевич М.
Тимченко Є. К.
Томашівський С.
Усенко Т. Т.
Холодний П. І.
Чикаленко Є. Х.
Черняхівська Л. М.
Черняхівський Є. Г.
Черняхівський О. Г.
Чопівський І. А.
Шевченко С. Ф.
Шрамченко О. М.
Щербаківський В. М.
Щербаківський Д. М.
Щербина В. І.
Щербина С. М.
Яковлев А. І.
Ярошевич А. І.
Яцимирський О. І.

Справозданнє скарбника Українського Наукового Товариства в Київі за 1912 рік.

ПРИБУТОК:	Р. К.
I. Решта від 1911-го року	1425.54
II. Продаж „Записок“ та инших видань товариства.	280 —
III. Загальний прибуток (передплата, членські вкладки і т. и.)	1714.41
Разом:	3419.95

ВИДАТОК:	
I. Друкарні та гонорар	2187.14
II. Музей, бібліотека та инш.	65 —
III. Почтові видатки	59.15
IV. Канцелярські видатки	73.27
V. Помешканнє, світло, дрова, завід. Бюро товариства, услуги і т. и.	830. 1
VI. Дрібні видатки	2.82
Разом:	3217.39

Прибуток: **3419,95**

Видаток: **3217,39**

На 1-е січня 1913-го року в касї лишаєть ся **202,56**

Скарбник **Ол. Шрамченко.**

Зміст I—XI книжок „Записок“.

КНИГА I. Мих. Грушевський: „Українське наукове товариство в Київі“ і його наукове видавництво. 2. В. Перетц: Найближчі завдання історії української літератури. 3. Мих. Грушевський: Господарство польського маґната на Заднїпровю перед Хмельничиною. 4. Б. Грінченко: Пісня про Дорошенка й Сагайдачного. 5. Олександер Грушевський: Нові матеріяли до біоґрафії Костомарова, 6. Є. Тимченко: Причинки до української діалектольоґії. 7. Іван Огієнко: Історія української граматичної термінольоґії. 8. М. Галїн: Про симуляції в хірургії. 9. Хроніка „Українського Наукового Товариства в Київі“ за р. 1907.

КНИГА II. 1. В. Перетц: Павло Житецький. До ювілею 45-лїтньої наукової діяльности. 2. Ів. Стешенко: Українські шестидесятники. 3. А. Шахматов: До питання про північні перекази за княгиню Ольгу. 4. В. Андріанова: Київський уривок псалтиру XIV віку. 5. М. Петров: Український збірник XVII—XVIII ст. 6. С. Маслов: Наука Леонтія Карповича в неділю перед Різдвом. 7. С. Шевченко: Елевтеріївська редакція „Сказанія о 12 пятницах“ і український список „Сказанія“ р. 1604. 8. Ол. Назаревський: „Хожденіе Богородицы по мукамъ“ в нових українських списках XVII—XVIII в. в. 9. Ів. Каманїн: Ще до пісні про Петра Сагайдачного. 10. А. Лобода: Причинки до характеристики давнього київського бурсацтва. 11. Є. Тимченко: До питання про стосунок українських дум до південно-славянського епосу. 12. К. Михальчук: До правопису де-яких форм „мякої деклїнації“ в українській мові.

КНИГА III. 1. Присвята і портрет Володимира Антоновича. 2. Мих. Грушевський: Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности. 3. Г. Павлуцький: В. Антонович, як археольоґ. 4. А. Лобода: Праці Антоновича по етноґрафії та літературі 5. І. Стешенко: Антонович, як суспільний діяч. 6. Вол. Антонович: Записка в справі обмежень української мови. 7. М. Біляшевський: Про український орнамент. 8. Л. Добровольський: Забуті межі давньої Київщини. Історично-топоґрафічна студія. 9. К. Мельник-Антонович: Майданові городища на Україні. 10. О. Левицький: Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст. 1. М. Грушевський: Байда-Вишневецький в поезії й історії. 12. В. Данилевич: Нові дані для біоґрафії Івана Сїрка. 13. О. Грушевський: З життя української старшини XVIII в. І. Земельні маєтки п. Леонтія Свічки.

КНИГА IV. 1. Т. Сушицький: До питання про літературну школу XII в. 2. Ол. Грузинський: „Elegia Alexii“ Теофана Прокоповича. 3. В. Данилів: До історії української етноґрафії. 4. Ів. Огієнко: Історичний словник української граматичної термінольоґії. 5. Хв. Вовк: Палеолїтичні знахідки в с. Мізинї на Чернигівщинї. 6. Б. Бучинський: Змаганя до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506. 7. А. Ярошевич: Опис маєтків, як джерело по економіці Південно-західного краю. 8. Хроніка „Українського Наукового Товариства в Київі“ за р. 1908.

КНИГА V. 1. О. Грушевський: М. Гоголь і сучасна українська суспільність. 2. П. Петровський: Недуга Гоголя. 3. К. Невірова: Мотиви української демонольоґії в „Вечерах“ та „Миргороді“ Гоголя. 4. Б. Бучинський: Змаґаня до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506. 5. В. Розов: Українська шкільна драма „Успеніе Богородицы“. 6. О. Русов: Про заняття Українців по перепису 1897 року. 7. К. Михальчук і Є. Тимченко: Проґрама до збирання одмін української мови (в додатку).

КНИГА VI. 1. Б. Бучинський: Змаганя до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506. 2. Проф. В. Перетц: Панеґірик „Вѣзерункъ цвотъ превел. о. Є. Плетенецького“ року 1618. 3. Іван Єрофеїв: Українські думи і їх редакції. 4. Проф. М. Сумцов: Фільольоґічна вага перекладу Потебні „Одисеї“. 5. Іван Огієнко: Двійне число в українській мові. 6. К. Михальчук і Є. Тимченко: Проґрама до збираня діалектичних одмін української мови.

КНИГА VII. 1. О. Требін: Матеріяли до історії української мови з рукописів XV в. київських бібліотек. 2. Іван Єрофеїв: Українські думи і їх редакції. 3. М. Стадник: Гадяцька унія. 4. О. Корольова: Поділ українського народу на ґрупи дорослости по перепису 1897 р. 5. Хроніка „Українського Наукового Товариства у Київі“. 6. К. Михальчук і Є. Тимченко: Проґрама до збирання діалектичних одмін української мови.

КНИГА VIII. 1. Микола Стадник: Гадяцька унія (докінченнє). 2. Олексій Новицький: Служебник святительский р. 1665. Мінятюри і орнаменти (з 4 образками). 3. Іван Франко: Молитва за ворогів. 4. П. Кулїш: Украйнофиламъ, недрукована статя з передмовою Ореста Левицького. 5. Микола Стасюк: Економічні відносини України до Великоросії і Польщі. (Докінченнє буде). 6. Константин Михальчук і Євген. Тимченко: Проґрама до збирання діалектич. одмін (докінченнє).

КНИГА IX. В. Перетц: Український список „Сказанія про Індійске Царство“. 2. М. Василенко: Г. Н. Теплов і його „Записка о непорядкахъ въ Малороссіи“. 3. Ів. Стешенко: Енеїда Котляревського і Котельницького в порівнанні з иншими текстами. 4. М. Стасюк: Економічні відносини України до Великоросії і Польщі. 5. Хроніка. 6. Листи Ігумена Лебединського монастиря Філотея Контаровського (1765—1767 р.р.) з передмовою Ор. Левицького (в додатку).

КНИГА X 1. В. Щербина: Памяти Якова Шульгина (з портретом). 2. Мих. Грушевський: Сучасна вірша про неволю Вишневецького. 3. С. Гаєвський: Київські списки повісти „Александрія“. 4. Л. Добровольський: Варіянт пісні 18-го віку про земляні роботи. 5. Ор. Левицький: Церковні справи на Запоріжі в XVIII в. 6. М. Петров; Пасхальна вірша говорена ніби запорозцями свому гетьманови р. 1795, по рукописному списку Київо-Печерської Лаври. 7. С. Драгоманів: Дрібне землеволодїнне на Полтавщині. 8. М. Порш: Робітництво України. Нарис по статистиці праці. 9. Хроніка за 1911 р.

КНИГА XI. 1. Мих. Грушевський: Памяти Лисенка; 2. Ів. Стешенко: Над труною М. Лисенка; 3. О. Русов: М. Лисенко — науковий дослїдник законів української музики; 4. Л. Добровольський: Михайло й Золоті ворота; 5. Ів. Каманін: Українські богатирі козацької доби. 6. С. Гаєвський: Великодні та різдвяні вірші; 7. М. Порш: Робітництво України. (Нарис по статистиці праці).